

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**DİL EVRENSELLİKLERİ VE DİLBİLİM TİPOLOJİSİ
BAĞLAMINDA ARAPÇA**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Soner AKDAĞ**

**Danışman
Doç. Dr. Ahmet ŞEN**

Temmuz 2023, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Soner AKDAĞ

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Program Adı : Doktora
Tez Başlığı : Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi Bağlamında
Arapça

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 170 sayfalık kısmına ilişkin 24/7/2023 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %19'dur.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) **kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 24/7/2023

Danışman: Doç. Dr. Ahmet ŞEN

Öğrenci: Soner AKDAĞ

KILAVUZA UYGUNLUK

“Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi Bağlamında Arapça” başlıklı Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Soner AKDAĞ

Danışman

Doç. Dr. Ahmet ŞEN

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Ahmet ŞEN danışmanlığında **Soner AKDAĞ** tarafından hazırlanan “**Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi Bağlamında Arapça**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

24/07/2023

JÜRİ:

Danışman	: Doç. Dr. Ahmet ŞEN	İmza
Üye	: Prof. Dr. Ali BULUT	İmza
Üye	: Prof. Dr. Yakup CİVELEK	İmza
Üye	: Dr.Öğr.Üyesi Ekrem BAYAT	İmza
Üye	: Dr.Öğr.Üyesi Ramazan ÖNAL	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun/...../2023 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.../.../2023

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Dünyada bugün konuşulmakta olan 7100’den fazla dil vardır. Bunlardan çok daha fazlası daha önce konuşulmuş, yavaş yavaş gerilemiş, sonra ölmüş ve nihayet unutulup gitmiştir. Bütün bu bilinen ve bilinmeyen, yaşayan ve ölen, tasvir edilen ve edilmeyen dillerin en ortak özellikleri, sadece insanlar tarafından konuşulmalarıdır. Bu diller de tıpkı onları konuşan insanlar gibi aslında aynı, teferruatta ise farklıdır. Yüzyıllar boyunca insanoğlu bu dillerin *aynı* ve *farklı* olan özelliklerine kafa yorup durmuştur.

Sonra İngilizlerin “typology”, Fransızların “typologie”, İspanyolların “tipología”, Rusların “типология” (tıpɐˈlogʲijə), Çinlilerin “类型学” (lèixíng xué), Korelilerin “유형학” (yuhyeonghag), Japonların “タイプ学” (taipɪ-gakı), Arapların “أنماطية” ve Türklerin de “tipoloji” şeklinde ifade ettiği bir alan temayüz etmiş ve dünya dillerini masaya yatırıp tespit ve tasvir edilen dillerin verilerini karşılaştırarak bu dillerin farklılıklarını ortaya koymaya başlamıştır. Bu arada mezkûr disiplin yeni dillerin keşfinin ve betimlenmesinin önünü açmış ve diller arası aynılıkların da tespit edilebileceği bir veri havuzu oluşturarak *dil evrencelerine* ulaşılmasını mümkün kılmıştır.

Bu çalışmada da tüm bu dünya dilleri arasından —bazen diyalektlere de yer verilse de— Standart Arapça araştırma konusu olarak seçilmiş ve onun *tipoloji* ile *dil evrenceleri* çerçevesinde nerede durduğunun tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç; Arapçanın tanıtımına ayrılmış genel bir *giriş* bölümü ve temel kriterleri oluşturan kavramların irdelendiği başka bir bölümden sonra, her biri ayrı birer alt disiplin olan *fonoloji*, *morfoloji*, *leksikoloji* ve *sentaks* bağlamında ele alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda çalışmada, sözü edilen disiplinlerle ilgili bölümlerde Arapçaya ait *tiplerin* yanı sıra başka birçok dünya dilinden de örnekler verilmiş ve mukayese imkânı sağlayan bu verilerle konuların daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Birçok gramer konusu, genel hatları ve tipik özellikleri belirtilerek işlenip tafsilat dilbilgisi kitaplarına havale edilmiştir.

Çalışmanın yazarı; aile ve dostlarına, ayrıca araştırma sürecinde kendisine çeşitli açılardan yardımcı ve destek olan tüm bilim insanlarına minnettardır.

Soner AKDAĞ, Erzurum, 2023

DİL EVRENSELLİKLERİ VE DİLBİLİM TİPOLOJİSİ BAĞLAMINDA ARAPÇA

Soner AKDAĞ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Temmuz 2023

Danışman: Doç. Dr. Ahmet ŞEN

ÖZET

Günümüzün önemli bilimsel disiplinlerinden biri olan dilbilimsel tipoloji, dilleri birçok açıdan inceleyip sınıflandıran bir bilimdir. Dillerin daha çok yapısal özelliklerine odaklanan tipoloji, belirlediği bazı parametrelerle insan dillerini incelemekte ve diller arasındaki farklılıklarla benzerlikleri ortaya koymaktadır. Arapça da dünya dillerinin en çok konuşulanlarından biridir ve uzun zamandır tipolojik araştırmalara konu edilmektedir. Ne var ki çeşitli spesifik yönleriyle Arapçanın tipolojisi incelenmiş olsa da genel hatlarıyla böyle bir çalışma bildiğimiz kadarıyla yapılmamıştır.

Bu araştırmada önce dilbilimsel tipoloji ve dil evrenselleri genel hatlarıyla tanımlanmış, sonra da Arapçanın çeşitli açılardan dünya dilleri arasındaki yeri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son kısmında ise Arapçanın bazı önemli tipolojik özellikleri ele alınmış ve ulaşılan bulgular, sonuç bölümünde listelenmiştir. Böylece Arapçanın dünya dilleriyle benzer olduğu noktalarla bu dillerden ayrıldığı noktalar tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Tipoloji, Dil Evrenselleri, Dilbilim

ARABIC IN THE CONTEXT OF LANGUAGE UNIVERSALS AND LINGUISTIC TYPOLOGY

Soner AKDAĞ

**Erzincan Binali Yıldırım University,
Graduate School of Social Sciences**

PhD Dissertation, July 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Ahmet ŞEN

ABSTRACT

Linguistic typology, one of the most important scientific disciplines of our time, is a science that examines and classifies languages in many ways. Focusing more on the structural features of languages, typology examines human languages with certain parameters and reveals the differences and similarities between languages. Arabic is one of the most widely spoken languages of the world and has long been the subject of typological research. However, although the typology of Arabic has been examined in various specific aspects, no such study has been conducted in general terms to the best of our knowledge.

In this study, linguistic typology and language universals are first defined in general terms, and then the place of Arabic among the world languages in various aspects is tried to be revealed. In the last part of the study, some important typological features of Arabic are discussed and the findings are listed in the conclusion section. Thus, the points where Arabic is similar to the world languages and the points where it differs from these languages have been identified.

Keywords: Arabic, Typology, Language Universals, Linguistics

İÇİNDEKİLER

DİL EVRENSELLİKLERİ VE DİLBİLİM TİPOLOJİSİ BAĞLAMINDA ARAPÇA

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	xiv
TABLolar LİSTESİ	xvi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAPÇA VE DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

1.1. Arapça	6
1.2. Köken	7
1.3. Coğrafya ve Arapçanın Yayılma Alanı	15
1.4. Nüfus	16
1.5. Arapçanın Diyalektleri	18
1.6. Klasik ve Modern Standart Arapça	21

İKİNCİ BÖLÜM

DİL EVRENSELLİKLERİ VE TİPOLOJİ

2.1. Dil Evrensellikleri/Evrenceleri (Language Universals)	25
2.1.1. Şekilsel-Temel Evrensellikler (Formal & Substantive Universals)	29

2.1.2. Sezdirimli-Sezdirimsiz Evrensellikler (Implicational & Non-implicational Universals)	30
2.1.3. Evrensellik Çalışmaları	31
2.1.4. Greenberg Evrenselleri ve Arapça	32
2.2. Dilbilimsel Tipoloji (Linguistic Typology)	37
2.2.1. Tipoloji ve Evrensellikler	38
2.2.2. Tipolojik Parametreler	39
2.2.3. Tipoloji Çalışmaları	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FONOLOJİK TİPOLOJİ VE ARAPÇA

3.1. Fonoloji / Phonology	41
3.2. Sesçik / Phone	43
3.3. Sesbirim / Phoneme	43
3.3.1. Parça Sesbirim / Segmental Phoneme	46
3.3.2. Parçaüstü Sesbirim / Suprasegmental Phoneme	46
3.4. Altses (Sesbirimcik) / Allophone	47
3.4.1. /l/ ve [lʰ]	48
3.4.2. /rʰ/ ve [r]	48
3.4.3. /a/, /e/ ve [e]	49
3.5. Bölüt (Parça) Tipolojisi / Segmental Typology	49
3.5.1. Ünsüzler / Consonants	53
3.5.2. Ünlüler / Vowels	57
3.5.2.1. Ünlülerde Nicelik Karşıtlığı	60
3.5.2.1.1. [a] ve [a:]	60
3.5.2.1.2. [ε] ve [ε:]	61
3.5.2.1.3. [i] ve [i:]	61
3.5.2.1.4. [u] ve [u:]	62
3.5.2.2. Ünlülerde Nitelik Karşıtlığı	62
3.6. Seslem Tipolojisi / Syllable Typology	62
3.6.1. Seslem Yapısı / Syllable Structure	63
3.6.2. Ağır ve Ekstra Ağır Seslem Tipleri / Superheavy & Super-superheavy Syllable Types	67
3.6.3. Seslem Tamir İşlemleri / Syllable Repair Processes	67

3.6.3.1. İctüreme / Epenthesis.....	68
3.6.3.2. Konsonant Protezi / Consonant Prosthesis	69
3.7. Bütün Tipolojisi / Prosodic Typology	69
3.7.1. Vurgu / Stress	70
3.7.2. Ezgi / Intonation	71

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MORFOLOJİK TİPOLOJİ VE ARAPÇA

4.1. Morfoloji / Morphology.....	73
4.2. Biçimcik (Biçim) / Morph	75
4.3. Biçimbirim / Morpheme	76
4.4. Altbiçimcik (Biçimbirimcik) / Allomorph.....	77
4.5. Biçimce / Clitic	79
4.6. Sözcük / Word	80
4.7. Sözlükbirim / Lexeme.....	82
4.8. Kök, Gövde ve Ek / Root, Stem & Affix.....	83
4.9. Çekim ve Türetim / Inflection and Derivation.....	86
4.10. Morfolojik Tipoloji ve Dillerin Sınıflandırılması.....	90
4.10.1. Çözümlemeli Diller / Analytic Languages.....	92
4.10.2. Bireşimsel Diller / Synthetic Languages.....	94
4.10.2.1. Bağlantılı (Eklemeli) Diller / Agglutinative Languages	94
4.10.2.2. Bükümlü Diller / Fusional Languages.....	95
4.10.2.3. Gövdeleyici Diller / Polysynthetic Languages	96

BEŞİNCİ BÖLÜM

LEKSİKAL TİPOLOJİ VE ARAPÇA

5.1. Sözlükçe ve Sınıfları / The Lexicon and Its Classes.....	97
5.1.1. Sözcük Oluşumu / Word-formation	98
5.1.1.1. Türetme / Derivation	98
5.1.1.2. Bileştirme / Compounding	103
5.2. Sözcük Türleri / Parts-of-speech.....	106
5.2.1. Sözlüksel Sınıflar / Lexical Classes	107
5.2.1.1. Ad (İsim) / Noun	107
5.2.1.2. Eylem (Fiil) / Verb	109

5.2.1.3. Önad (Sıfat) / Adjective.....	111
5.2.1.4. Belirteç (Zarf) / Adverb.....	113
5.2.2. İşlevsel Sınıflar / Functional Classes	115
5.2.2.1. Adıl (Zamir) / Pronoun.....	115
5.2.2.2. İlgeç (Edat) / Preposition.....	118
5.2.2.3. Sayı Adı / Numeral	121
5.2.2.4. Tanımlık / Article	123
5.2.2.5. Bağlaç / Conjunction	124
5.2.2.6. Ünlem / Interjection.....	125

ALTINCI BÖLÜM

SENTAKTİK TİPOLOJİ VE ARAPÇA

6.1. Özne / Subject.....	128
6.2. Uyum / Agreement.....	132
6.3. Sözcük Dizilişi / Word Order	134
6.4. Cinsiyet, Sayı ve Kişi / Gender, Number and Person.....	137
6.5. Durum / Case	144
6.6. İlgili Tümceciği / Relative Clause	147
6.7. Çatı / Voice	151
6.8. Zaman, Kip ve Görünüş / Tense, Mood & Aspect	155

SONUÇ	161
--------------------	------------

KAYNAKÇA.....	171
----------------------	------------

ÖZ GEÇMİŞ	186
------------------------	------------

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Ana Bilim Dalı
AGE.	: Adı Geçen Eser
ANS.	: Ansiklopedi(si)
AR.	: Arapça(da)
B.	: Bin / ibnu (oğlu)
BEL	: Belirtme durumu
BİL	: Bildirme kipi
BİTM	: Bitmişlik görünüşü
BİTMŞ	: Bitmemişlik görünüşü
BK.	: Bakınız
BLÇ	: Belirteç
BSZ	: Belirsiz
BUL	: Bulunma durumu
C	: Ünsüz (consonant)
ÇEV.	: Çeviren(ler)
ÇĞL	: Çoğullayıcı/çoğullaştırıcı
D	: Dişil
DĞR.	: Diğer(ler)i
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ED	: Edilgen
ED.	: Editör, editörü
ENS.	: Enstitü, enstitüsü
EÖ	: Eylem öbeği
ER	: Eril
ET	: Etken
FAK.	: Fakülte(si)
GEÇ	: Geçmiş zaman (işaretleyicisi)
GEL	: Gelecek zaman (işaretleyicisi)
GG	: Görülen geçmiş
H	: Hicrî
İNG.	: İngilizce(de)

İÖ	: İsim öbeği
M	: Miladî
NO.	: Numara(sı)
NŞR	: Neşreden
NZ	: Nesne zamiri
OLMSZ	: Olumsuzlayıcı/olumsuzlaştırıcı
ÖL.	: Ölüm tarihi
S.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SN	: Sınıflandırıcı
ŞMZ	: Şimdiki zaman
TAM	: Tamlayan/tamlanan (durumu)
TAN	: Tanımlık
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TKL	: Tekil
TSZ.	: Tarihsiz
TŞ	: Tekil şahıs
ÜNV./UNV.	: Üniversite(sî) / University
V	: Ünlü (vowel)
VB.	: Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri
VD.	: Ve devamı
YAL	: Yalınlık durumu
YÖN	: Yönelme durumu
YSZ	: Yersiz
YSZ.	: Yersiz
YÜKL	: Yükleme
YY.	: Yüzyıl
ZE	: Zamirsel ek

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Harfin Sembolü	Harfin Adı	Türkçe Karşılığı	Çeviri yazı Karşılığı	IPA Karşılığı
ء	hemze	-	‘	ʔ
ا	elif	-	Āā	ɑ:
ب	bā’	Bb	Bb	b
ت	tā’	Tt	Tt	t
ث	ṣā’	-	Ṣṣ	θ
ج	cīm	Cc	Cc	ḍʒ
ح	ḥā’	-	Ḥḥ	ħ
خ	ḫā’	-	Ḫḫ	χ
د	dāl	Dd	Dd	d
ذ	ẓāl	-	ẒẒ	ð
ر	rā’	Rr	Rr	r, rʕ
ز	zāy	Zz	Zz	z
س	sīn	Ss	Ss	s
ش	ṣīn	Ṣṣ	Ṣṣ	ʃ
ص	ṣād	Ss	Ṣṣ	sʕ
ض	ḍād	-	ḌḌ	ḍʕ
ط	ṭā’	Tt	Ṭṭ	tʕ
ظ	ẓā’	-	ẒẒ	ðʕ
ع	‘ayn	-	‘	ʕ
غ	ğayn	-	Ġġ	ɣ
ف	fā’	Ff	Ff	f
ق	ḳāf	-	ḲḲ	q

ك	kāf	Kk	Kk	k
ل	lām	Ll	Ll	l, l ^ʕ
م	mīm	Mm	Mm	m
ن	nūn	Nn	Nn	n
و	vāv	Vv	Vv / Ūū	w, u:
هـ	hāʾ	Hh	Hh	h
ي	yāʾ	Yy	Yy / Īī	j, i:

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Arapça Konuşurların Nüfusu	17
Tablo 3.1: Ayırt Edici Özellikler.....	45
Tablo 3.2: IPA'ya Göre Çıkak ve Nitelikleri Açısından Arapça Ünsüzler	56
Tablo 3.3: Ünsüz Envanteri	57
Tablo 3.4: Arapça Ünlüler ve Özellikleri	59
Tablo 3.5: Ünlü Envanteri	59
Tablo 3.6: Seslem Yapısı Envanteri	65
Tablo 3.7: Arapça Seslem Tipleri.....	66
Tablo 3.8: Arapça ve Türkçede Seslem Tamir İşlemleri.....	68
Tablo 3.9: Arapçada Vurgu Yerleri.....	71
Tablo 3.10: Arapça Ezgi Örnekleri.....	72
Tablo 4.1: Biçimcik/Morf Örnekleri.....	75
Tablo 4.2: Biçimbirim/Morfem Örnekleri.....	76
Tablo 4.3: Bağımlı-Bağımsız Biçimbirim Örnekleri.....	77
Tablo 4.4: Altbiçimcik Örnekleri	78
Tablo 4.5: Cümledeki Konumundan Bağımsız Arapça Altbiçimcik Örnekleri.....	78
Tablo 4.6: Arapça Biçimce Örnekleri.....	79
Tablo 4.7: Sıbeveyh'e Göre Kelim ve Zevā'id Örnekleri	81
Tablo 4.8: Sözlükbirim ve Sözcük-biçim Örnekleri.....	82
Tablo 4.9: İbn Manzûr'un Lisānu'l-'Arab'ından Kök Örnekleri	83
Tablo 4.10: er-Rāzî'nin Muhtāru'ş-Şihāh'ından Gövde Örnekleri	84
Tablo 4.11: Arapçada Ek/Takı Örnekleri	85
Tablo 4.12: Çekim ve Türetim Örnekleri	86
Tablo 4.13: Türetim ve Çekim Arasındaki Farklar	87
Tablo 4.14: Arapçada Mādī Eylem Çekimine Konu Olan Sonekler	88
Tablo 4.15: Arapçada Muḍārī' Eylem Çekimine Konu Olan Girişkekler.....	89

Tablo 4.16: Ad Çekimine Konu Olan Bazı Ekler İçin Örnekler	89
Tablo 4.17: Vietnamcada “ăn” Eylemi.....	93
Tablo 4.18: Çince Bileşik Örnekleri.....	93
Tablo 4.19: İspanyolca Eylem Çekimi Örnekleri.....	95
Tablo 4.20: Arapça Büküm Örnekleri	96
Tablo 4.21: Merkezi Yupikçe Çok Morfemli Sözcük Örneği	96
Tablo 5.1: Arapçada Temel Eylem Kalıpları ve Türemiş Eylemler.....	100
Tablo 5.2: Arapçada Temel Eylem Kalıplarına Ek Kalıplar	101
Tablo 5.3: Arapçada Temel İsim Kalıpları ve Türemiş İsimler.....	101
Tablo 5.4: Bazı Dillerden Bileşik Örnekleri.....	103
Tablo 5.5: Arapçada Bileşik Türleri	105
Tablo 5.6: Arapçada Sıfat-Mevsûf Olan ve Olmayan Türler	113
Tablo 5.7: Arapçada Belirteç Olan Sözcükler	114
Tablo 5.8: Arapçada Bağımsız/Ayrık Adıllar.....	117
Tablo 5.9: Arapçada Bağımlı/Bitişik Adıllar.....	117
Tablo 5.10: Arapçada Ayrık Nesne Adılları.....	117
Tablo 5.11: Arapçada 2 ve 3. Kişi Adıl Yapısı.....	118
Tablo 5.12: Edat Dizilişi ve Ad Öbekleri Envanteri.....	119
Tablo 5.13: Arapçada Sadece Adlarla Kullanılan ve Durum Bildiren Önilgeçler	120
Tablo 5.14: Arapçada 1-10 Arası Sayılar	122
Tablo 5.15: Dünya Dillerinde Tanımlık Envanteri.....	123
Tablo 5.16: Arapçada Çok Kullanılan Bağlaçlar.....	124
Tablo 5.17: Arapçada Bazı Birleşik Yapılı Bağlaçlar	125
Tablo 6.1: Bazı Dillerde Özne-Yüklem Uyumu.....	133
Tablo 6.2: Bazı Dillerde Sıfat-Mevsûf Uyumu	134
Tablo 6.3: Dillerde Temel 6 Sözcük Dizilişi	135
Tablo 6.4: Bazı Dillerde Öbek Kurucularının Dizilişi.....	136

Tablo 6.5: Arapça Cümlelerde Standart Sözcük Dizilişleri.....	137
Tablo 6.6: Arapça Ad ve Önadlarda Dişilik Göstergeleri	139
Tablo 6.7: Rusçada Eril-Dişil-Nötr Cinsiyet Örnekleri.....	139
Tablo 6.8: Slovence Tekil-İkil-Çoğul Ad Örnekleri.....	140
Tablo 6.9: Arapçada İkil Sözcük Örnekleri.....	140
Tablo 6.10: Arapçada Bazı Çoğul Ad Çeşitleri.....	141
Tablo 6.11: Arapçada Çoğul Sözcük Örnekleri.....	142
Tablo 6.12: Arapça Eylem Çekiminde Kişi.....	143
Tablo 6.13: Dünya Dillerinde Durum Envanteri	147
Tablo 6.14: Dünya Dillerinde İlgi Tömceciğı Envanteri.....	150
Tablo 6.15: Arapçada Bazı Mezİd Bābların Çatı Durumları.....	154

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1: Nostratik Diller	10
Şekil 1.2: Afroasyatik Diller	11
Şekil 1.3: Semitik Diller I	12
Şekil 1.4: Semitik Diller II	12
Şekil 1.5: Arap Ülkeleri	15
Şekil 1.6: Modern Arapça Lehçe Grupları	21
Şekil 3.1: Asal Ünlüler	58
Şekil 3.2: Seslem Elemanları ve Sembolleri	64
Şekil 3.3: Dil Kelimesinin Seslem Gösterimi	64
Şekil 4.1: Dillerde Morfolojik Sınıflandırmanın Dereceleri	90
Şekil 4.2: Bireşim İndeksi	91
Şekil 4.3: Kaynaşım İndeksi	92
Şekil 5.1: Bileştirme Sınıfları	104
Şekil 5.2: Arapça Adsıl Bileşikler	104

GİRİŞ

18. yüzyılın meşhur botanikçilerinden biri olan ve modern taksonominin kurucusu olarak kabul edilen İsveçli *Carl Linnaeus* (1707–1778) “*Systema Naturae*” adlı prestijli eserinde, insanoğlunu “*homo sapiens / bilge insan*” olarak isimlendiriyordu.¹ Daha sonraları, muhtelif felsefeci ve bilim insanları tarafından “*homo ludens / oyuncu insan*”² (G. F. Creuzer & Johan Huizinga), “*homo faber / âlet yapan insan*” (Henri Bergson), “*homo viator / gezgin insan*”³ (Gabriel-Honoré Marcel) ve “*homo religiosus / dindar insan*” gibi insanın farklı niteliklerine göndermede bulunan felsefî ve ilmî daha birçok isimlendirme yapıldı.⁴ Fakat bunların –konumuz açısından– en mühimi, İngiliz fonetikçi *Dennis Butler Fry* (1907–1983) tarafından önerilen “*homo loquens / konuşan insan*” terimiydi.⁵ Bu adlandırma oldukça yerindeydi, zira insan; konuşabilen bir canlıydı ve bu da onu, diğer türlerden büyük oranda ayırt edici çok önemli bir özellikti. Bu yüzdendir ki ilkel (?) addedilen toplumlarda bile konuşma vasfı fazlasıyla önemseniyor; hatta kimi Afrikalı toplumlarda, bir çocuk, konuşuncaya kadar “*kintu*” (şey/nesne) olarak değerlendirilirken ancak konuşmaya başladıktan sonra “*muntu*” (kişi/şahıs) seviyesine erişebiliyordu.⁶

Konuşmak; insanın, fizyolojik olarak çok farklı işlevleri olan ve kendisi dışındaki canlılarda daha çok soluma, yeme-içme ve buna benzer birtakım temel gereksinimleri karşılamaya yönelik olarak var olan kimi organları kullanarak bazı sesler üretmesi neticesinde duygu ve düşüncelerini türdeşlerine mükemmel bir şekilde aktarabilmesi anlamına geliyordu. Bu çok sistemli ama aynı zamanda bir o kadar da karmaşık anlaşma biçimini en genel anlamıyla ifade eden kavram ise “dil”di. Peki, nasıl tanımlanmalıydı bu “dil”? Bir dilbilimsel antropoloji profesörü olan *Marcel Danesi* (2004), dili –tam olarak– tanımlamanın “imkânsız” olduğunu düşünüyor ve bu konuda şunları yazıyordu:

¹ Gregory D. Alles, “Homo Religiosus”, içinde *Encyclopedia of Religion*, (US: Thomson Gale, 2005), 6: 4109.

² Bu isimlendirmenin yapıldığı kitabın künyesi şöyledir: Johan Huizinga, *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*, (US: Angelico Press, 2016).

³ Bu isimlendirmenin yapıldığı kitabın künyesi şöyledir: Gabriel-Honoré Marcel, *Homo Viator: Introduction to the Metaphysic of Hope*, (US: H. Regnery Company, 1962).

⁴ Alles, “Homo Religiosus”, s. 4109.

⁵ Bu isimlendirmenin yapıldığı kitabın künyesi şöyledir: Dennis Fry, *Homo Loquens: Man as a Talking Animal*, (UK: Cambridge University Press, 1977).

⁶ Victoria Fromkin, Robert Rodman ve Nina Hyams, *An Introduction to Language*, (US: Wadsworth Cengage Learning, 2011), s. 3.

“Dili tanımlamak imkânsız bir iştir. Geliştirilebilir bir tanımlı formüle etmenin en iyi yolu, Latince lingua’ya dayanan ve ‘dil’ anlamına gelen kelimenin kendisinin kökenini düşünmektir. Bu etimolojinin öne sürdüğü gibi [konuşulan] dil, anlam taşıyan işaretler oluşturmak için [organ olan] dilin kullanımı olarak tanımlanabilir. Bir işaret, kendisinden başka bir şey anlamına gelen herhangi bir şeydir. Kırmızı kelimesini kullandığımızda veya duyduğumuzda, onu oluşturan k-t-r-m-t-z-ı seslerini değil, bu seslerin birlikte ifade ettiği belirli bir renk türünü düşünmekteyiz. Başka bir deyişle, k-t-r-m-t-z-ı ses kombinasyonunu tek bir işaret-kırmızı kelimesi olarak algılarız. Böylece [konuşulan] dil daha kesin olarak işaretleri [organ olan] ‘dil ile yapılmış’ zihinsel bir kod olarak tanımlanabilir.”
(s. 8)⁷

Aslında insan dışındaki türlerin de bir dili vardır fakat bu türler arasında iletişim kurmayı sağlayan dil sistemlerinin hiçbiri, bugüne kadar edinebildiğimiz bilgiler dikkate alındığında, insan türünde olduğu gibi ciddi bir “düşünme” ve “kavramlaştırma” sürecinin ürünü değildir. İnsan, varlık âlemi içerisine sonradan dâhil olan nesne ve mefhumları, mahiyetlerine göre ifade edebilmek için –bildiğimiz kadarıyla– “isimlendirme / تسمية” yapabilen tek canlı türüdür. Bu noktada o; kendi türü içerisinde gerçekleştirdiği “anlama” ve “anlamlandırma” eylemlerini, öncesinde yaşamış türdeşlerinden tevarüs ettiği kurallar çerçevesinde gerçekleştirerek, çağdaşı olan benzerleriyle bir konsensüs ortamı oluşturabilme kabiliyetindedir ve bu kabiliyetiyle o, –diğer canlı türlerinde olduğu gibi kısıtlı olmayan– çok daha geniş bir imtiyaz alanını kullanabilme ayrıcalığına sahiptir.

İslam anlayışına göre gerek “fizyolojik özellikleri”, gerek “düşünebilme” yetisi ve gerek de “konuşabilme” gibi ayrıcalıklarıyla insan, kendisini yaratan müteâl varlığın gözdesi konumundadır. Kur’ân’a göre o, “*en güzel kıvamda yaratılmış*”tır⁸ ve bütün bu ayrıcalıkları kendisine, ancak “*Allah’a kulluk etmesi için*”⁹ verilmiştir. İnsanoğlunu, “kulluk” ya da diğer bir söyleyişle “iman” ödeviyle yaratıp “*homo qui credit*” yani “inanen canlı” olmak üzere tasarlayan Allah; onu, kendisine muhatap olacak özelliklerle donatmış ve insanlardan oluşan bütün milletlere, onların dilleriyle konuşan elçiler

⁷ Köşeli ayrıçlar içerisindeki tasarruflar tarafımıza aittir.

⁸ (Kur’an-ı Kerim, Tîn, 95/4)

⁹ (Kur’an-ı Kerim, Zâriyât, 51/56)

göndermiştir.¹⁰ Bu elçiler ise, “konuşma” eylemini en güzel şekilde kullanarak insan türünü irşat etmeye çalışmışlar ve yer yer de –yine dil alanında varlık gösteren– ilahî vahiylerden destek almışlardır. Hatta aynı manadan hareketle bir peygamber olan Hz. *Mūsā*, tebliğ vazifesini daha etkin bir şekilde ifa edebilmek üzere dilindeki düğümün çözülmesini talep etmiştir.¹¹ Kur’ân’da bulunan bir diğer pasajda ise aynı peygamber, kendisinden daha *fasih* olması dolayısıyla kardeşi Hz. *Hārūn*’un doğrulayıcı bir yardımcı olarak tayin edilmesini istemektedir.¹²

İnsanın en mühim yönlerinden birini oluşturan dilin incelenmesi de hemen her çağda önemli bir iş olarak görülmüştür. Yazıyla takip edilebilen tarihin en eski dönemlerinden bu yana, ünlü bilgin ve filozoflar dil üzerinde düşünmüş ve bazıları zamanımıza da ulaşan çok değerli eserler kaleme almışlardır. Bugünse dil, bilimsel olarak çok ileri bir düzeyde ele alınabilmekte ve *dilbilim* (linguistics / علم اللغة) adı verilen çok özel bir alan, dili her yönüyle seçkin bir araştırma konusu yapabilmektedir. Bu özel araştırma alanının alt veya yardımcı disiplinlerinden biri olarak *dilbilimsel tipoloji* (linguistic typology / أنماطية) özellikle son yıllarda çok ilgi çeken ve hızlı bir ivmeyle yükselen bir alan olarak temayüz etmiştir. Tipolojinin klasik dönemi, 19. yüzyıldan itibaren dünya dillerinin sınıflandırılması ve aralarındaki olası varyasyonların belirlenmesi girişiminden evrilmiştir. Bu dönemde *Friedrich Schlegel* (1772–1829) ve *August Wilhelm Schlegel* (1767–1845) kardeşlerin *biçimbilime* (morphology / علم الصرف) dayanan ve dillerin genetik sınıflandırmasını amaçlayan yaklaşımlarının yanında *Wilhelm von Humboldt* (1767–1835) ile başlayıp *Heymann Steinthal* (1823–1899) ve *Georg von der Gabelentz* (1840–1893) ile devam eden ve dilleri *biçimbilimsel* ve *sözdizimsel* ölçütlere göre sınıflandırıp dilsel çeşitliliğe vurgu yapan yaklaşım etkin olmuştur.

20. yüzyılda *modern tipolojiye* gelince, *Roman Jakobson* (1896–1982) onun kurucusu olarak kabul edilmişse de dillerin karşılaştırılması ve diller arası genetik ilişkilerin saptanmasının genellikle *biçimbilimsel* düzlemde yapıldığı dikkate alındığında tipolojiyi bu sınırlardan çıkararak onu *sözdizim* (syntax / علم النحو) merkezine kaydırın asıl kişi *Joseph H. Greenberg* (1915–2001) olmuştur. Bugün dilbilimsel tipoloji dendiğinde akla ilk gelen de odur.

¹⁰ (Kur’an-ı Kerim, İbrâhîm, 14/4)

¹¹ (Kur’an-ı Kerim, Tâhâ, 20/27-28)

¹² (Kur’an-ı Kerim, Kasas, 28/34)

Tipoloji; dillerin yapısal özelliklerine, özellikle fonoloji, morfoloji ve sözdizim kalıplarına göre incelenmesi ve sınıflandırılmasıdır. Böyle bir sınıflandırma pek tabii ki çok sayıda dilin mukayesesi anlamına gelecektir. Fakat bu mukayesenin sağlıklı sonuçlar verebilmesi ve gerçek bilimsel neticelere ulaşabilmesi için olabildiğince fazla dil malzemesinden oluşan bir havuz oluşturulmalıdır ki bu da yüzlerce dilin, dilbilimsel tasvirini gerektirir. Bugün her ne kadar 7000’den fazla yaşayan dilin tamamının tasviri yapılamamış olsa da *–ki buna ihtiyaç da yoktur–* dünya üzerinde milyarlarca insan tarafından konuşulmakta olan yüzlerce dilin betimlemesi yapılabilmektedir ve bu veriler, dil tipolojilerinin genel olarak belirlenebilmesi için yeterlidir.

Geçmiş zamanlarda diller arasında gerçekleştirilen mukayeseler, genellikle bir dilin başka bir dil veya dillere olan üstünlüğünü ortaya koymak amacına matuftur. Bu noktadan hareketle kimileri için *Yunanca* diğer diller için asıl teşkil ederken, kimileri için de bu öncelik *İbranice* veya *Arapça* aittir. Yahudi ve Hristiyan din geleneğinde *İbranice* genellikle “kutsal dil” olarak adlandırılır çünkü *İbranice* Kitab-ı Mukaddes’in, çoğu sinagog ibadetinin ve eski geleneğe göre Yaratılış’ın (Creation) dilidir. Hristiyan âlimler de *İbranice*yi kutsal bir dil olarak görmüş, Rönesans İtalya’sında ve Reform İngiltere’sinde Hristiyan *İbranice*cilerden oluşan ünlü çevreler ve sürekli bir *İbranice* gramer ve sözlük akımı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Flaman doktor, simyacı ve Yahudi Kabbala öğrencisi *Baron Franciscus Mercurius van Helmont* (1614–1698), “*Alphabeti verè Naturalis Hebraici brevissima delineation*” (Hakiki Doğal İbrani Alfabesinin Kısa Bir Taslağı) başlıklı kitabında *İbranice*nin yalnızca orijinal dil veya *Ursprache* (anadil/ proto-language) olmadığını, aynı zamanda *İbranice* kelimelerin şeyleri tam olarak yansıtmaması nedeniyle “doğal” bir dil olduğunu da savunmuştur.¹³

Buna benzer yorumlar veya “*diğer dillere üstünlük*” gibi konular, İslam dünyasında *Arapça* için de dillendirilmiş ve dillendirilmeye de devam etmektedir. Bu çerçevede örneğin klasik dönem bilginlerinden *İbn Fāris* (ö. 395/1004) meşhur kitabı “*eş-Şāhibī fī Fikhi’l-Luġati’l-‘Arabiyye ve Mesā’ilihā ve Suneni’l-‘Arabi fī Kelāmihā*” adlı eserinde “باب القول في أن لغة العرب أفضل اللغات وأوسعها” (Arapların Dilinin En İyi ve En

¹³ Bk. Franciscus Mercurius van Helmont, *The Alphabet of Nature*, çev. Allison P. Coudert ve Taylor Corse (Leiden: Brill, 2007).

Kapsamlı Dil Olduğu Sözü Hakkında Bölüm) şeklinde bir başlık açmış¹⁴; günümüz yazarlarından ‘Abdurrahmān Aḥmed el-Būraynī de bir kitabına “أصل اللغات كلها” (Arap Dili: Tüm Dillerin Aslı) adını vermiştir.¹⁵ Türkçe de dâhil daha birçok dil için söz konusu edilen ve bilimsel alt yapıdan çoğunlukla mahrum olan bu gibi şahsi ve ideolojik değerlendirmeler, modern dilbilimcilerin de kafasını meşgul etmiş ve onları “Gerçekten de bazı diller, diğerlerinden daha iyi olabilir mi?” gibi sorular sormaya itmiştir. Hatta – belki söz konusu bağlamdan bağımsız olarak– R. M. W. Dixon, “Are Some Languages Better than Others?” (Bazı Diller Diğerlerinden Daha mı İyi?) başlıklı bir monografi yayımlamıştır.¹⁶

Dilbilimsel tipolojinin dilleri sınıflandırma ve dolayısıyla da mukayesesi, yukarıda değinildiği gibi diller arasında *asıllık-üstünlük* tespitine dönük bir gayeye hizmet etmez. Aksine bu disiplin, yansız olarak ve salt bilimsel kriterleri esas alarak dilleri yapısal özellikleriyle inceler ve onların diğer dillere kıyasla kendilerine özgü veya evrensel olan taraflarını tespit eder. Bu yüzden Arapçanın tipolojisine hasredilen bu çalışmada, Arapçada “12.302.912” sözcüğün bulunduğu dair, realitelerle asla desteklenemeyecek matematiksel hesaplamalar¹⁷ türünden şeyler değil; dilbilimsel tipolojinin bilimsel kriterleri çerçevesinde Arapçanın yapısal özellikleri değerlendirilecek ve bu dilin, “evrensel” olan veya “nev-i şahsına münhasır” bulunan özellikleriyle ilgili ulaşılan bulgular çerçevesinde dünya dilleri arasındaki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁴ Bk. Ebu’l-Huseyn Aḥmed b. Fāris b. Zekerıyyā er-Rāzī el-Luğavī, *eş-Şāhibī fī Fikhi’l-Luğati’l-‘Arabiyye ve Mesā’ilihā ve Suneni’l-‘Arabi fī Kelāmihā*, nşr. ‘Umer Fārūḫ et-Ṭabbā’, (Beyrūt: Mektebetu’l-Me‘ārif, 1993), 43-49.

¹⁵ Sözü edilen kitabın künyesi şöyledir: ‘Abdurrahmān Aḥmed el-Būraynī, *el-Luğatu’l-‘Arabiyye: Aşlu’l-Luğāti Kullihā*, (‘Ammān: Dāru’l-Hasen, 1998).

¹⁶ Sözü edilen kitabın künyesi şöyledir: R. M. W. Dixon, *Are Some Languages Better than Others?*, (New York: Oxford University Press, 2016).

¹⁷ Bk. Şevkī Ḥamāde, *Mu‘cemu ‘Acā’ibi’l-Luğa*, (Beyrūt: Dāru Şādir, 2000), 83 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAPÇA VE DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

“Arap dilinin en önemli özelliklerinden biri, Batılıların nasıl ifade edeceklerini bilemedikleri ikincil anlamları ifade edebilme kudretidir.”

Régis BLACHÈRE

1.1. Arapça

“*Arapça, Arapların dilidir.*” gibi bir ifade, ilk bakışta kolaylıkla kabul edilebilir görünebilir; ancak bugün “*Araplar kimdir?*” sorusuna cevap vermek, sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Zira günümüzde “Arap” genel ismiyle Arap Yarımadası, Irak, Suriye, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika’da yaşamakta olan halklar kastedilirse de İslam’dan önce bu isimle sadece Arap Yarımadası’nın yerlileri anılmaktaydı. O dönemlerde Suriye ve Irak halkı Süryani, Keldânî, Nabatî, Yahudi veya Yunan oldukları gibi; Mısırlılar Kıbtî, Kuzey Afrikalılar Berberî, Sudanlılar ise Nûbî veya Zencî idiler. Bununla birlikte İslam fetihleri neticesinde sözü edilen coğrafyaları ele geçiren Müslüman Arapların dili, o yörelerin dillerine galip gelmiş ve bu halklar da zamanla Arap olarak adlandırılmaya başlamıştır.¹⁸

Arap tarihinin ilk devirlerinin bir hayli karanlık oluşu ve Arapların genellikle asıl yurdu olarak kabul edilen coğrafyanın çok büyük bir kısmının çöllerden oluşmasının arkeolojik çalışmalar üzerindeki olumsuz etkileri gibi değişkenler dikkate alındığında Arapların ana yurt ve mazileri hakkında kati bir şeyler söylemek oldukça güçtür. Ayrıca bu millete “Arap” denmesinin sebeplerine ve bu ismin kelime anlamı üzerinde

¹⁸ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 37.

yoğunlaşan görüşlere de temkinli yaklaşmak gerekir. Zira sözü edilen mevzularda da bir netlik yoktur ve konu üzerinde çalışan araştırmacılar da fikir birliğine varamamıştır.¹⁹

Bütün bunlar bir yana Arap millî geleneği, Arapları, tarihî açıdan iki büyük kısma ayırır: *el-‘Arabu’l-Bā’ide* ve *el-‘Arabu’l-Bākiye*. Bunlardan ilki, tarihin eski devirlerinde yaşayıp daha sonra çeşitli sebeplerle yok olan Arapları ifade ederken; ikincisi, soyları devam eden Arapları belirtmekte kullanılır. Bu ikinci madde de yine kendi içinde iki ana kola ayrılır: *el-‘Arabu’l-‘Ārībe* ve *el-‘Arabu’l-Musta‘rībe* (*el-‘Arabu’l-Mute‘arībe*).²⁰ Bu kolları oluşturan toplumlar pek tabii ki Arapça konuşmuşlardır.

Geçmişte durum ne olursa olsun günümüz itibarıyla Arapça, doğuda Umman’dan batıda Moritanya’ya kadar Orta Doğu ve Kuzey Afrika’daki 21 ülkenin resmi dilidir. Buna Arapçanın İbraniceden sonra ikinci resmi dil olduğu İsrail de dâhildir. Ayrıca İran, Türkiye, Çad ve Nijerya’nın yanı sıra Batı Avrupa ve Amerika’da da önemli Arap azınlıklar vardır.²¹

1.2. Köken

İlk insan veya insanların hangi dili ya da dilleri, nasıl konuştukları hakkında — *ilahî kitaplar ile bilginlerin bunlar etrafında şekillenen görüş ve değerlendirmeleri hâriç*— henüz objektif bir bilgimiz yok ve belki de hiçbir zaman olmayacak ama türümüzün çok uzun yıllardır konuşabildiğini biliyoruz. Bu anlamda “*Günümüzde konuştuğumuza benzer dillerin en azından 40.000 yıldır var olduğundan eminiz...*” der Janson ve sözlerine şöyle devam eder: “... ama belki çok daha uzun süredir konuşulduklarını da hesaba katmalıyız. Üst sınır aşağı yukarı iki milyon yıl, yani insanın taş alet yapmaya başladığı zamanlardır.”²² O zamanlardan bu zamana insan iletişimde kullanılan dillerin de tıpkı insan gibi bir tekâmül süreci geçirdiği, basit ses ve düzenlerden daha karmaşık sentaktik yapılara büründüğü, binlerce kola ayrıldığı, çeşitlenip değiştiği ve hatta bazen de öldüğü açıktır.

¹⁹ Konu hakkında detay ve uzun bir etüt için bk. Cevād ‘Alī, *el-Mufaşşal fî Tārīhi’l-‘Arabi Kable’l-İslām Cilt: I*, (Bağdād: ysz, 1993), 13-36.

²⁰ Konu hakkındaki detaylar için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Arap (Tarih)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1991), 3: 272-276.

²¹ Stephan Procházka, “Arabic”, içinde *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, (London: Elsevier Ltd., 2009), 42.

²² Tore Janson, *Dillerin Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012), 20.

Ethnologue'nin son verilerine göre bugün dünyada 7.151 dil konuşulmaktadır.²³ Bu dillerin birçoğu küçük topluluklar tarafından konuşulan, bazıları konuşurları tarafından dahi isimlendirilmemiş²⁴ olan dillerden oluşur. Konuşulmakta olan bütün bu diller; kimi özellikleriyle benzer olabileceği gibi, kimi özellikleriyle de farklı bir yapı arz edebilir.

Diller bazen o kadar benzeşir ki onları, ortak bir kaynağın ayrılmış şubeleri olarak değerlendirmemiz icap eder. Yani diller de kaynaklarına göre büyük veya küçük gruplar oluşturabilir. Bu gruplar bazen *aile* (family / عائلة) kavramıyla ifade edilirse de *Janson*'un da belirttiği gibi bu kavram biraz yanıltıcı olabilir. Zira diller pek çok sebepten ötürü benzeşebilirse de onlar arasındaki ilişkilerin insan akrabalığıyla bir benzerliği yoktur.²⁵

Dil aileleri, *Fischer*'in ifadeleriyle; “*Kökenleri bakımından ilişkili dillerin oluşturduğu gruplardır. Yani, ortak ataları olan bu diller, yapı ve anlam bakımından, rastlantıyla ya da başka dillerden alınan unsurlarla açıklanamayacak sistematik benzerlikler gösterirler.*”²⁶

İşte bu dil ailelerinden birisini isimlendirmek için yakın geçmişe kadar kullanılmaya devam eden *Ḥāmī-Sāmī* (Hamito-Semitic, Hamitosemitic, Semitohamitic, Semito-Hamitic) terimi, “Sami” (Semitic) ve “Hami” (Hamitic) ifadelerinden oluşur. “Sami” adlandırması, *A. L. Schrezer*'e aittir ve bu adlandırma 1781’de yapılmıştır.²⁷ *Schrezer* bu tasarrufunu, *Yaratılış* 10: 21-31’de geçen ayetlere dayandırmıştır; çünkü sözü edilen diller, bu ayetlerde listelenen *Hız. Nūh*’un oğullarından *Sām*’ın soyundan gelen halklar arasında konuşulmaktadır.²⁸

Arapçanın da aralarında yer aldığı bu dillerin, daha büyük bir *aile* olan “Hami-Sami” (Hamito-Semitic) dillerine mensup olduğu söylenirse de Hami’nin geçerli bir dil ailesi olmadığına gösterilmesiyle bu aile için, *Greenberg*’in önerdiği “Afroasyatik” terimi kullanılmaya başlamıştır.²⁹ Yani tıpkı diğer Sami dillerinde olduğu gibi Arapça da

²³ David M. Eberhard, Garry F. Simons ve Charles D. Fennig, *Ethnologue: Languages of Africa and Europe*, (Texas: SIL International, 2022), 7.

²⁴ Janson, *Dillerin Tarihi*, 34.

²⁵ Janson, *Dillerin Tarihi*, 62.

²⁶ Steven Roger Fischer, *Dilin Tarihi*, çev. Muhtesim Güvenç, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 53.

²⁷ Johann Gottfried Eichhorn, *Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur Cilt: I*, (Leipzig: 1781), 161.

²⁸ Edward Lipiński, *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, (Leuven: Peeters, 2001), 21.

²⁹ Joseph Greenberg, *Languages of Africa*, (Bloomington: Indiana University Press, 1963), 42.

Afroasyatik (Afro-Asiatic, Afroasiatic / الأفرو-آسيوية) dil ailesinin bir üyesidir.³⁰ Aynı dil ailesini ifadede *Diakonoff* tarafından kullanılan terim “Afrasian”dır.³¹

Az önce de ifade edildiği gibi Afroasyatik terimi, Hami-Sami teriminin yerini almıştır. Bunda Hami (Hamitic) ifadesinin referanstan yoksun olması etkili olmuştur. Zira “Hami” diller ve “Hami” halklar kavramı, hem dilbilimciler (öncelikle *Marcel Cohen*) hem de fiziksel ve kültürel antropologlar tarafından kesin olarak reddedilmiştir.³² Ayrıca bu dillerin oluşturduğu aile için Afroasyatik dışında önerilen “Erythraic” ve “Lisramic” gibi başka isimler de kabul görmemiştir.³³

Afroasyatik diller; Kuzey Afrika, Afrika Boynuzu ve Güney Batı Asya’da yaşayan 250 milyondan fazla insan tarafından konuşulmaktadır. Afroasyatik dil ailesi 200’den fazla dil içerir, hatta bu sayının 372 olduğu da belirtilmiştir.³⁴ Soyu tükenmiş Sümer hariç, Afroasyatik, dünyadaki herhangi bir dil ailesinin en uzun belgelenmiş tarihine sahiptir. Mısır dili MÖ 3200 gibi erken bir tarihte kaydedilirken, Sami dillerinin belgeleri MÖ 2500’e kadar uzanır.³⁵

Afroasyatik’in daha büyük bir dil ailesinin (macrofamily, superfamily) veya filumunun (phylum) bir parçası olduğu da iddia edilmiş ve bu teori, “nostratik” şeklinde adlandırılmıştır. Bu filumun mezkûr şekilde adlandırılması, 1903’te *Holger Pedersen* tarafından yapılan bir öneri üzerine olmuş —ki bunun Latince aslı olan “*nostrās*” kelimesi “*hemşehrilerimiz*” anlamına gelmektedir— ve “nostratik dil teorisi”; Sovyet dilbilimcileri *Vladislav M. Illič-Svityč* (Иллич-Свитыч), *Aaron Dolgopolsky* (Долгопольский) ve *Vladimir Dybo*’nun (Дыбо) çalışmalarıyla gelişmiştir.³⁶ Teori; Afro-Asyatik, Kartvel, Elam-Dravit, Hint-Avrupa, Ural-Yukagir, Eskimo-Aleut, Altay, Kore ve Japon dillerinin aynı kökene dayandığını savunan bir teoridir.³⁷

³⁰ Muhammad al-Sharkawi, *History and Development of the Arabic Language*, (New York: Routledge, 2016), XVII.

³¹ Igor Mikhailovich Diakonoff, *Afrasian Languages*, (Moscow: Nauka, 1988).

³² Andrzej Zaborski, “Afro-Asiatic Languages”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 1:35.

³³ Andrzej Zaborski, “Afro-Asiatic Languages”, 35.

³⁴ J. Crass, “Afroasiatic Languages”, içinde *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, (London: Elsevier Ltd., 2009), 12.

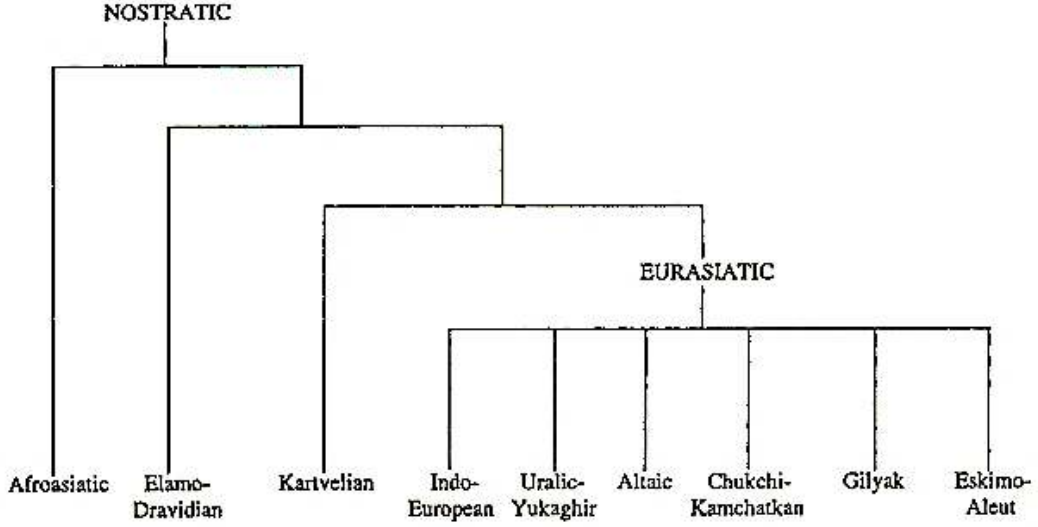
³⁵ Crass, “Afroasiatic Languages”, 12.

³⁶ Allan R. Bomhard ve John C. Kerns, *The Nostratic Macrofamily: A Study in Distant Linguistic Relationship*, (New York: Mouton de Gruyter, 1994), 2.

³⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Nostratik Dil Teorisi İçerisinde Altay Dilleri”, *Journal of Turkish Studies*, 4/8 (2009): 177.

Bomhard, Nostratik dilleri şu şekilde grafize eder:

Şekil 1.1: Nostratik Diller

Kaynak: Alan Bomhard (1998, s. 27)

Genel kabule göre Afroasyatik diller; Berber dilleri, Çad dilleri, Kuşitik diller, Mısırsca, Omotik diller ve Sami dilleri olmak üzere altı kola ayrılır ki bunlardan Mısırsca dört aşamalı (Eski-, Orta-, Yeni-Mısırsca ve Kiptice) tek bir dil iken, diğer beş dal ailelerdir.³⁸ Bu altı kol “kardeş aileler” olarak kabul edilir. Ancak bu şubeleri daha büyük birimlere bağlamaya yönelik girişimler de vardır. Semitik ve Berberi nispeten yakından ilişkilidir ve her ikisi de bir şekilde Kuşitik ile bağlantılıdır.³⁹

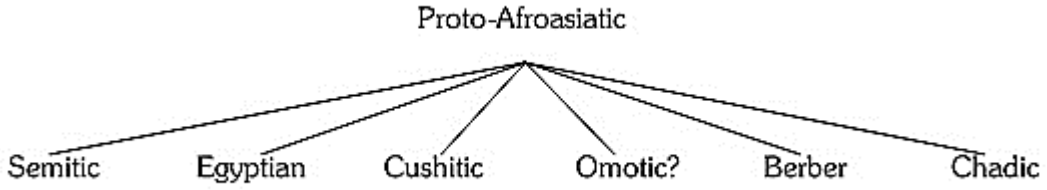
Bünyesinde yaklaşık 250 dili barındıran ve bugün Orta Doğu’nun büyük bir bölümünü, tüm Kuzey Afrika’yı, Kuzeydoğu Afrika’nın çoğunu içine alan bir coğrafyayı işgal eden⁴⁰ *Afroasyatik* diller için daha önce sözü edilen bu altılı tasnif, *Rubin* tarafından şu şekilde grafize edilmiştir:

³⁸ Crass, “Afroasiatic Languages”, 12.

³⁹ Crass, “Afroasiatic Languages”, 12.

⁴⁰ Robert Hetzron, “Afroasiatic Languages”, içinde *The Major Languages of South Asia, the Middle East and Africa*, ed. Bernard Comrie, (London: Routledge, 2001), 116.

Şekil 1.2: Afroasyatik Diller

Kaynak: Aaron D. Rubin (2010, s. 3)

Bu tasnifte verilen gruplarla ilgili kısaca şunları söyleyebiliriz:

Sami dilleri ailesi (Semitic / أسرة اللغات السامية); en uzun süre bilinen, en çok araştırılan ve Arapça sayesinde de dünyada en çok konuşulan dil ailelerinden biridir. Yine de Sami ailesinin uygun alt gruplandırılmasıyla ilgili olarak, bilim adamları arasında bir fikir birliğine varılamamıştır ve muhtemelen asla da varılamayacaktır.⁴¹ *Arapça, İbranice, Aramice* (Süryanice dâhil) ve *Amharca*, Semitik grubunun yaşayan dil üyeleridir; ancak *Akkadca* (Asurca ve Babilce), *Kenanca* ve *Fenikece* gibi soyu tükenmiş diller de Semitik'tir. Sami dil ailesinin uzun ve seçkin bir edebi tarihi vardır ve kardeş dillerinin birçoğu uygarlık tarihi için ilgi çekici ve önemli yazılı kayıtlar bırakmıştır.⁴²

Bugün *Arapça*, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'nın 'lingua franca'sı olduğu için Sami dillerinin en önemlisidir. İki bin yıl önce, *Aramice* Yakın Doğu'nun 'lingua franca'sıydı ve bin yıl önce de *Akkadca* bu ayrıcalığa sahipti. Semitik diller, bu nedenle, genellikle medeniyetin beşiği olarak adlandırılan ve bugün hâlâ uluslararası ilginin konusu olan bu bölgeyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.⁴³

Semitik dillerden *İbranice* ve *Arapça*, iki büyük din olan Yahudilik ve İslam'ın dilleridir. Üçüncü bir dil olan Aramice, hem Hristiyanlık hem de Yahudilik tarihlerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, bu diller, yüzyıllardır geniş çapta incelenmiştir.⁴⁴

Semitik dillerin geleneksel sınıflandırılmasıysa şu şekildedir:

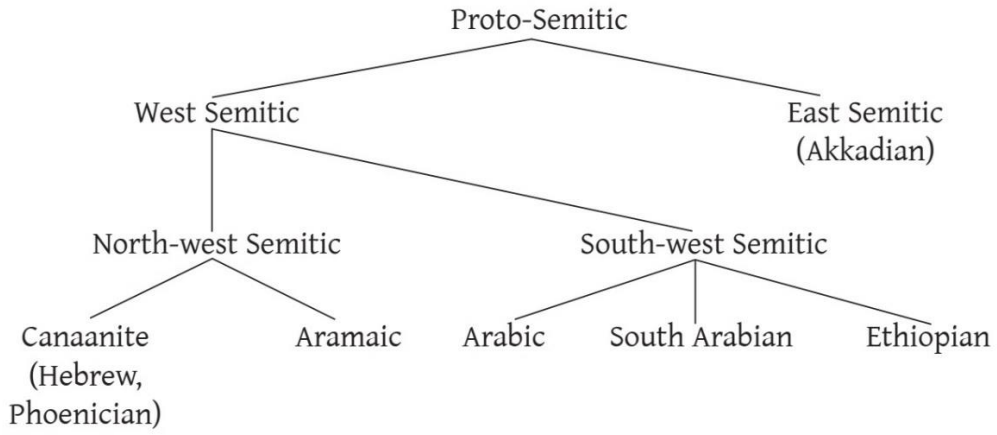
⁴¹ Aaron D. Rubin, "The Subgrouping of the Semitic Languages", *Language and Linguistics Compass*, 2/1 (2008): 79.

⁴² Karin C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, (New York: Cambridge University Press, 2005), 1.

⁴³ Aaron D. Rubin, *A Brief Introduction to the Semitic Languages*, (US: Gorgias Press, 2010), 1.

⁴⁴ Rubin, *A Brief Introduction to the Semitic Languages*, 1.

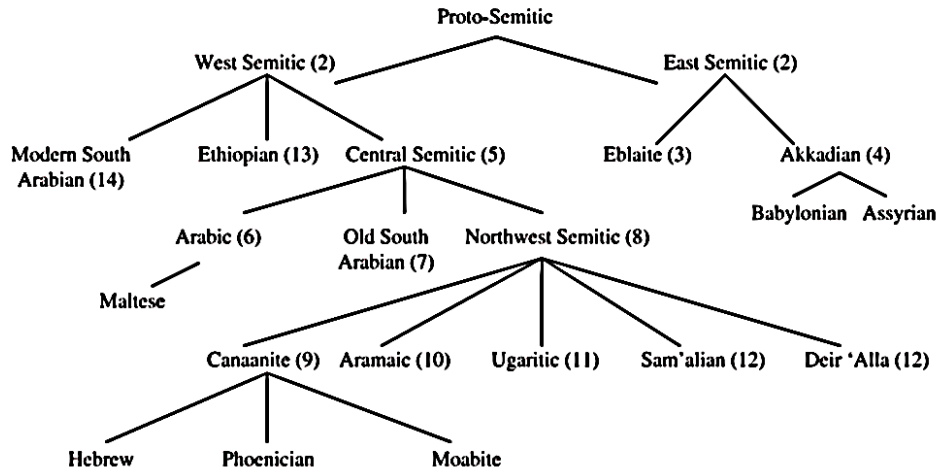
Şekil 1.3: Semitik Diller I

Kaynak: Kees Versteegh (2014, s. 11)

Sami dilleri sınıflandırılırken bu klasik ve geleneksel tasnifin dışında ortaya konulmuş başka modeller de vardır. Bunlar içerisinde en son verilere istinat etmesi ve detaylı olması hasebiyle *Rubin*'in şu tasnif modeli daha dikkat çekicidir:

Şekil 1.4: Semitik Diller II

Kaynak: Aaron D. Rubin (2008, s. 80)

Antik Mısırca (Ancient Egyptian) ve onun en son tarihi aşaması olan *Kiptice* (Coptic), Afroasyatik dil ailesinin ayrı bir dalını temsil eder. Afroasyatik içinde Mısırca,

Samice ve Berberice ile en yakın ilişkileri gösterir.⁴⁵ Mısırca, Aşağı Nübye'den Delta'ya kadar Nil Vadisi'nde, muhtemelen Batı Çölü'nün vahalarında ve Yeni Krallık döneminde Mısır'ın genişlemesi nedeniyle Sina Yarımadası ve Filistin'de konuşuldu. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın MÖ 3226'da birleşmesi, muhtemelen yerel lehçelerin bütünleşme sürecini teşvik etti. Orijinal lehçe çeşitliliğinden sadece birkaç iz kaldı.⁴⁶

Kuşitik ailesi (Cushitic), Kuzeydoğu ve Doğu Afrika'da konuşulan otuzdan fazla dilden oluşur.⁴⁷ Diğer bir deyişle bu aile; Etiyopya, Somali, kuzeybatı Kenya ve komşu bölgelerde 15 milyon kişi tarafından konuşulan yaklaşık 40 dilden oluşur ki bu dillere Sidamo, Oromo ve Somalice de dâhildir.⁴⁸

Omotik terimi; tümü Etiyopya topraklarında, özellikle güney-orta ve batı bölgelerinde bulunan bir grup dil ve lehçeye atıfta bulunmak için kullanılır. Omotik dillerin en büyük yoğunlaşma yeri; Güney Etiyopya Milletleri, Milliyetleri ve Halkların Bölgesel Devleti'nin (SNNPRS) yönetim alanı içinde, güneybatıda aşağı yukarı bitişik bir alandadır. Bu alanın dışında, diğer dilleri konuşanlar arasında Omotik dil yerleşim bölgeleri de vardır.⁴⁹

Berberi dilleri (Berber) Kuzey Afrika'da, batıda Atlantik Okyanusu'ndan doğuda Mısır'daki Siva vahasına, kuzeyde Akdeniz'den güneyde Burkina Faso'ya kadar uzanan aralıklı bir bölgede konuşulur. Diller birbirine oldukça benzer ve birçok Berberoolog, Berbericeyi birçok lehçeye sahip bir dil olarak düşünmeyi tercih eder.⁵⁰

Afroasyatik filumunun en büyüğü olan *Çad dilleri* ailesi (Chadic); kuzey Nijerya, güney Nijer, kuzey Kamerun ve güney Çad Cumhuriyeti'nde konuşulan 140 ila 160 dilden oluşur. Bu aile; fonoloji, morfoloji, sözcük grubu, cümlecikler ve cümlelerinin

⁴⁵ Antonio Loprieno ve Matthias Müller, "Ancient Egyptian and Coptic", içinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay, (London: Routledge, 2001), 102.

⁴⁶ Allan R. Bomhard, *Afrasian Comparative Phonology and Vocabulary*, (Charleston, SC: 2014), 5.

⁴⁷ Maarten Mous, "Cushitic", içinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay, (London: Routledge, 2001), 342.

⁴⁸ Robert Hetzron, "Afroasiatic Languages", 117.

⁴⁹ Azeb Amha, "Omotik", içinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay, (London: Routledge, 2001), 423.

⁵⁰ Maarten Kossmann, "Berber", içinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay, (London: Routledge, 2001), 18.

yapısı ile gramer sistemlerinde kodlanmış işlevsel alanlar açısından Afroasyatik filumunun tipolojik olarak en çeşitli olanıdır.⁵¹

Afroasyatik diller için araştırmacılar tarafından yapılan başka tasnifler de vardır. Bunlardan birisi *Ehret*'e aittir:⁵²

I. Omotic

A. North Omotic

B. South Omotic

II. Erythraean

A. Cushitic

1. Beja

2. Agaw

3. East-South Cushitic

a. Eastern Cushitic

b. Southern Cushitic

B. North Erythraean

1. Chadic

2. Boreafasian

a. Egyptian

b. Berber

c. Semitic

Yine Afroasyatik diller için bir başka tasnif de *Militarëv* tarafından yapılmıştır:⁵³

1. North Afrasian (NAA) (ilk dallanma M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına tarihlenir.):

1.1. Semitic.

1.2. African North Afrasian (ANAA):

1.2.1. Egyptian.

1.2.2. Chado-Berber:

1.2.2.1. Berber-Canarian.

1.2.2.2. Chadic.

2. South Afrasian (SAA):

2.1. Cushitic.

2.2. Omotic.

⁵¹ Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay, "Chadic", içinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay, (London: Routledge, 2001), 236.

⁵² Christopher Ehret, *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian): Vowels, Tone, Consonants, and Vocabulary*, (US: University of California Press, 1995), 489-490.

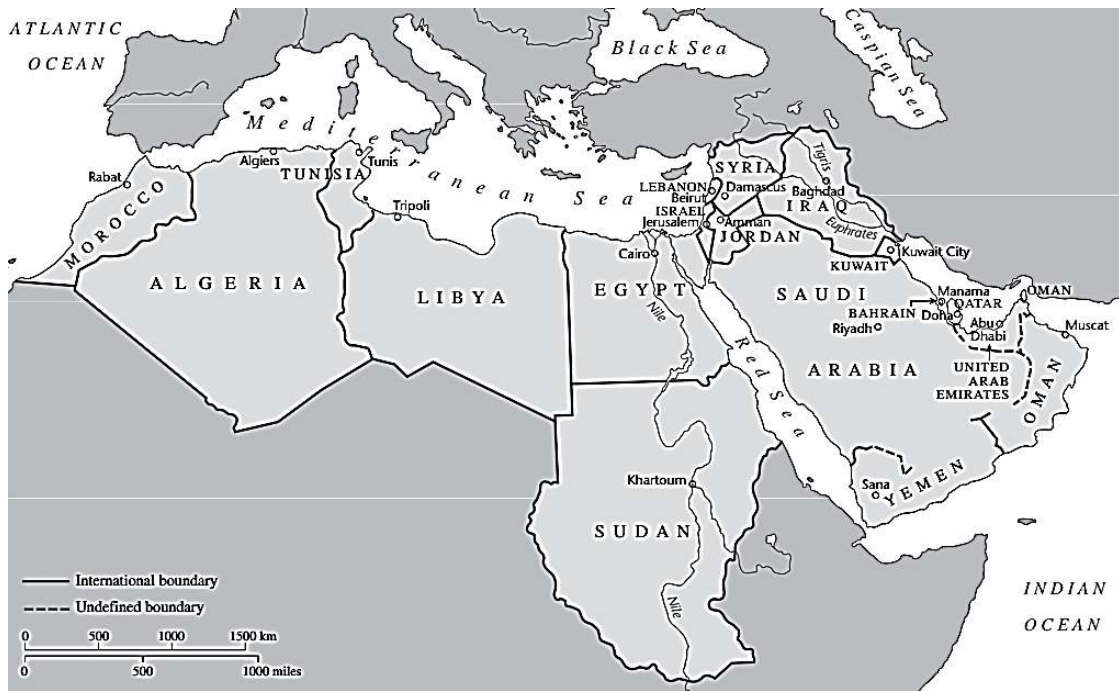
⁵³ Alexander Militarëv, "Proto-Afrasian Lexicon Confirming West Asian Homeland: Pastoralism", *Journal of Language Relationship*, 1 (2009): 96.

Sonuç olarak *Arapçanın*, *Nostratik* filumuna dâhil *Afroasyatik* dil ailesi içerisinde yer alan *Semitik* dil grubuna mensup yaşayan bir dil olduğunu ifade edebiliriz.

1.3. Coğrafya ve Arapçanın Yayılma Alanı

Daha önce de belirttiğimiz gibi Arapça; Aramice, Etiyopyaca, Güney Arapçası, Süryanice ve İbranice gibi dilleri içeren Afroasyatik dil ailesinin Sami şubesine aittir. Bu gruptaki dillerin bir kısmı Orta Doğu, Arap Yarımadası ve Afrika’da konuşulmaktadır.⁵⁴

Şekil 1.5: Arap Ülkeleri

Kaynak: Janet C. E. Watson (2002, s. 7)

Semitik dillerin yaşayan en yaygın dili olan Arapçaysa bugün Cezayir, Moritanya, Fas, Tunus, Libya, Mısır, Cibuti, Somali, Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Yemen, Sudan, Ürdün, Suriye, Irak, Lübnan ve Filistin’de yani 21 ülkede resmi dildir. Bununla birlikte resmi dil olmasa da konuşulduğu yerler de vardır. Türkiye’den İran’a, Afganistan’dan Nijerya, Nijer, Mali ve Çad’a kadar birçok coğrafyada Arapçanın diyalektleri hâlâ konuşulmaktadır. On dokuzuncu asrın

⁵⁴ Joseph E. Aoun, Elabbas Benmamoun ve Lina Choueiri, *The Syntax of Arabic*, (US: Cambridge University Press, 2010), 1.

sonundan bu yana Orta Doğu dışında, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde ve daha yakın zamanda Avrupa'da Arapça konuşan büyük topluluklar da olmuştur.⁵⁵

Arapça aynı zamanda İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'ın da dilidir ve bu nedenle kökenleri ne olursa olsun tüm Müslümanlar, ibadetlerinde genel olarak Arapçayı kullanmaktadır. Ayrıca hadislerin ve tabii ki İslami ilimler literatürünün de dili Arapçadır ve bugün Müslüman coğrafyalarda bu sebeple Arapça öğrenen sayısız insan bulunmaktadır. Hatta birçok ülkede Müslüman çocuklar, daha kendi dillerinin alfabelerini öğrenmeden önce Arap alfabesini öğrenmekte ve Kur'an'ın tamamını ezberleyerek hafız olmaktadır. Bu da Arapçanın —konuşma düzeyinde olmasa bile— bir ölçüde tüm Müslüman coğrafyalarda güçlü bir varlık ortaya koyduğunu gösterir.

1973'ten itibaren İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Rusça ve Çincenin yanı sıra Birleşmiş Milletler'in resmi dili de olan Arapça, her geçen gün etki alanını genişletmektedir.

1.4. Nüfus

Ethnologue tarafından 2022 yılında verilen en güncel bilgilere göre Arapça, en az 50 milyon kişi tarafından birinci dil olarak konuşulan diller sıralamasında 4. olup yaklaşık 362 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır ve aynı kaynakta, varyantlarıyla birlikte Arapça için gösterilen istatistiklerin tablolaştırılmış hâli aşağıda verilmiştir. Bununla birlikte farklı coğrafyalarda, Arapçayı ana dili veya ikinci dil olarak konuşanlara ait bilgilerin tabloda gösterilmediği, onlar da hesaba katılırsa Arapça konuşanların sayısının artacağı unutulmamalıdır. Mesela Türkiye'nin *Siirt* vilayetinde bulunan *Tillo* ilçesinde, 2003 yılı itibarıyla 1500 civarında Arapça konuşurun bulunduğu kaydedilmektedir.⁵⁶

⁵⁵ Konunun detayı için bk. Clive Holes, *Modern Arabic: Structures, Functions, and Varieties*, (Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2004), 1-3.

⁵⁶ Ablahad Lahdo, *The Arabic Dialect of Tillo in the Region of Siirt: South-eastern Turkey*, (Sweden: Uppsala University, 2009), 31.

Tablo 1.1: Arapça Konuşurların Nüfusu

Sıra	Dil	Birincil Ülke	Konuşulan Ülke Sayısı	Konuşurlar (milyon)
	Arapça	Suudi Arabistan	90	362
4	Cezayir Konuşma	Cezayir	2	34.7
	Çad Konuşma	Çad	4	1.99
	Doğu Mısır Bedevi Konuşma	Mısır	4	2.43
	Mısır Konuşma	Mısır	2	74.8
	Körfez Konuşma	Kuveyt	10	10.7
	Hadrami Konuşma	Yemen	1	5.11
	Hicazi Konuşma	Suudi Arabistan	3	10.8
	Libya Konuşma	Libya	3	5.34
	Mezopotamya Konuşma	Irak	4	19.1
	Fas Konuşma	Fas	3	28.2
	Necdi Konuşma	Suudi Arabistan	4	18.2
	Levantin Konuşma	Suriye	5	29.8
	Kuzey Mezopotamya Konuşma	Irak	4	10.3
	Umman Konuşma	Umman	5	2.88
	Sa'idi Konuşma	Mısır	1	24.1
	San'a Konuşma	Yemen	1	12.6
	Güney Levantin Konuşma	Ürdün	3	12.7
	Sudan Konuşma	Sudan	5	33.3
	Ta'izzi-Adeni Konuşma	Yemen	3	11.8
	Tunus Konuşma	Tunus	2	11.7

Kaynak: Eberhard, Simons ve Fennig (2022, s. 37)

1.5. Arapçanın Diyalektleri

Arapçanın; konuşulmakta olduğu hemen her coğrafi bölgede, geniş halk kitleleri tarafından günlük yaşamda kullanılan, hatta bazen tiyatro vb. türde eserlere de yansıyan birçok dilsel varyasyonunun bulunduğu bilinen bir gerçektir.⁵⁷ Bu farklılıklar, Arapça asıllı *lehçe* veya Batı dillerinden alıntı *diyalekt* kavramlarıyla ifade edilir.⁵⁸ *Lehçe/diyalekt* kavramı konusunda Kreidler (1997) tarafından serdedilen şu görüşler önemlidir:

‘Lehçe’ terimi, maalesef çok kesin bir terim değildir. Herhangi iki kişinin konuşma tarzlarında farklılıklar vardır. Peki, onlara farklı lehçeler diyebilmemiz için konuşma yolları ne kadar farklı olmalı? İşte diyalektoloji konusunda uzmanlaşmış profesyonel dilbilimciler, bir ülkenin bir lehçe alanı ile başka bir lehçe alanı arasında bir ayırım yapmak için çeşitli telaffuz, kelime dağarcığı veya gramer ifadeleri ölçütleri kullanırlar; ancak hiç kimse konuşma biçiminin tek bir lehçe alanı içinde tamamen tek tip olduğunu varsaymaz. (s. 2).

Bu ifadeleri dikkate aldığımızda, bugün farklı ülkelerde veya bölgelerde konuşulmakta olan Arapça dil şubelerinin çok büyük bir kısmının hem *telaffuz*, hem *kelime dağarcığı*, hem de *gramer yapıları* açısından yer yer ciddi denebilecek farklılıklar göstermekte olduğunu; dolayısıyla da bu şubelerin, *lehçe* kavramı içerisinde değerlendirilebileceğini; bununla birlikte aynı lehçenin konuşulduğu bölgenin farklı yörelerinde de lehçe olarak değerlendiremeyeceğimiz küçük bazı farklılıkların (ağız, aksan, şive vb.) söz konusu olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.⁵⁹ Diğer taraftan bir lehçe, bir konuşmacı topluluğu tarafından paylaşılan bir varyantlar demeti olarak tanımlanabilirse de bu, lehçeler arasındaki sınırların neredeyse her zaman belirsiz olduğu gerçeğini asla değiştirmez. Gerçekten de farklı lehçeler kavramının kendisi, sahada gözlemlenebilir bir gerçeklik olmaktan çok, dilbilimcilerin betimleyici bir idealleştirmesi olabilir. Bununla birlikte, birbirinden uzak iki coğrafyada konuşulan Arapça lehçelere bakıldığında, karşılıklı anlaşılabilirlik noktasına ulaşılabileceği pek tabii ki muhakkaktır.⁶⁰

⁵⁷ Ahmet Şen, Soner Akdağ, “Modern Standart Arapça ve Bazı Arap Diyalektlerinde Gelecek Zaman Formları”, *Nüşa*, 21/52 (2021): 182.

⁵⁸ Muhammed Hasen Bâkellâ vd., *Mu‘cemu Muştalaḥāti ‘İlmi’l-Luḡati’l-Ḥadīs*, (Lubnân: Mektebetu Lubnân, 1983), 84.

⁵⁹ Şen, Akdağ, “Modern Standart Arapça ve Bazı Arap Diyalektlerinde Gelecek Zaman Formları”, 182.

⁶⁰ Clive Holes, “Introduction”, içinde *Arabic Historical Dialectology*, ed. Clive Holes, (US: Oxford University Press, 2018), 20.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Arapça 21 ülkenin resmi dilidir. Bu ülkeler, batıda Moritanya'dan doğuda Irak'a kadar uzanan bir coğrafyada yer alır. Ayrıca Arapça; Türkiye'nin güneyindeki bazı bölgelerde ve Kuzey Kıbrıs'taki Maronit Hristiyan topluluğu tarafından konuşulurken güneyde de Afrika'nın Sahra altı bölgelerinde konuşulmaktadır. Daha doğuda, Afganistan'ın Belh bölgesinde; doğuda Horasan ve güneyde Huzistan dâhil olmak üzere İran'ın bazı bölgelerinde ve Özbekistan'da da Arapça konuşulan bölgeler hâlâ bulunmaktadır.⁶¹

Doğuda Umman'dan batıda Moritanya'ya, kuzeyde Van Gölü'nden güneyde Çad Gölü'ne kadar konuşulmakta olan Modern Arap lehçeleri, geleneksel tasnife göre beş ana gruptan müteşekkildir. Bu gruplar şunlardır:⁶²

1. Levant (Levantine) veya Suriye-Filistin (Syro-Palestinian) lehçeleri,
2. Arap Yarımadası (The Arabian Peninsula) lehçeleri,
3. Mısır ve Sudan (Egyptian and Sudanese) lehçeleri,
4. Mezopotamya (Mesopotamia) Arap lehçeleri,
5. Kuzey Afrika (North-Africa) lehçeleri.

Bu 5'li tasnif, aslında coğrafya dikkate alınarak yapılan geleneksel 2'li tasnifin (Mağrib-Meşriğ)⁶³ detayını oluşturur. Buna göre ilk 4 madde *Meşriğ* grubunu oluştururken, son madde *Mağrib* grubunda yer almaktadır. Tarihsel olarak Müslüman İspanya ve Sicilya'yı da içine alan *Mağrib*'in Arap lehçeleri, doğudaki *Meşriğ* olarak adlandırılan lehçelerden çok farklıdır.⁶⁴ Bu lehçe gruplarıyla ilgili kısaca şunları söyleyebiliriz:

Levant lehçeleri; Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Kıbrıs'ı kapsayan geniş bir alanda konuşulan çok çeşitli lehçeleri içerir. Literatürde bu lehçeler, "Büyük Suriye"

⁶¹ Janet C. E. Watson, "Arabic Dialects", içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 851.

⁶² Shabo Talay, "Arabic Dialects of Mesopotamia", içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 909.

⁶³ Heikki Palva, "Dialects: Classification", içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 1: 605.

⁶⁴ Konunun detayı için bk. Stephan Procházka, "Arabic Dialectology", içinde *The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Karin Christina Ryding ve David Wilmsen, (UK: Cambridge University Press, 2021), 221.

(Bilādu’ş-Şām), “Suriye-Filistin” (Syrien und Palästina) ve “Suriye-Lübnan-Filistin lehçeleri” (Syro-lebanopalestinian) gibi çeşitli etiketler altında sınıflandırılmıştır.⁶⁵

Suudi Arabistan, Yemen, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Katar ve Kuveyt’i içine alan *Arap Yarımadası*, yaklaşık 3 milyon kilometrekarelik bir alana yayılır.⁶⁶ Bu alanda da *Körfez Arapçası* (Gulf Arabic / اللهجة الخليجية) kullanılır.

Mısır ve Sudan lehçelerine gelince, burada “Mısır Arapçası” ile Mısır genelinde ana dili Arapça olan kişiler tarafından konuşulan Arap lehçeleri; “Sudan Arapçası” ile de Sudan genelinde ana dili Arapça olan kişiler tarafından konuşulan Arapça lehçeler kastedilmektedir.⁶⁷ Bu açıklamanın özellikle yapılmasının sebebi, anılan bölgelerde farklı dillerin de konuşuluyor olmasıdır.

Mezopotamya grubu; Irak, Kuzeydoğu Suriye, Güneydoğu Türkiye ve İran Huzistan’da konuşulan Arap lehçelerini içerir. Orta Asya’da (Özbekistan, Afganistan ve İran’da Horasan) konuşulan izole edilmiş Arap lehçelerini de Mezopotamya grubuna dâhil edebiliriz, çünkü bu lehçeler Güney Irak’ta ortaya çıkmıştır ve Mezopotamya lehçeleriyle birçok özelliği paylaşmaktadır.⁶⁸

Kuzey Afrika lehçeleri içerisindeyse Fas, Cezayir, Tunus ve Libya yerel lehçelerinin yanı sıra Moritanya Moroları (Moors) ile kadim İspanyol Sahrası tarafından konuşulan Hâssâniyye Arapçası ve Maltaca; ayrıca Batı Mısır lehçeleri, Endülüs ve Sicilya Arapçası gibi ölü dillerle Diaspora’da konuşulan Arapça yerel lehçeler de bulunur.⁶⁹

Sözünü ettiğimiz bütün bu lehçe gruplarının var olduğu coğrafyayı gösteren harita şu şekildedir:

⁶⁵ Samia Naïm, “Dialects of the Levant”, içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 921-921.

⁶⁶ Janet C. E. Watson, “Dialects of the Arabian Peninsula”, içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 897.

⁶⁷ James Dickins, “Dialects of Egypt and Sudan”, içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 935.

⁶⁸ Shabo Talay, “Arabic Dialects of Mesopotamia”, 909.

⁶⁹ Christophe Pereira, “Arabic in the North African Region”, içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 954.

Şekil 1.6: Modern Arapça Lehçe Grupları

Kaynak: Stephan Procházka (2021, s. 222)

Çok geniş bir coğrafyada hüküm süren ve oldukça değişik şekillerdeki bu lehçelerin konuşurları, genellikle birbirlerini anlayabilirlerse de birbirinden uzakta bulunan lehçeler arasında, karşılıklı olarak anlaşma problemlerinin de yaşanabileceğini ifade ederek bu başlığı sonlandırabiliriz.

1.6. Klasik ve Modern Standart Arapça

Yazının icadı, eski tarihlerden bu yana birçok dilin kayda geçirilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda yazı, her ne kadar ilk başlarda konuşma biçimlerini kayıt altına almak maksadıyla üretilse de zamanla yazıya geçirilen dillerin belli bir standardının oluşmasında da etkili olmuştur. Zira yazı dili, dillerin muhtelif konuşma biçimlerinden farklı olarak ortak bir standardı beraberinde getirmiş ve bu standart da genellikle o dilin en etkin ve doğru olduğu düşünülen şubesinin özelliklerinden beslenmiştir. Bu yazı dili standardına sahip diller, böyle bir standartları olmayan dillere göre asli yapılarını çok uzun yıllar boyunca muhafaza edebilmiştir ki Arapça da bu dillerden biri olarak tüm lehçe farklılıklarına rağmen asırlardır standart yapısını büyük ölçüde korumuştur. Bununla birlikte yine de bazı parametreler dikkate alınarak uzun mazisi çerçevesinde Arapçanın da farklı dönemlerinden söz etmek mümkündür.

Owens’ın sınıflandırmalarını⁷⁰ dikkate alırsak Arapça için şu dört dönemden söz edebiliriz:

1. İlk Arapça (Proto-Arabic)
2. Yayılma Öncesi Arapça (Pre-diasporic Arabic)
3. Eski Arapça (Old Arabic)
4. Klasik Arapça (Classical Arabic), Modern Standart Arapça (Modern Standard Arabic)

Bu sınıflandırmada *Klasik Arapça* (اللغة العربية الكلاسيكية) ve *Modern Standart Arapça* (اللغة العربية المعيارية الحديثة) aynı kategoride değerlendirilmesi,⁷¹ bunların, söz varlığındaki bazı değişiklikler ve kimi basit dil bilgisel farklılıklar istisna edilirse, hemen hemen aynı olmalarıdır. *es-Sa’id Muḥammed Bedevī*, Arapçanın bu iki kolunu *fuṣḥa*’-*turāṣ* ve *fuṣḥa*’-*l-‘aṣr* olarak isimlendirir.⁷²

“Klasik Arapça” terimi, birbirinden biraz farklı en az iki anlamda kullanılır. Örneğin Arap dünyasında yazı dilini ve bazen de resmi konuşma için kullanılan dili belirtebilir. Arapçada bu, günümüzde sıklıkla *el-luġatu’l-fuṣḥā* “saf dil” olarak adlandırılmaktadır. Bu açıkça, “Klasik Arapça”nın “doğru” olduğu ve yerel lehçelerin bir şekilde onun bozulmuş versiyonları olduğu şeklindeki geleneksel görüşle bağlantılı bir terimdir. Batılı “klasik” terimi bile benzer çağrışımlara sahiptir.⁷³ “Klasik Arapça”nın bir başka tanımıysa başlangıç noktasını, terimin daha açık bir şekilde normativist bir iması ile ele alır ve Klasik Arapça, 9 ve 10. yüzyıllarda Irak’taki Orta Çağ Arap gramercileri tarafından vazedilen kurallar bütünü olarak tanımlanır.⁷⁴ “Klasik Arapça”yı ifade etmekte ayrıca *el-‘Arabiyyetu’l-fuṣḥā* ve *el-‘Arabiyyetu’l-faṣīḥa*⁷⁵ veya sadece *‘Arabiyye*⁷⁶ terimleri de kullanılmaktadır.

⁷⁰ Jonathan Owens, *A Linguistic History of Arabic*, (New York: Oxford University Press, 2006), 2 vd.

⁷¹ Hassan A. H. Gadalla, *Comparative Morphology of Standard and Egyptian Arabic*, (München: Lincom Europa, 2004), IX.

⁷² Reem Bassiouney, *Arabic Sociolinguistics*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009), 14-15.

⁷³ Jan Retsö, “Classical Arabic”, içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 782.

⁷⁴ Retsö, “Classical Arabic”, 782.

⁷⁵ Alan S. Kaye, “Arabic”, içinde *The Major Languages of South Asia, the Middle East and Africa*, ed. Bernard Comrie, (London: Routledge, 2001), 131.

⁷⁶ Daniel Birnstiel, “Classical Arabic”, içinde *The Semitic Languages*, ed. John Huehnergard ve Na’ama Pat-El, (New York: Routledge, 2019), 367.

Klasik Arapça, bir şiir ve ilmî literatür dili olarak günümüze kadar devam etmiştir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Batı medeniyetinin ve gücünün etkisi altında ortaya çıkan yeni seçkinler, “Klasik Arapça”yı canlandırmış ve böylece modern hayatın tüm konularına uygun, genellikle “Modern Standart Arapça” olarak adlandırılan bir dil ortamı oluşturmuştur.⁷⁷ Bu anlamda sözü edilen dil için Batı’da “Çağdaş Klasik Arapça” (Contemporary Classical Arabic) terimi de kullanılmıştır.⁷⁸

Modern Standart Arapça, *Klasik Arapça*dan yalnızca kelime ve üslup özelliklerinde farklıdır. Morfolojiye ve temel sözdizimsel yapılar dokunulmadan kalmıştır, ancak klasik otoriteler tarafından sıkı bir şekilde düzenlenmeyen bölümlerde bazı yenilikler vardır. Genel olarak, *Modern Standart Arapça* homojen değildir; klasik modellere çok yakın bir üslupla yazan yazarlar olduğu gibi yeni üslup kalıpları yaratmaya çalışan yazarlar da vardır. Buna, yerel lehçelerin etkisine ve Kuzey Afrika’da Fransızca veya Mısır, Ürdün ve diğer ülkelerde İngilizce gibi yabancı dillerin etkilerine bağlı olarak kelime dağarcığındaki bölgesel farklılıkları da ekleyebiliriz.⁷⁹

Yapısı, modern Arap ülkelerinde konuşulan tüm çeşitlerden önemli ölçüde farklı olan ‘Arabiyye/Klasik Arapça/Modern Standart Arapça’nın önemli bir özelliği de kimsenin ana dili olmamasıdır.⁸⁰ Nasıl isimlendirilirse isimlendirilsin standart olan bu dil, daha çok ulusal yayınların ve yazının dilidir. Bu yüzden Modern Standart Arapça, Batı dünyasında, bazen “Modern Edebi Arapça” (Modern Literary Arabic) şeklinde bazen de “Modern Yazın Arapçası” (Modern Written Arabic) biçiminde isimlendirilir.⁸¹

Burada *es-Sa’îd Muḥammed Bedevî*’nin Arapça konusundaki “süreklilik teorisi”ne (continuum theory) de değinmek yerinde olacaktır. *es-Sa’îd Muḥammed Bedevî*, Arapça için birbiriyle ilişkili dil seviyeleri teorisi geliştirmiş ve bu teoriyi önce 1973’te yayımladığı “*Musteveyātu’l-‘Arabiyyeti’l-Mu’āşira fî Mişr*” başlıklı kitabında detaylıca anlatmış; daha sonra da aynı teoriyi 1985’te “*Educated Spoken Arabic: A Problem in Teaching Arabic as a Foreign Language*” başlığıyla kaleme aldığı İngilizce makalesinde özetlemiştir. Bu çerçevede, Arapça dil seviyelerini, en klasikten en günlük konuşma

⁷⁷ Wolf Dietrich Fischer, “Classical Arabic”, içinde *The Semitic Languages*, ed. Robert Hetzron, (New York: Routledge, 1997), 188.

⁷⁸ Karin C. Ryding, “Modern Standard Arabic”, içinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger, (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 845.

⁷⁹ Fischer, “Classical Arabic”, 189.

⁸⁰ Retsö, “Classical Arabic”, 783.

⁸¹ Kaye, “Arabic”, 130-131.

diline kadar örtüşen dil kategorilerinin bir sürekliliği olarak tasvir etmiş ve 5 seviyeden söz etmiştir.⁸² Bu 5 seviye şunlardır:⁸³

1. Fuşḥa't-Turāṣ (Klasik Arapça)
2. Fuşḥa'l-'Aşr (Modern Standart Arapça)
3. 'Āmmiyyetu'l-Muṣaḥḥafin (Eğitilmişlerin konuştuğu veya resmi Arapça)
4. 'Āmmiyyetu'l-Mutenevvirin (Yarı okuryazarların konuştuğu Arapça)
5. 'Āmmiyyetu'l-'Ummiyyin (Okuma yazma bilmeyenlerin konuştuğu Arapça)

Sonuç olarak; Modern Standart Arapça, İslam öncesi Arabistan'ın edebi diline kadar uzanan Arapçanın yüksek edebi biçimidir; okullarda öğrenilir ve herhangi bir Arap nüfusunun günlük dili değildir. Resmi yazı ve konuşmalarda, profesyonel toplantılarda ve konferanslarda, radyo ve TV haberlerinde ve amacın farklı lehçelerle konuşan Araplarla iletişim kurmak olduğu diğer durumlarda evrensel olarak kullanılır.⁸⁴

⁸² Ryding, "Modern Standard Arabic", 849.

⁸³ es-Sa'īd Muḥammed Bedevī, *Musteveyātu'l-'Arabiyyeti'l-Mu'āşira fī Mişr*, (el-Kāhira: Dāru'l-Ma'ārif bi-Mişr, 1973), 89 vd.

⁸⁴ Ernest N. McCarus, "Modern Standard Arabic", içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 3: 238-239.

İKİNCİ BÖLÜM

DİL EVRENSELLİKLERİ VE TİPOLOJİ

“Dilbilim yalnızca tipoloji sayesinde tamamıyla genel
bakış açlarına erişir ve bir bilim hâline gelir.”

Louis HJELMSLEV

2.1. Dil Evrensellikleri/Evrenceleri (Language Universals)

Dil evrensellikleri ve tipoloji denince akla ilk gelen kişi, şüphesiz, bir dilbilimci ve antropoloji profesörü olan *Joseph H. Greenberg*’dir. O ve arkadaşları, dil evrenselliklerine dair bir bildirilerine şu sözlerle başlarlar: “*Dünya dillerinin sonsuz ve büyüleyici tuhaflıklarının altında, evrensel kapsam tekdüzelikleri vardır. Sonsuz çeşitliliğin ortasında, tüm diller adeta aynı kalıptan çıkarılmıştır.*”⁸⁵ Yine aynı bildiride şu ifadeler yer verilir: “*Dil evrenselleri, doğası gereği, tüm insan konuşmacılar tarafından paylaşılan özellikler veya eğilimler hakkında özet açıklamalardır.*”⁸⁶

Türkçede “dil evrenselleri”⁸⁷, “dil evrensellikleri”⁸⁸ veya “dil evrenceleri”⁸⁹ biçimlerinde karşılanan bu olgu, İngilizcede “language universals”⁹⁰; Arapçada ise “كليات

⁸⁵ Joseph H. Greenberg, Charles E. Osgood ve James J. Jenkins, “Memorandum Concerning Language Universals”, içinde *Universals of Language*, ed. Joseph H. Greenberg, (US: The M.I.T. Press, 1963, 1966), XV.

⁸⁶ Greenberg vd., “Memorandum Concerning Language Universals”, XV.

⁸⁷ Kerim Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim: Konular, Kavramlar, Teoriler*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2014), 186.

⁸⁸ Ferhat Karabulut, *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi: Dilbilimsel Bir İnceleme*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011), 25.

⁸⁹ Murat Özgen ve Özgün Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 4.

⁹⁰ Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1989), 1.

”لغوية“⁹¹, ”عالميات لغوية“, ”ظواهر لغوية عالمية/عامّة“ ve ”عموميات لغوية“⁹² şekillerinde ifade edilir.

Bir dil evrenseli, genellikle, dünyadaki dillerin tümü (veya çoğu) için geçerli olan bir özellik olarak tanımlanır.⁹³ Diğer bir deyişle dil evrenceleri, dünya dillerinin hepsinde veya çoğunda ortak olan özelliklerdir. Bununla birlikte bu evrensellerin mutlak olup olmadığı konusunda dilbilimciler çekimser kalmış ve bazıları evrencelere temkinli yaklaşmayı daha uygun görmüştür. Bu anlamda Özezen (2021) şunları kaydeder:

Ancak yine de her iki alanın araştırmacılarının “dil evrenseli” teriminden çok “güçlü eğilim”, “dil evrenseli adayı” terimlerini tercih ettikleri, inceledikleri bütün dillerin ortak gibi görünen özellikleri konusunda bile temkini elden bırakmadıkları dikkati çekmektedir. Dilbilimsel tipoloji literatüründe akla gelen ilk isimlerden biri olan Amerikalı antropolog ve dilbilimci Joseph H. Greenberg’in, ilk kez 1963 yılında yayımlanan ünlü makalesinde, içerisinde Türkçenin de olduğu 30 dili karşılaştırdıktan sonra (ve yalnızca bu sınırlılıkta bile) “mutlak evrenseller”den (nonimplicational universals) çok “sezdirimsel evrenseller”in (implicational universals) varlığından söz etmesi de elde edilen bulguların zayıflığıyla ilgili olmalıdır. (s. 119).

Dil evrenceleri konusunda uzmanların sözü edilen bu temkinli ve çekimser tavırlarının pek tabii ki bazı sebepleri vardır. Bunlar da şöyle sıralanmıştır:⁹⁴

1. Bugün dünyada bilinen binlerce dilin hepsi arşivlenmiş, belgelenmiş, hepsinin sözlükleri ve gramerleri yazılmış değildir.
2. Bugün dünyada bilinmeyen, henüz keşfedilmemiş kabileler ve buna bağlı olarak keşfedilmemiş diller vardır.
3. Geçmişte keşfedilme fırsatı bulamamış, varlıklarından haberdar olmadığımız sayısız dil yok olup gitmiştir.

⁹¹ Abdelkader Fassi Fehri, *A Lexicon of Linguistic Terms: English-French-Arabic*, (Lebanon: Dar al Kitab al Jadid United Co., 2009), 167.

⁹² Ramzi Munir Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms: English-Arabic*, (Lebanon: Dar el-İlm Lilmalayin, 1990), 275.

⁹³ Vladimir Pericliev, “Language Universals: Their Discovery and Verbalization by Machine”, *Journal of Universal Language*, 19/1 (2018): 34.

⁹⁴ Biraz tasarrufla Muna Yüceol Özezen, “Dilbilimsel Tipoloji ve Türkçe”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 49 (2021): 119-120.

4. Doğal insan dilleri sanıldığından çok daha fazla metaforik ve metonimik ifade ve kalıp söz barındırır.

Bütün bu maddeler, dil evrenceleri konusunda temkinli davranmayı salık verse de her geçen gün biraz daha ilerleyerek gelişen tipolojik araştırmalar ve tespit edilen dillerin tasvirine yönelik çalışmalar, dil evrenselleri noktasında sağlıklı ve güvenilir bulgular ortaya koymakta ve bu bulgulara göre belirlenen evrenseller, ilmi çevreler tarafından da genellikle kabul görmektedir.

Dilbilim kaynaklarında dil evrenselleriyle birlikte *evrensel dilbilgisi* (universal grammar / نحو عالمي) kuramı da ele alınır. Bu kurama göre, dünyadaki tüm insan dilleri ortak bir gramer yapısına sahiptir çünkü tüm insanlarda aynı dil yetisi ile aynı zihni meleke ve kabiliyetler bulunmaktadır. *Port Royal Okulu*'nun mantıkçı yaklaşımıyla ileri sürülen bu kuram, Amerikalı dilbilimci *Avram Noam Chomsky* tarafından sistemleştirilmeye çalışılmıştır.⁹⁵ Bu dilbilgisi kuramı ile ele alınan *derin yapı* (deep structure / بنية سطحية أو تركيب عميق) ve *yüzey yapı* (surface structure / بنية سطحية أو تركيب ظاهري) kavramları, insana özgü dilin iki veçhesinden söz eder: *Derin yapı*, tüm dillerin insan zihninde kodlanmış ortak gramer yapısını ve dolayısıyla da mantıksal ilişkilerin kurulduğu düzeyi; *yüzey yapı* ise bu ortak gramerin bazı *dönüşümler* (transformations / تحويلات) neticesinde ortaya çıkan farklı cümle sesletimlerini ifade eder.⁹⁶ Derin yapıda varlığından söz edilen zihnî dilbilgisi, yüzey yapıda farklı görünen diller arasında birtakım *aynılıkları* zorunlu kılacaktır. Bu konuda *Uzun* (2000) şunları yazmaktadır:

Zihni resmedecek dilbilgisi, herhangi bir dilin değil, genel anlamda zihnin dilbilgisi olmalıdır. Irk, cinsiyet, coğrafya gibi toplumsal farklılıklar yaratabilen özelliklerin zihin kapasitesi ve yetenekleri üzerinde kategorisel bir etkisi olduğu kabul edilmiyorsa, o zaman, görünüşte çok farklı olsalar da, diller, "aynı" kapasite ve yetenekteki zihinlere dayandıklarından ve onların ürünü olduklarından, aralarında da bir "aynılık" olmalıdır. Bu aynılık, ilkin ve ancak, bir evrensel dilbilgisi hedefi belirlemekle ortaya konabilir. (s. 3).

⁹⁵ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, 185.

⁹⁶ Sözü edilen kavramlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Demet Kayabaşı, "Üretici Dilbilgisi", içinde *Dilbilim Kuramları: İki Düzlem Beş Kuram*, ed. Özge Can, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 287 vd.

Evrensel dilbilgisi, genellikle kabul görse de bazı dilbilim çevrelerince onaylanmış değildir. Özellikle hemen hepsi *Wilhelm von Humboldt*'un görüşlerine dayanan *dilbilimsel determinizm* (linguistic determinism / التحديدية اللغوية), *dilbilimsel görecelik* (linguistic relativity / النسبية اللغوية) ve *Edward Sapir* ile öğrencisi *Benjamin Lee Whorf* tarafından ortaya atılan *Sapir-Whorf varsayımı* (Sapir-Whorf hypothesis / فرضية ساير-وورف) gibi temelde pek de farklı olmayan kuramlar;⁹⁷ her dilde özel bir dünya görüşü olduğunu öne sürer. Diğer bir deyişle her dil, kendi varlığı içerisinde o dili oluşturan toplumun dünya görüşünü barındırır.⁹⁸ Dolayısıyla da bir dildeki kelimelerin, başka bir dilde mutlak karşılıkları olamaz ve hiçbir dil, bir diğerine tamamen çevrilemez. Çünkü farklı diller, farklı düşünceleri intaç eder.

Temelde *Humboldt*'a ait olan ve dil karşısında insanı edilgen bir varlık olarak değerlendiren bu görüş, Almancada “innere Sprachform”⁹⁹ şeklinde ifade edilir. Bu terime İngilizcede “inner form of language”¹⁰⁰ karşılığı, Türkçede “dil içi dünya görüşü”¹⁰¹ ve “dil içi biçimi”¹⁰² karşılıkları, Arapçadaysa “صيغة داخلية”¹⁰³ karşılığı verilmiştir.

Netice itibarıyla *evrensel dilbilgisinin* dillerarası benzerlik veya aynılıklara yani *ilkelere/prensiplere* (principles / مبادئ), *Humboldt* ekseninde şekillenen savlarda ise dillerarası farklılıklara yani *değiştirgenlere/parametrelere* (parameters / وسائل) odaklanıldığını;¹⁰⁴ *evrensel dilbilgisinin* genel olarak kabul gördüğünü ve *dil evrenceleriyle* de arasında çok önemli bir ilişkinin bulunduğunu ifade edebiliriz.

⁹⁷ Bk. Kamile İmer, “Toplum Dil Bilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31/1-2 (1987): 213.

⁹⁸ Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, 186.

⁹⁹ İmer, “Toplum Dil Bilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri”, 213.

¹⁰⁰ Anne-Marie Chabrolle-Cerretini, Savina Raynaud, “Humboldt’s innere Sprachform: Its Contribution to the Lexicographical Description of Language Diversity”, *Language and History*, 58/2 (2015): 95.

¹⁰¹ Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, (İstanbul: Multilingul, 2003), 168.

¹⁰² İmer, “Toplum Dil Bilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış”, 213.

¹⁰³ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms: English-Arabic*, 275.

¹⁰⁴ İlke ve değiştirgenlerle ilgili müstakil bir çalışma olarak bk. C.-T. James Huang ve Ian Roberts, “Principles and Parameters of Universal Grammar”, içinde *The Oxford Handbook of Universal Grammar*, ed. Ian Roberts, (UK: Oxford University Press, 2016), 306-354.

Bu arada yeri gelmişken dünya dillerinde birtakım benzerliklerin niçin bulunduğu konusuna da değinmek gerekir. *Yılmaz* bu sebepleri 4 maddede özetler:¹⁰⁵

1. Benzerlikler, ortak anadilden gelebilir, genetikdir.
2. Benzerlikler dil ilişkileri sonucunda ortaya çıkmış olabilir.
3. Benzerlikler rastlantısal olabilir.
4. Benzerlikler evrensel bir eğilime bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir.

Bütün bu genel açıklamalardan sonra, artık dil evrencelerinin çeşitli tasniflerini ele alabiliriz.

2.1.1. Şekilsel-Temel Evrensellikler (Formal & Substantive Universals)

Dil evrensellikleri üzerinde çalışan bilim insanları, bu evrenselleri de kendi içinde kategorize ederek bir taksonomi ortaya koymuşlardır. *Chomsky*'nin çalışmalarından etkilenen dilbilimciler iki tür evrenselden söz ederler.¹⁰⁶ Bunlar, *temellasil evrenceler* (substantive universals / عالمیات مادیة أو کلیات جوهریة) ve *şekilsel/biçimsel evrenceler* (formal universals / عالمیات شکلیة). *Temel evrenceler*, fonetik veya semantik öz içeren dillerarası eğilimlerdir; *biçimsel evrenceler* ise dilbilgisi biçimini veya dilbilgisinin yapısını içeren eğilimlerdir.¹⁰⁷ *Temel evrenceler* örneğin; sözdizimdeki *eylem*, *ad*, *ad öbeği*, *özne*, *dolaysız tümleç/nesne* ve *ana fiil* gibi kategorileri içerebilir.¹⁰⁸ *Biçimsel evrenceler*se daha çok dilbilgisi kurallarının biçimi üzerindeki ifadelerdir. *Chomsky*'nin biçimsel evrenselliklerini, *mutlak evrensellikler* (absolute universals / عالمیات مطلقة) olarak da adlandıranlar vardır. Bu durumda bütün dillerde ortak olan özellikler, *mutlak evrensellik* olarak kabul edilir.¹⁰⁹ Herhangi bir istisnası olmayan mutlak evrenseller azdır.¹¹⁰ *Mutlak/biçimsel evrencelere* şunlar örnek olarak verilebilir:

1. Bütün dillerde *ünlü* ve *ünsüzler* vardır.

¹⁰⁵ Emine Yılmaz, “Türkçenin Tipolojisi”, içinde *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Kuramlar, Yöntemler, Beceriler, Uygulamalar*, ed. Faruk Yıldırım ve Burak Tüfekçioğlu, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016).

¹⁰⁶ Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, (Massachusetts: MIT Press, 2015), 27 vd.

¹⁰⁷ Joan L. Bybee, “Formal Universals as Emergent Phenomena: The Origins of Structure Preservation”, içinde *Linguistic Universals and Language Change*, ed. Jeff Good, (US: Oxford University Press, 2008), 110.

¹⁰⁸ Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 15.

¹⁰⁹ Karabulut, *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, 25.

¹¹⁰ Alexandra Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon, “Introduction: Linguistic Typology – Setting the Scene”, içinde *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon, (UK: Cambridge University Press, 2017), 2.

2. Tüm diller, *soru* oluşturabilir.
3. Bütün dillerde *adıl* bulunur.
4. Bütün diller *ad* ve *eylemi* ayırt eder.

Chomsky'nin temel evrencelerine gelince bunlar, *Greenberg* tarafından *sezdirmeli evrenceler* (implicational universals / عالميات استتباعية) olarak kategorize edilir¹¹¹ ve bu kategoride, herhangi bir özellik, yalnızca bir dilde veya bazı dillerde bulunabilir. Bütün dillerde bulunmak zorunda değildir.¹¹² Bu konunun detayı, bir sonraki başlık altında ele alınacaktır.

2.1.2. Sezdirimli-Sezdirimsiz Evrensellikler (Implicational & Non-implicational Universals)

Dünya dillerinde mutlak evrencelerin az oluşu ve yeni tespit edilen ya da yeni betimlenen dillerin her geçen gün artması/artacak olması gibi sebepler, dil evrencelerinin çoğuna temkinli yaklaşma gereğini de beraberinde getirir. Özellikle de hâlihazırda evrence adayı olarak belirlenmiş bir özellik, yeni tespit edilen veya betimlenen diller neticesinde sadece güçlü bir eğilime dönüşebilir. Bu yüzden *Özezen* (2021) şu açıklamayı yapma ihtiyacı duyar:

Sıralanan ilk üç neden ise bize doğal insan dillerinin ortak yanları üzerine elde edilen bir bulgunun her an yanlışlanabilme olasılığı olduğunu gösterir. Bu bağlamda, araştırmacıların, genel olarak, belki de kendilerini en azından makro dil ailelerine götürebilecek bir veri olması arzusuyla elde ettikleri hiçbir bulguya kesin bir dil evrenseli gözüyle bakılamamakta ve belirtildiği gibi benzerlikler genellikle “dil evrenseli adayı” olarak değerlendirilmektedir. Hatta kendine özgü parametreleri olan yeni diller keşfedildikçe, bir dil evrenseli adayı gibi görünen özellikler de artık yalnızca birer “güçlü eğilim” olarak ele alınmaktadır. (s. 121).

Dil evrenceleri ve dilbilimsel tipoloji alanında çalışan araştırmacılar, belirli bir dilin diğer özelliklerine atıfta bulunmaksızın, doğal dillerde var olduğu veya olmadığı söylenebilecek dil özellikleri ile (non-implicational universals / sezdirimsiz evrensellikler) bir özelliğin varlığını başka bir özelliğin varlığıyla ilişkilendirenler (implicational

¹¹¹ Joseph H. Greenberg vd., “Memorandum Concerning Language Universals”, XIX.

¹¹² Karabulut, *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*, 36.

universals / sezdirimli evrensellikler) arasında ayırım yapar.¹¹³ Buna göre *sezdirimsel evrencelerde*, bir özelliğin varlığı, dildeki başka bir özelliğin varlığına delalet ederken; *sezdirimsiz evrencelerdeyse*, bir özelliğin varlığı, diğer bir özelliğe bağlı değildir ve dilde herhangi bir özellik vardır veya yoktur. *Sezdirimli bir evrensel* olarak, Greenberg'in 2. evrenselini ele alabiliriz: “*Ön edatlı dillerde, tamlanan, hemen hemen her zaman ilgi yapısından (tamlayandan) önce gelirken; son edatlı dillerde ise neredeyse her zaman sonra gelir.*”¹¹⁴ Bu sezdirimli evrenceye göre bir dilde *ön edat* (preposition / حرف جر) bulunması, o dildeki isim öbeklerinde *tamlananın tamlayandan önce gelmesi* durumunun da varlığına işaret edecektir. Yine bir dilde *son edat* (postposition / مَوْقَعَة بَعْدِيَّة) bulunması, o dilde *tamlananın tamlayandan sonra gelmesi* durumuna delalet edecektir. Buna göre “إلى البيت” örneğinde görüldüğü gibi ön edatlı bir dil olan Arapçada, tamlananın tamlayandan önce geldiği, bir isim öbeği olan “بيت أحمد” örneğinde açıkça müşahade edilebilmektedir. Bunun tam tersine “ev-e kadar” örneğinde görüldüğü gibi son edatlı bir dil olan Türkçede, yine “Ahmet’in evi” örneğinde görüldüğü gibi tamlanan, tamlayandan sonra gelecektir. *Sezdirimsiz evrensel* örneği olaraksa “*Her dilde ünlü vardır.*” ifadesini verebiliriz. Zira bir dilde ünlü bulunması, o dilde herhangi başka bir özelliğin bulunup bulunmaması ile bağlantılı değildir.

2.1.3. Evrensellik Çalışmaları

Dillerin çeşitli açılardan karşılaştırılması ve dillerarası ortaklık, benzerlik ya da farklılıkların ortaya konması, yeni bir durum değildir. Bununla birlikte asrımızda son derece gelişmiş olan dilbilim ve pek tabii ki dilbilimciler tarafından dünya dillerinin tespit ve tasvirine dönük olarak hazırlanan bilimsel monografiler, insan dillerini karşılaştırmak ve sağlam bulgulara ulaşabilmek için fevkalade büyük ve ciddi bir veri havuzu oluşturmaktadır. Bilim insanları, bugün bu veriler sayesinde gerçekleştirdikleri çalışma ve analizlerle, hem tipoloji hem de dil evrenceleri adına önemli sonuçlar elde edilebilmektedirler. Bugün farklı ülkelerde muhtelif kişi veya kurumlar tarafından

¹¹³ Barry McLaughlin, *Theories of Second Language Learning*, (London: Edward Arnold, 1987), 84.

¹¹⁴ Joseph H. Greenberg, “Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements”, içinde *Universals of Language*, ed. Joseph H. Greenberg, (US: The M.I.T. Press, 1963, 1966), 78.

yürütülen ve araştırmacıların yüzlerce dile ait verilere ulaşmasını mümkün kılan bazı projeler şunlardır: ¹¹⁵

1. World Atlas of Language Structures (WALS) ¹¹⁶
2. Ethnologue ¹¹⁷
3. The Database of Cross-Linguistic Colexifications (CLICS³) ¹¹⁸
4. Rara & Universals Archive ¹¹⁹
5. Langues et Civilisations á Tradition Oral (LACITO) ¹²⁰

2.1.4. Greenberg Evrenselleri ve Arapça

Joseph H. Greenberg (1915–2001), —diller arasındaki genetik ilişkiler hakkında da yazan— tartışmalara yol açan, oldukça özgün, bir dilbilimsel antropolog ve dil tipolojisi ile evrenceler konusunda seçkin bir bilgidir. *Greenberg* bizzat kendi ifadelerine göre, dil öğrenmeye bir hobi olarak başlamıştır. Brooklyn, NY’de liseyi bitirmeden önce *Almanca*, *Latince* ve *İbranice* öğrenmiş; ayrıca *Yidiş*’ini (bir Yahudi dili) ilerletmiş ve kendi kendisine biraz *Klasik Yunanca* ile *Arapça* öğrenmiştir. *Greenberg*, Columbia’da mümkün olduğu kadar çok dil dersi almış, ardından lisans yıllarının sonlarında karşılaştırmalı dilbilim ve antropolojiyi keşfetmiştir. *Franz Boas* ile bir ders onu Kızılderili dilleriyle tanıştırmıştır. O, Afrika’ya da ilgi duymuştur. *Greenberg*, Northwestern’da antropoloji alanında doktora programına girmiş, ancak Edward Sapir’le tanışmadığı için hayal kırıklığına uğramıştır. Sonra *Leonard Bloomfield* ile çalıştığı Yale’de bir yıl geçirmiştir. İslam’ın Afrika dinleri üzerindeki etkisi konusundaki tezi için Nijerya’da saha çalışması yapmış ve bu süre zarfında *Hausa* dilini öğrenerek bu dilin, diğer Afrika dilleriyle olan ilişkisini incelemiştir. Orduda beş yıl geçirdikten sonra Minnesota Üniversitesinde bir pozisyonu kabul etmiş, 1947’de Columbia’ya, ardından 1962’de Stanford’a geçmiştir.

Böylece *Greenberg*, kariyerinin başlarında birçok dile ve antropoloji, Amerikan yapısalcılığı ve —*Roman Jakobson* aracılığıyla, 1940’ların sonlarında Columbia’da— *Prag Okulu* dilbiliminde çığır açan şahsiyetlere maruz kalmıştır. Tüm bu etkiler,

¹¹⁵ Bu projeler hakkında detay için bk. Özeken, “Dilbilimsel Tipoloji ve Türkçe”, 122-123.

¹¹⁶ Bu projenin web sayfası: <https://wals.info/> (erişim tarihi: 7.11.2022)

¹¹⁷ Bu projenin web sayfası: <https://www.ethnologue.com/> (erişim tarihi: 7.11.2022)

¹¹⁸ Bu projenin web sayfası: <https://clics.clld.org/> (erişim tarihi: 7.11.2022)

¹¹⁹ Bu projenin web sayfası: <https://typo.uni-konstanz.de/rara/> (erişim tarihi: 7.11.2022)

¹²⁰ Bu projenin web sayfası: <https://lacito.cnrs.fr/en/home/> (erişim tarihi: 7.11.2022)

tipolojiye, evrensellere ve genetik sınıflandırmaya yönelik kendisine özgü yaklaşımına katkıda bulunmuştur.

Greenberg, kariyerinin çoğunu diller arası benzerlikleri ve bunların arkasındaki nedenleri tanımlamaya adanmıştır. Onu eğiten Amerikan yapısalcılar, bilimsel tanımlama lehine dillerin karşılaştırmalı ve tarihsel incelemesini küçümsemişlerse de *Greenberg*, dil karşılaştırmasına olan bağlılığını veya tarihsel ilişkilere olan merakını bırakmamıştır.¹²¹

Nihayet 1963'te editörlüğünü de yaptığı *Universals of Language* adlı kitabın 73-113 numaralı sayfalarında *Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements* başlıklı çalışmasını yayımlamıştır. Bu çalışmada;

1. Avrupa'dan *Baskça, Sırpça, Galce, Norveççe, Yeni Yunanca, İtalyanca* ve *Fince*;
2. Afrika'dan *Yoruba, Nubian, Swahili, Fulani, Masai, Songhai* ve *Berberice*;
3. Asya'dan *Türkçe, İbranice, Buruşaski dili, Hinduca, Kannada dili, Japonca, Tayca, Birmanca* ve *Malayca*;
4. Okyanusya'dan *Maori* ve *Loritja* dilleri;
5. Amerika yerli dillerinden de *Maya, Zapotek, Quechua, Chibcha* ve *Guarani*

olmak üzere toplamda 30 dil üzerinde gerçekleştirdiği karşılaştırmalı araştırma neticesinde oluşturduğu 45 evrenceyi paylaşmıştır. Bu evrenceler oluşturulurken kullanılan dillerden birinin *İbranice* olması, aynı dil ailesine mensup *Arapça* açısından da önemlidir. Zira bu iki dil, yapı itibarıyla birçok benzerliğe sahiptir. Bu noktada *Greenberg* evrencelerinden bazılarını Arapça açısından şöyle örneklendirebiliriz:¹²²

3. *Evrensel*: “*Baskın sözdizimi yapısı FÖN (fiil+özne+nesne) olan diller, her zaman ön edatlıdır.*”¹²³ Arapçada da baskın sözdizimi yapısı fiil cümlesidir¹²⁴ ve fiil cümlesinde düzen genellikle FÖN şeklindedir; aynı zamanda Arapça *ön edatlı* bir dildir ve bu edatlar da *harf-i cerr* olarak isimlendirilir:

¹²¹ Greenberg hakkındaki biyografik bilgiler şu kaynaktan özetlenmiştir: Margaret Thomas, “Greenberg, Joseph H. (1915–2001)”, içinde *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (Amsterdam: Elsevier Ltd., 2006), 155-156.

¹²² Evrencelerin Türkçe çevirileri konusunda, *Greenberg*'in belirttiğimiz eserinin Uluhan Özalan tarafından yapılan şu çevirisinden faydalanılmıştır: Joseph H. Greenberg, “Anlamlı Dil Unsurlarının Diziminde Görülen Bazı Evrensel Dil Bilgisi Kuralları”, *Dil Araştırmaları*, 3/3 (2008): 63-86.

¹²³ Greenberg, “Some Universals of Grammar”, 78.

¹²⁴ Mohammad A. Mohammad, *Word Order Agreement and Pronominalization in Standard and Palestinian Arabic*, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000), 51-52.

(1) جلس الأستاذ في العربة.

celese 'l-ustāz-u fī 'l-'arabet-i
oturdu.3TŞ.ER TAN-hoca-YAL -de.BUL TAN-araba-TAM
“Hoca arabada oturdu.”

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi cümle FÖN dizimine sahiptir ve cümlede bir ön edat olan “في” bulunmaktadır.

17. Evrensel: “FÖN diziminde olan dillerde, tesadüfle açıklanamayacak kadar büyük bir oranda, sıfatlar isimlerden sonra gelir.”¹²⁵ Arapçada temel sözdizimi yapısı FÖN’dür¹²⁶; aynı zamanda sıfatlar da her zaman niteleyip belirttikleri isimden (mevşūf) sonra gelir. Bu yüzden İbn Ya‘îş (ö. 643/1246), “الصفة تَتِمُّهُ للموصوف” (Sıfat, nitelediği ismin tamlayanıdır.) demiştir.¹²⁷

(2) المشكلات الكبرى

el-muşkil-âtu 'l-kubra
TAN-sorun-D.ÇĞL TAN-en büyük.D
“en büyük sorunlar”

Yukarıdaki örnek bir sıfat tamlamasıdır ve sıfat olan unsur (الكبرى), nitelediği isimden (المشكلات) sonra gelmiştir.

25. Evrensel: “Zamir olan nesne fiilden sonra geliyorsa, isim olan nesne de fiilden sonra gelir.”¹²⁸ Arapçada yaygın sözdizimi yapısına göre zamir düzeyindeki nesneler de isim olan nesneler de fiilden sonra gelir:

(3a) لن يتركنا الرب.

len-yetrake-nā 'r-rabb-u
OLMSZ-bırakacak.3TŞ.ER-NZ TAN-Rab-YAL

¹²⁵ Greenberg, “Some Universals of Grammar”, 85.

¹²⁶ Mohammad, *Word Order Agreement and Pronominalization in Standard and Palestinian Arabic*, 51-52.

¹²⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal li'z-Zemaşşerî Cilt 2*, nşr. İmîl Bedî' Ya'kûb, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 249.

¹²⁸ Greenberg, “Some Universals of Grammar”, 91.

“Rab bizi bırakmayacak.”

(3b) سمعت أصوات العربية.

semi'-tu

asvāt-e

'l-'arabet-i

duydu-1TŞ

ses-BEL

TAN-araba-TAM

“Arabanın sesini duydum.”

Yukarıdaki örneklerin ilkinde (3a) fiilden sonra “نا” nesne zamiri gelirken, ikincisinde (3b) fiilden sonra nesne olan isim “أصوات” gelmiştir.

31. Evrensel: “Bir dilde özne veya nesne fiille cinsiyet kategorisi bakımından uyuma giriyorsa, o dilde sıfatlar da cinsiyet açısından isimlerle uyuma girer.”¹²⁹ Arapçada fiilin özne ile, sıfatın da nitelediği isimle cinsiyet açısından uyumlu olması gerekir.¹³⁰

(4a) ستبني الحكومة.

se-tebnī

'l-hukūmet-u

GEL-yapacak.3TŞ.D TAN-hükūmet.D-YAL

“Hükūmet inşa edecek.”

(4b) هدية قيّمة

hediyyetun

ḳayyimetun

armağan.D

değerli.D

“değerli armağan”

Örneklerin birincisinde (4a) fiil ile özne arasında, ikincisindeyse (4b) isim ve sıfat arasında dişillik uyumu vardır.

32. Evrensel: “Eğer fiil, isim hâlinde bir özne veya nesne ile cinsiyet bakımından uyuma giriyorsa, sayı bakımından da uyuma girer.”¹³¹ Arapça fiil cümlelerinde fiil ile

¹²⁹ Greenberg, “Some Universals of Grammar”, 93.

¹³⁰ Ebū'l-Ḳāsim 'Abdurrahmān b. İshāk ez-Zeccācī, *el-Cumel fī'n-Nahv*, nşr. 'Alī Tevfīk el-Ḥamed, (Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1984), 13.

¹³¹ Greenberg, “Some Universals of Grammar”, 94.

özne arasında sayı uyumu aranmasa da isim cümlelerinde fiilin, özne ile sayı açısından uyumlu olması gerekir.¹³²

(5) الشَّمْسُ ارتفعت.

eş-şems-u

'rtefe 'a-t

TAN-güneş.D-YAL

yükseldi-3TŞ.D

“Güneş yükseldi.”

Örnekte görüldüğü gibi dişil olan tekil özne (الشمس) ile dişil olarak çekimlenmiş tekil fiil (ارتفعت) arasında bir sayı uyumu vardır.

40. Evrensel: “Bir dilde sıfat isimden sonra geliyorsa, sıfat ismin bütün çekim kategorilerini üzerine alır. Böyle durumlarda isim, bu kategorilerden bir tanesinin veya hepsinin direkt ifadesini bünyesinde bulundurmazabilir.”¹³³ Arapçada sıfat, isimden sonra gelir ve ismin aldığı çekim kategorilerinin (belirlilik-belirsizlik, tekillik-ikillik-çoğulluk, erillik-dişillik, durum) hepsini yüklenir.¹³⁴

(6a) الخشب الأبيض

el-ḥaṣebu

'l-ebyedu

TAN-aḥşap.TKL.ER

TAN-beyaz.TKL.ER

“beyaz aḥşap”

(6b) الليالي الساهرة

el-leyālī

's-sāhiratu

TAN-geceler.ÇĞL.D

TAN-uykusuz.TKL.D

“uykusuz geceler”

Yukarıda verilen örneklerin ilkinde (6a) “belirlilik-tekillik-erillik-yalın durum” kategorilerini taşıyan bir isim (الخشب), yine aynı kategorileri üzerine almış bir sıfat (الأبيض) ile nitelenmiştir. İkinci örnekte (6b) ise “belirlilik-çoğulluk-dişillik-yalın durum”

¹³² Wayne Harbert ve Maher Bahloul, “Postverbal Subjects in Arabic and the Theory of Agreement”, içinde *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*, ed. J. Ouhalla ve U. Shlonsky, (Netherlands: Springer, 2002), 45.

¹³³ Greenberg, “Some Universals of Grammar”, 95.

¹³⁴ ez-Zeccācī, *el-Cumel fī'n-Naḥv*, 13.

kategorilerini taşıyan bir isim (الليالي), kendisiyle sadece “çoğulluk” kategorisinde uyumayan bir sıfat almıştır. Zira Arapçada, insan dışındaki varlıklara ait isimlerin çoğulları, “tekil-dişil” muamelesi görmektedir.

2.2. Dilbilimsel Tipoloji (Linguistic Typology)

1845’le tarihlenen ve Yunanca “typos” ile “-logia” yapılarından oluşan (type + -logy)¹³⁵ *tipoloji* teriminin hem dilbilim içinde hem de dışında bir dizi farklı kullanımı vardır. Terimin ortak tanımı, kabaca “taksonomi” (taxonomy / تصنيف) veya “sınıflandırma” (classification / تصنيف) için yapılan tanımla aynıdır: *incelenen olgunun tiplere, özellikle yapısal tiplere göre sınıflandırılması*. Bu, dilbilimin dışında, örneğin on dokuzuncu yüzyılda dilbilim kuramına ilham veren bir alan olan *biyolojide* bulunan tanımdır.¹³⁶ Tipolojinin *dilbilim* alanına özgü tanımıysa şöyledir: “*Tipoloji, dillerin, — tarihlerine atıfta bulunmadan— yapısal özelliklerine; özellikle fonoloji, morfoloji ve sözdizim kalıplarına göre incelenmesi ve sınıflandırılmasıdır.*”¹³⁷ Yani bu disiplin, dilleri, yapıdaki benzerliklere göre sınıflandırmaya çalışır ve bunu yaparken de o dillerin tarihini veya aile ilişkilerini görmezden gelir.

Türkçede *tipoloji* terimine ek olarak aynı disiplini ifade etmede “tipbilimsel sınıflandırma”¹³⁸ terimi de kullanılmıştır. Arapçada ise *tipoloji* veya daha özel biçimiyle *dilbilimsel tipoloji* “تصنيف لغوي نوعي”¹³⁹, “لسانيات نمطية”¹⁴⁰, “تصنيف اللغات”¹⁴¹, “نماذجية”¹⁴², “أنماطية”¹⁴³ ve “تصنيف لغوي”¹⁴⁴ gibi terimlerde karşılığını bulur.

¹³⁵ Etymonline, “Online Etymology Dictionary”, (Erişim Tarihi 14.11.2022), <https://www.etymonline.com/word/typology>

¹³⁶ William Croft, *Typology and Universals*, (UK: Cambridge University Press, 2003), 1.

¹³⁷ Bushra Farhood Khudheyier AlA'amiri ve Abdulkareem Fadhil Jameel, “Morphological Typology: A Comparative Study of Some Selected Languages”, *Cāmi’atu Vāsiṭ Mecelletu Kulliyeti’t-Terbiyye*, 37/1 (2019): 711.

¹³⁸ Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Multilingual, 2002), 194.

¹³⁹ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 288.

¹⁴⁰ Fehri, *A Lexicon of Linguistic Terms*, 343.

¹⁴¹ Halil İbrāhīm Hammāş, *Mu’cemu’l-Muşṭalaḥāti’l-Luġaviyye ve’ş-Şavtiyye: İnkilzī-‘Arabī*, (Bağdād: Maṭba’atu’r-Raşīd, 1982), 246.

¹⁴² Tevfik ‘Aziz ‘Abdullāh el-Bezzāz, Huseyn ‘Alī Aḥmed ve Talāl Yaḥyā İbrāhīm, *Mu’cemu Muṣṭalaḥāti ‘İlmi’l-Luġa: Faransī-İnkilzī-‘Arabī*, (‘Ammān: Dāru Zehrān, 2010), 294.

¹⁴³ Surūr el-Liḥyānī, “Enmāṭiyyetu Taṣnīfi’r-Ru’ūsī’l-Fi’liyyeti’z-Zāhirati ve’r-Ru’ūsī’l-Fi’liyyeti’d-Ḍamirati fi’d-Dersi’l-Lisāniyyi’l-‘Arabī”, *el-Lisāniyyātu’l-‘Arabiyye*, 9 (2019): 149.

¹⁴⁴ Mahdi I. Kareem al-Utbi ve Sundus Muhsin al-Ubaidy, *The Guide: A Dictionary of Linguistic Terms, English- Arabic*, (London: Al-Hikma Publishing and Distribution, 2014), 179.

Dilbilimsel tipoloji, on dokuzuncu yüzyılda dünya dillerini sınıflandırma ve aralarındaki olası varyasyonları belirleme girişiminden evrilmiştir. Tipolojideki mevcut uygulama esasen bu hedefleri korurken, modern tipoloji, kapsamı ve metodolojisi açısından klasik tipolojiden farklıdır. Modern tipolojide bütün bir dilin tipolojik karakterizasyonu yerine, belirli olgular veya özel yapılar incelenir; olası varyasyon üzerindeki kısıtlamalar, var olan ve olmayan türlerin dağılım modellerinden türetilen dolaylı evrenseller açısından ifade edilir.¹⁴⁵

19. asırda *klasik tipoloji* (classical typology) için iki tür tipoloji yaklaşımından söz edilebilir. Bunlardan ilki, *Friedrich Schlegel* (1772–1829) ve *August Wilhelm Schlegel* (1767–1845) kardeşlerin *biçimbilime* (morphology / علم الصرف) dayanan ve dillerin genetik sınıflandırmasını amaçlayan yaklaşım; ikincisiye, *Wilhelm von Humboldt* (1767–1835) ile başlayıp *Heymann Steinthal* (1823–1899) ve *Georg von der Gabelentz* (1840–1893) ile devam eden ve dilleri *biçimbilimsel* ve *sözdizimsel* ölçütlere göre sınıflandırıp dilsel çeşitliliğe vurgu yapan yaklaşımdır.¹⁴⁶

20. yüzyılda *modern tipolojiye* (modern typology) gelince, *Roman Jakobson* (1896–1982) genellikle modern tipolojinin kurucu babası olarak kabul edilir.¹⁴⁷ Ancak dillerin karşılaştırılması ve diller arası genetik ilişkilerin saptanmasının genellikle biçimbilimsel düzlemde yapıldığı dikkate alındığında tipolojiyi bu sınırlardan çıkarıp onu *sözdizim* (syntax / علم النحو) merkezine kaydıran asıl kişinin *Joseph H. Greenberg* (1915–2001) olduğu ifade edilmelidir.

2.2.1. Tipoloji ve Evrensellikler

Dil tipolojisi veya dilbilimsel tipoloji, dillerarası sistematik örüntülerin çalışıldığı bir alandır. Onun bu tanımı, aslında dillerarası bir genelleştirme yapmaktadır. Bu genelleştirilebilir örüntülere de *evrence* (universal / عالمي) adı verilir.¹⁴⁸

Tipoloji ve dil evrencelerine sathi bir bakış, ilkin bu iki olgunun birbiriyle tezat oluşturduğu yönünde bir intiba uyandırabilir. Zira evrenceler, deyim yerindeyse, dillerin

¹⁴⁵ Masayoshi Shibatani, “Linguistic Typology”, içinde *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Netherlands: Elsevier, 2015), 14: 208.

¹⁴⁶ Shibatani, “Linguistic Typology”, 14: 208-209; Özgen ve Koşaner, *Dilbilimsel Tipoloji*, 55.

¹⁴⁷ Shibatani, “Linguistic Typology”, 14: 209.

¹⁴⁸ Mehmet Umut Mutlu, “Wals Veritabanında Bilgisayar Destekli Tipolojik Veri Çözümlemesi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 16.

ortak kümesine, tipoloji ise dillerin farklı tiplerine odaklanır. Bununla birlikte *Comrie*'nin de belirttiği gibi iki çalışma, uygulamada paralel olarak ilerlemektedir ve her ikisi de sadece tek bir araştırma gayretinin farklı yüzleri olarak tezahür eder.¹⁴⁹ Zira diller arasındaki farklı tipleri konu edinen *tipolojik* bir çalışma neticesinde, diller arasındaki *benzerlik* veya *aynılıkların* kesişim kümesi dışarıda kalacak; aynı şekilde diller arasındaki *benzerlik* veya *aynılıkların* konu edinildiği bir *evrensellik* çalışmasının sonucunda da dillerin farklı tipleri dışarıda bırakılacaktır. Böylece her bir alan, aslında kendisinininkiyle birlikte bir diğerrinin sınırlarını da tayin etmiş olacaktır. Konuya bu zaviyeden bakıldığında iki alanın gerçekten de tezat oluşturmadığı, aksine paralel bir şekilde ilerlediği açıkça görülecektir.

2.2.2. Tipolojik Parametreler

Tipolojide merkezi kavram *sınıflandırmadır*. Diller çeşitli kriterlere göre sınıflandırılabilir. Dilleri; sahip oldukları konuşmacıların sayısına, dillerin kullanıldığı durumun formalitesine, konuşuldukları alana veya sahip oldukları genetik ilişkilere göre gruplandırmayı seçebiliriz.¹⁵⁰ Yani dilleri sınıflandırırken veya bir dilin tipolojisini ortaya koyarken herhangi bir *değiştirgeni* (parameter / وسيط) —ki bu kavram, *dillerin birbirinden farklı olabileceği herhangi bir yolu ifade eder ve varyasyon değiştirgeninin (parameter of variation) kısaltılmış biçimidir*¹⁵¹— esas alabiliriz.

Bu parametre veya değiştirgen; *kelime türleri* (parts of speech / أقسام الكلام أو أجزاء), cümle veya öbeklerde *söz sırası* (word order / ترتيب الكلمات), *durum* (case / حالة), *özne* (subject / مسند إليه), *ilgi cümlecği* (relative clause / عبارة موصولة), *ettirgen yapı* (causative form / صيغة التعدية) vs. gibi birçok konuda olabilir. Bir tipolog, bu değiştirgenlerden herhangi birini, birkaçını veya hepsini inceleme konusu yapabilir.

2.2.3. Tipoloji Çalışmaları

Daha önce 2.1.3. numaralı başlıkta ele aldığımız evrensellik projeleri, aynı zamanda tipolojik projeler olarak da görülebilir. Bu yüzden sözü edilen çalışmaları burada tekrar vermeyeceğiz. Yine de tipolojik araştırmalar açısından bilhassa *World Atlas*

¹⁴⁹ Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 33.

¹⁵⁰ Viveka Velupillai, *An Introduction to Linguistic Typology*, (Amsterdam: John Benjamins, 2012), 19.

¹⁵¹ Edward Keith Brown ve James Edward Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, (UK: Cambridge University Press, 2013), 329.

*of Language Structures*¹⁵² ya da kısaltılmış şekliyle *WALS*'ın çok önemli olduğunu belirtmeliyiz.

Tipoloji alanında araştırmalar yapan ve dünya çapında ünü bulunan kişiler içerisinde de özellikle *Joseph H. Greenberg*, *Bernard Comrie*, *Martin Haspelmath*, *Matthew S. Dryer*, *Ian Maddieson*, *Edith A. Moravcsik*, *Johanna Nichols*, *Robert M. W. Dixon*, *Alexandra Y. Aikhenvald* ve *Jae Jung Song* gibi bazı isimleri sayabiliriz. Ayrıca ülkemizde de bu alanda bihassa *Nadir Engin Uzun*, *Ferhat Karabulut*, *Murat Özgen* ve *Özgün Koşaner* gibi isimlerin çalışmalar yaptığını ve Türkiye'de dilbilimsel tipolojinin tanınmasına katkı sağladıklarını ifade edebiliriz.

¹⁵² Bu projenin web sayfası: <https://wals.info/> (erişim tarihi: 7.11.2022)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FONOLOJİK TİPOLOJİ VE ARAPÇA

“Sesbilgisi alanında Avrupalıları sadece Araplar ve Hintler geçebilmiştir.”

Gotthelf BERGSTRÄSSER

3.1. Fonoloji / Phonology

İnsan dilleri seslerle örülüdür. Bu seslere, *konuşma sesleri* denir. Konuşma sesleri, *konuşma organları* (organs of speech / أعضاء النطق) marifetiyle üretilir ve dilbilimin bu *dil seslerini* (phones / أصوات كلامية) inceleme konusu yapan iki altdisiplini vardır. Bunlardan biri *sesbilgisi* (phonetics / علم الأصوات اللغوية), diğeryse *sesbilim* (phonology / علم وظائف (الأصوات اللغوية)’dir. *Fonetik ya da sesbilgisi* “İnsan dilinin seslerini, işlevlerini ve iletişim açısından taşıdıkları özellikleri göz önünde bulundurmaksızın salt fiziksel yönleriyle inceleyen dal.”¹⁵³ olarak tanımlanır. Yani *sesbilgisi*, dil seslerinin nasıl üretilip işitildiğini, deneysel yöntem ve bulgular eşliğinde ele alır; bu yüzden de bir laboratuvar bilimidir.

1799’la tarihlenen ve Yunanca “phōno-” ile “-logia” yapılarından oluşan (phono- + -logy)¹⁵⁴ *fonolojiye* gelince, terim, “Belirli dillerin veya genel olarak dilin ses sistemleriyle ilgilenen dilbilim dalı.”¹⁵⁵ anlamını ihtiva eder. Diğer bir deyişle fonoloji, “sesleri bildirişimdeki işlevleri açısından inceleyen bilim dalı”dır.¹⁵⁶ Yani *sesbilim* için dil seslerinin oluşturuluşları değil, dil dizgesindeki işlevleri önemlidir.

Özet olarak bu disiplin; *ses* (phone / صوت كلامي), *sesbirim* (phoneme / فونيم), *hece* (syllable / مقطع صوتي) yapılarının, *vurgu* (stress / نَبْر) ile *ton* (tone / نغمة) gibi parça

¹⁵³ Ahmet Kocaman, Kâmile İmer ve A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011), 225.

¹⁵⁴ Etymonline, “Online Etymology Dictionary”, (Erişim Tarihi 14.11.2022), https://www.etymonline.com/word/phonology#etymonline_v_35976

¹⁵⁵ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 342.

¹⁵⁶ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 168.

sesbirimlerin (segmental phoneme / فونيم فَوْقِطِيّ) ve *parçalarıüstü sesbirimlerin* (suprasegmental phoneme / فونيم فوقيّ) belirli bir dilde nasıl işlediğini; bununla birlikte hangi seslerin dil içinde ayırt edici birimler olduğunu inceler.¹⁵⁷

Türkçede *fonoloji* ve *sesbilim* terimlerine ek olarak aynı bilimi ifade etmede “görevsel sesbilim”¹⁵⁸ ve “sesdizimi”¹⁵⁹ terimleri de kullanılmıştır. Arapçada ise *sesbilim*; “علم الصوت”, “صوتيات وظيفية”, “علم الفونيمات”, “صوآة”, “علم وظائف الأصوات اللغوية”¹⁶⁰, “علم التشكيل الصوتي”¹⁶⁵ ve “الوظيفي”¹⁶⁴ gibi terimlerle karşılanır.

Fonoloji veya sesbilim, dil yapısının bilimsel olarak incelenmesi olarak tanımlanan dilbilim disiplini oluşturan temel alanlardan biridir. Sesbilimin konusunun ne olduğunu anlamının bir yolu da onu dilbilimdeki diğer alanlarla karşılaştırmaktır. Buna göre sesbilim, *cümle yapısı* (sözdizim), *kelime yapısı* (biçimbilim) veya *dillerin zaman içinde nasıl değiştiği* (tarihsel dilbilim) gibi çalışmalardan farklı olarak dildeki *ses yapısının* incelenmesidir.¹⁶⁶

*Sesbilimsel tipoloji*se (phonological typology / أنماطية فونولوجية), dünyadaki insan dillerinde bulunan seslerin dağılım ve davranışlarının incelenmesi ile ilgilidir. Sesbilimdeki bir tipolojik araştırma dizisi, diller arası varyasyon aralığını ve fonolojik kalıpların göreceli sıklığını tanımlamayı içerir. Başka bir araştırma yöntemiye, bu tipolojik gözlemleri, fonolojik sistemlere ilişkin insan bilgisini ve kapasitesini modellemek ve açıklamak için tasarlanmış teoriler içinde ifade etmeye çalışır. Bu araştırma programlarının her ikisi de genellemeler yapmak için diller arası bir veri tabanı gerektirir.¹⁶⁷

¹⁵⁷ Gönül Erdem Nas, “Sesbilim”, içinde *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, ed. Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 245.

¹⁵⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim II*, (Ankara: TDK, 2003), 9.

¹⁵⁹ Ömer Demircan, *Türkçenin Sesdizimi*, (İstanbul: DER Yayınları, 2015), 1.

¹⁶⁰ İṣām Nūruddīn, *‘İlmu Vezā’ifi’l-Eṣvāti’l-Luġaviyye: el-Fūnūlūcyā*, (Beyrūt: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1992), s. 23. Kanaatimizce Arapça terimler içerisinde en isabetlisi budur. Bu adlandırmaya göre mezkūr bilim, bütün seslerle değil sadece “luġavī/insanī sesler”le ilgilenmiş olmaktadır.

¹⁶¹ Fehri, *A Lexicon of Linguistic Terms*, 249.

¹⁶² Hammās, *Mu‘cemu’l-Muṣṭalaḥāti’l-Luġaviyye ve ‘ş-Şavtiyye*, 176.

¹⁶³ el-Bezzāz, Aḥmed ve İbrāhīm, *Mu‘cemu Muṣṭalaḥāti’l-‘İlmi’l-Luġa*, 122.

¹⁶⁴ Mubārak Mubārak, *Mu‘cemu’l-Muṣṭalaḥāti’l-Elsuniyye: Faransī-İnkliżī-‘Arabī*, (Beyrūt: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1995), 224.

¹⁶⁵ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 378.

¹⁶⁶ David Odden, *Introducing Phonology*, (US: Cambridge University Press, 2005), 2.

¹⁶⁷ Matthew K. Gordon, *Phonological Typology*, (US: Oxford University Press, 2016), 1.

Seslerin, işlevsel açıdan analizini yapan sesbilimin Arapçadaki ilk çalışmaları, fonetik çalışmalarla paralel olarak aynı dönemde, yani Hicrî II. (M. VIII.) ve III. (M. IX.) yüzyıllarda başlar. Bu dönemdeki fonoloji çalışmalarının temelini; *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî* (ö. 175/791)'nin “Kitābu'l-‘Ayn”, *Sîbeveyh* (ö. 180/796)'in “el-Kitāb” ve *el-Muberrid* (ö. 285/898)'in “el-Mukteḍab” adını taşıyan meşhûr eserleri oluşturur. Hicrî V. (M. XI.) asır ve takip eden dönemlerde ise fonolojik konular, genellikle, kıraat ilmine yönelik eserler içerisinde ayrıntılı bir şekilde yer alırken, bazen de bu alana yönelik müstakil eserlerde karşılık bulur.

3.2. Sesçik / Phone

Dil konuşulan bir şeydir. Konuşma, seslerle gerçekleştirilir. Ses de konuşma organlarındaki *eklemleme*yle oluşur. Eklemleme, akciğerlerden gelen havanın belli konumlara girmesini sağlayan devinimlerin tümüdür.¹⁶⁸ Bütün bu devinimlerin neticesi olan *ses* veya *sesçik* (phone / صوت كلامي), akciğerlerden gelen havanın etkisiyle konuşma organlarında oluşan ve kulakla da algılanabilen titreşimi ifade eder.¹⁶⁹ Pek tabii ki bu tanım, sesi fiziksel bir obje olarak ele alır ve böylesi bir ses, sesbilgisinin konusunu oluşturur. Sesin soyut ve anlamsal/işlevsel olan boyutu ise *sesbirim* (phoneme / فونيم) kavramıyla ifade edilmiş ve bu yönüyle sesler, sesbilimin konusu olmuştur. *Chomsky* sesçikleri, *asal sesbilgisel bölütler* (prime phonetic segments) olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁰

3.3. Sesbirim / Phoneme

Modern dilbilim teorilerinin birçoğunun matematik ve biyoloji gibi fen bilimlerine istinat eden temellerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Bu gibi bilimlerde, üzerinde çalışılan hemen her bir mevzuda *en küçük temel bileşene* ulaşma gayreti vardır. Canlılarda hücre ve elemanları veya tüm maddelerde atom ve atomaltı parçacıklar gibi en küçük bileşenlerin söz konusu edilip *yapı* ve *işlevsellik* noktasında ele alındığı böyle bir anlayış ve metottan ilham alan dilbilim, dilde de en küçük parçalara ulaşıp onların yapı ve işlevlerini incelemek gibi önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Bu konuda *Demirci* (2011) şunları söylemektedir:

¹⁶⁸ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 90.

¹⁶⁹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 224.

¹⁷⁰ Jeanne Ambrose-Grillet, *Glossary of Transformational Grammar*, (US: Newbury House Publishers, 1978), 67.

Neredeyse tüm alanlarda varlığın en küçük parçalarına erişme isteği göze çarpmaktadır. Atomun proton ve nötronların dışında daha küçük olan quartzlara veya bunlardan daha küçük parçacıklara ayrıldığı, her şeyde makrodan mikroya, mikrodan nanoya geçildiği dünyada dilin de en küçük parçalarına inme isteği doğal bir durumdur. (s. 363).

Bu parçacı anlayış yüzündendir ki sesbilimde *sesbirim* (phoneme / فونيم أو صوتية), biçimbilimde *biçimbirim* (morpheme / مورفيم أو صرفية), sözlükbilimde *sözlükbirim* (lexeme / مُعجمية), sözdizimde *dizimbirim* (syntagmeme / وحدة بنائية), anlambilimde de *anlambirim* (moneme / وحدة دالة) gibi özel birçok *dilbirim* (glosseme / غلوسيم) ortaya çıkmıştır.

Dilin en küçük parçası *sesbirim*dir (phoneme / فونيم أو صوتية) ve tıpkı diğer dillerde olduğu gibi Arapçada da *fonem*, diğer bir söyleyişle *sesbirim* olgusu vardır. On dokuzuncu yüzyılda, Kazan Dilbilim Ekolü'nün kurucusu Polonyalı dilbilimci *Jan Baudouin de Courtenay*'ın (1845–1929) çalışmalarına kadar uzanan¹⁷¹ *fonem* kavramı, kısaca “bir dilin ses dizgesinin en küçük birimi, anlam ayırt edici somut birim”¹⁷² olarak tarif edilebilir. Daha detaylı bir tanım ise şöyledir: “Bir dizim içinde tüm çevre sesler aynı kalmak koşuluyla bir tek ses değiştirildiğinde anlam değişikliği de olursa, anlam ayrımını yapan sese, *sesbirim* denir.”¹⁷³

Tanımda geçen *çevre ses* kavramı, aynı kelimedeki *anlam ayırt edici* olan sesin yani fonemin dışında kalan ve dolayısıyla da o foneme komşu olan seslerin oluşturduğu kümedir. Bir sesi farklı olup kalan tüm sesleri aynı olan sözcükler de *en küçük çiftler* (minimal pairs / متقابلان أدنيان) kavramıyla ifade edilir¹⁷⁴ ve bir sesin *sesbirim* olup olmadığı bu *en küçük çiftlerin* yardımıyla bilinir. Örneğin “kxl” bizim en küçük çiftlerimizi gösteren bir yapı olsun ve bu yapıda “k” ve “l” sesleri, anlam ayırt edici “x” sesbiriminin çevre sesleri olsun. Buna göre /x/ sesbiriminin yerine getireceğimiz “a, e, i, o, u, ü” sesleri ile oluşturulan şu sözcükleri elde ederiz:

kal kel kil
kol kul kül

¹⁷¹ Philip Carr, *A Glossary of Phonology*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), 122-123.

¹⁷² Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 227.

¹⁷³ Emel Huber, *Dilbilime Giriş*, (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2008), 130.

¹⁷⁴ Nas, “Sesbilim”, 252.

Görüldüğü gibi her bir sözcük, bir sesin değişmesiyle farklı bir kavramı karşılayabilmektedir. Bu da demek oluyor ki bu kelimelerde anlamı ayırt eden sesler *a*, *e*, *i*, *o*, *u* ve *ü*'dür. İşte bu sesler, sesbirim olarak kabul edilir ve iki eğik çizgi arasında gösterilir: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/ ve /ü/. Aynı durumu, Arapçadan vereceğimiz şu kelimelerle de örneklendirebiliriz:

جاء	/dʒ/ε:ʔ	gelmek
شاء	/ʃ/ε:ʔ	dilemek
ساء	/s/ε:ʔ	fena olmak

Yukarıdaki Arapça fiillerin başında geçen /dʒ/, /ʃ/ ve /s/ seslerinin hepsi, fonolojik açıdan birer sesbirimdir. Zira bunlar, aynı ses çevresinde yani “ء” (ε:ʔ)’da yer almakta ve ancak bu sesbirimler marifetiyle yeni ve farklı anlamlı birer kelime oluşturulabilmektedir.

Her sesbirim, bir diğerinden bazı özellikleriyle ayrılır. Bu özelliklere, *ayırt edici özellikler* (distinctive features / معالم مميزة) denir. Bu ayırt edici özellikler, seslerin *eklemleme yerleri* (points of articulation / مخارج الأصوات) ve *eklemleme biçimleri* (manners of articulation / صفات الأصوات) olarak karşımıza çıkar. Yani bazı fonemler *çıkarılış yerleri*, bazı fonemler ise *çıkarılış biçimleri* açısından birbirinden ayrılır. Konunun daha iyi kavranması açısından ortak olan özelliklerin “+”, ayırt edici özelliklerinse “-” işaretiyle gösterildiği ve “مرق، فرق، برق” fiillerinin başında yer alan /b/, /f/ ve /m/ fonemleriyle ilgili şu örneği verebiliriz:

Tablo 3.1: Ayırt Edici Özellikler

	/b/	/f/	/m/
<i>patlamalı</i>	+	-	-
<i>çift dudaksıl</i>	+	-	+
<i>ötümlü</i>	+	-	+
<i>genizsil</i>	-	-	+

Tabloda görüldüğü üzere /f/ sesbirimi, /b/ ve /m/ sesbirimlerinden her özelliğiyle ayrılmakta; /b/ sesbirimi /m/ sesbiriminden *patlamalı* olmakla, /m/ sesbirimiye /b/ sesbiriminden *genizsil* olmakla ayrılmaktadır. Bunun gibi ayırt edici özellikler,

sesbirimleri sınıflandırmayı ve onların, dil dizgesi içerisindeki davranışlarını gözlemlemeyi sağlar.

Anlamları yönüyle fonolojinin konusunu oluşturan fonemler, seslendirilişleri yönüyle de fonetik biliminin kapsamı içerisinde değerlendirilir. Çıkarılışları ve kimi özellikleri dikkate alındığında bütün fonemler, ya *ünsüz* (consonant / صامت) ya da *ünlü* (vowel / صائت) olarak sınıflandırılır.¹⁷⁵

3.3.1. Parça Sesbirim / Segmental Phoneme

Daha önce dile ait atomcu anlayışın, dili parçalara ayırmak gibi bir netice verdiğini söylemiştik. Bu *parçalar* (segments / قطعة); *sesçikler*, *biçimbirimler* ve *heceler* gibi minimal dilbirimleri; bir dilden veya konuşma sürekliliğinden ayırmaya çalışan dilbilimsel analizin bir sonucudur.¹⁷⁶ Sesbilimde de bu parçalar, *parça sesbirim* (segmental phoneme / فونيم قِطْطِي) kavramıyla ifade edilir ve “*Tek bir parçaya ya da sese bağlı, düşey karşılıklıta birbirinin yerine geçebilen sesbirim.*”¹⁷⁷ şeklinde tanımlanır. Bu anlamda *ünlüler* (vowels / صوائت), *ünsüzler* (consonant / صوامت) ve *kayanünlüler* (diphthongs / صوائت ثنائيتة) fonolojik açıdan birer *parça sesbirim*dir.

3.3.2. Parçaüstü Sesbirim / Suprasegmental Phoneme

Sesbilimde *parça sesbirim* dışında bir de *parçaüstü sesbirim* (suprasegmental phoneme / فونيم فَوْقِطْطِي) kavramı vardır. *Parça* kavramının ötesinde yer alan *parçaüstü* (suprasegmental / فَوْقِطْطِي) kavramı, “*Söz zincirinde tek bir parçaya indirgenemeyen ya da birden çok parçayı örten, bürünsel nitelik taşıyan sesletim özelliği.*”¹⁷⁸ diye tanımlanır.

Parçaüstü sesbirimlerse; söz zincirinde bir parçaya indirgenemeyen ya da birden çok parçayı örten sesletim birimini¹⁷⁹ yani sesin *süre*, *şiddet*, *frekans* gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan ve dilin *hece*, *kelime*, *cümle* gibi parçalardan oluşmuş birimleriyle ilgili olan “*vurgu*, *ton*, *ezgi*, *süre*, *sınır*, *durak*” gibi birimlerini¹⁸⁰

¹⁷⁵ Soner Akdağ, *Kur’ân Dilinin Fonetik Yapısı: Kıraat ve Dilbilim Çerçevesinde*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 80.

¹⁷⁶ Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, (New York: Routledge, 1996), 1038.

¹⁷⁷ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 211.

¹⁷⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 211-212.

¹⁷⁹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 212.

¹⁸⁰ Didem Çetin, “Türkçe Eğitimi Bölümü Mezunu Öğrenciler ile Birinci Sınıf Öğrencilerinin Sesli Okuma Becerilerinin Parçalarüstü Birimler Açısından Karşılaştırılması” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 8.

ifade eder. Bu kavramların hepsi anlam ayırt etmede başvurulan olgulara göndermede bulunur. Bunlar arasında *vurgu* (stress / تَبَر), *ton* (tone / نغمة) ve *ezgi* (intonation / تنغيم); özellikle sesbilimsel çalışmalarda üzerinde en çok durulan parçaüstü sesbirimlerdir.

3.4. Altses (Sesbirimcik) / Allophone

Sesbilimde sadece anlam ayırt edici birimler değil, anlam ayırt edici olmayan birimler de söz konusu edilir. Bu anlamda fonem teorisinin bir parçası olan *alofon* (allophone / بديل صوتي) önemli bir olgudur. Bu olgu Türkçede *altses* terimine ilaveten *sesbirimcik*,¹⁸¹ *sesbirimsel değişke*¹⁸² veya *alt ses birim*¹⁸³ şekillerinde de ifade edilirken; Arapçada “ألفون”,¹⁸⁴ “صَوْتٌ تعاملي”,¹⁸⁵ “متغير لفظي”,¹⁸⁶ ve “بديل صوتي”,¹⁸⁷ gibi terimlerle karşılanır. Terim, “*bir sesbirimin birleşimsel değişkesi*”¹⁸⁸ veya “*aynı sesbirimin duyulabilir, fakat anlam ayırımına yol açmayan farklı gerçekleştirmeleri*”¹⁸⁹ şeklinde tarif edilir. Bu durumu Arapçadaki /dʒ/ sesbiriminin altsesleri olan [g] ve [ʒ] ile örneklendirebiliriz:

جاء	/dʒ/ε:ʔ	gelmek
جاء	[ʒ]ε:ʔ	gelmek
جاء	[g]ε:ʔ	gelmek

Mezkûr sesbirim Yemen, Aşağı Mısır, yani Kahire ve İskenderiye’de tıpkı Farsçadaki [g] gibi telaffuz edilirken; Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz kesimlerinde (özellikle Beyrut, Şam ve Kudüs’te) ise [ʒ] gibi söylenmektedir¹⁹⁰ ama bu, verilen örnekte de görüldüğü gibi anlam ayırt edici bir durum arz etmemektedir.

Bu genel bilgilerden sonra Arapçadaki bazı *altses*leri değerlendirmeye geçebiliriz.

¹⁸¹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 220.

¹⁸² Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 170.

¹⁸³ Kerim Demirci, “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında”, *Turkish Studies*, 6/2 (2011): 362.

¹⁸⁴ Hammāş, *Mu‘cemu’l-Muṣṭalahāti’l-Luġaviyye ve’ş-Şavtiyye*, 9.

¹⁸⁵ el-Bezzāz, Aḥmed ve İbrāhīm, *Mu‘cemu Muṣṭalahāti’l-İlmi’l-Luġa*, 38.

¹⁸⁶ Mubārak Mubārak, *Mu‘cemu’l-Muṣṭalahāti’l-Elsuniyye: Faransī-İnkilāzī-‘Arabī*, (Beyrūt: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1995), 224.

¹⁸⁷ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 39.

¹⁸⁸ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 170.

¹⁸⁹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 23.

¹⁹⁰ Janet Watson, *The Phonology and Morphology of Arabic*, (New York: Oxford University Press, 2002), 16; Faruk Abu-Chacra, *Arabic: An Essential Grammar*, (US: Routledge, 2007), 5; Muḥammed Ḥasen Ḥasen Cebel, *el-Muḥtaşar fî Eşvāti’l-Luġati’l-‘Arabīyye*, (el-Ḳāhira: Mektebetu’l-‘Ādāb, 2006), 101.

3.4.1. /l/ ve [lʕ]

Standart Arapçada ve bazı Arap diyalektlerinde, “ل” yazacıyla sembolize edilen /l/ sesbirimi için [lʕ] şeklinde bir altses daha vardır. Bu sesbirimcik, “اللام المفخمة”¹⁹¹ ya da “اللام المغلظة”¹⁹² şekillerinde adlandırılır. Standart dilde bu altsese, çoğunlukla “الله” sözcüğünün artikülasyonunda tesadüf edilir. Kelimede yer alan çift ünsüz, ses çevresindeki ünlünün niteliğine göre *ince* veya *kalın* telaffuz edilmekte¹⁹³ ama bu durum, anlam üzerinde hiçbir değişikliğe sebep olmamaktadır:

الله	ʔɛ[lʕ]a:h	<i>kalın, çevre sesi /ɛ/</i>
أرض الله	ɛrʕdʕɔ [lʕ]a:h	<i>kalın, çevre sesi /ɔ/</i>
في الله	fɪ: /l/ɛ:h	<i>ince, çevre sesi /ɪ/</i>

Kur’ân Arapçasında ve bazı diyalektlerde, çevre seslerinde yer alan birtakım ünsüzlere göre bir [lʕ] altsesi daha görülebilmektedir.¹⁹⁴ Bu sesbirimcik de yine aşağıda vereceğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere anlam değiştirici bir görev icra etmemektedir:

صلاة	sʕa[lʕ]a:t	<i>kalın, çevre sesi /sʕ/</i>
يُظَلِّمُونَ	juðʕ[lʕ]amɔ:n	<i>kalın, çevre sesi /ðʕ/</i>
طلاق	tʕa[lʕ]a:q	<i>kalın, çevre sesi /tʕ/</i>

3.4.2. /rʕ/ ve [r]

Arapçada, “ر” yazacıyla yazılan ve “الراء المفخمة”¹⁹⁵ veya “الراء المغلظة”¹⁹⁶ şekillerinde isimlendirilen /rʕ/ sesbirimi için yine aynı yazaçla sembolize edilen [r] şeklinde bir altses daha vardır. Bu sesbirimcik de “الراء المرققة”¹⁹⁷ şeklinde adlandırılır. Standart dilde, sözü edilen ünsüz de ses çevresindeki ünlünün niteliğine göre *ince* veya *kalın* telaffuz edilir¹⁹⁸ ama bu, mana üzerinde hiçbir farklılığa yol açmaz:

¹⁹¹ Bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *er-Ri'āye li-Tecvîdi'l-Kirā'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilāve*, nşr. Ahmed Hasan Ferhāt, (‘Ammān: Dāru ‘Ammār, 2008), 189.

¹⁹² Bkz. ‘Abdulvehhāb b. Muḥammed el-Ḳurṭubî, *el-Mūdiḥ fi't-Tecvîd*, nşr. Gānim Ḳaddūrî el-Ḥamed, (‘Ammān: Dāru ‘Ammār, 2000), 119.

¹⁹³ Bkz. Ebu'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, nşr. Gānim Ḳaddūrî el-Ḥamed, (Beyrût: Mu'essesetu'r-Risāle, 2001), 154.

¹⁹⁴ Bkz. Ebū ‘Amr ‘Uṣmān b. Sa’îd ed-Dānî, *et-Taḥdîd fi'l-İtkāni ve't-Tecvîd*, nşr. Gānim Ḳaddūrî el-Ḥamed, (‘Ammān: Dāru ‘Ammār, 2000), 160.

¹⁹⁵ Bkz. el-Kaysî, *er-Ri'āye li-Tecvîdi'l-Kirā'e ve Tahkîki Lafzi't-Tilāve*, 152.

¹⁹⁶ Bkz. el-Ḳurṭubî, *el-Mūdiḥ fi't-Tecvîd*, 119.

¹⁹⁷ Bkz. el-Ḳurṭubî, *el-Mūdiḥ fi't-Tecvîd*, 119.

¹⁹⁸ Bkz. İbnu'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd*, 134 vd.

رام الله	/r ^ʕ /a:m aɫ ^ʕ ʔa:h	<i>kalın, çevre sesi /a/</i>
ربع	/r ^ʕ /ubʕ	<i>kalın, çevre sesi /u/</i>
رسالة	[r]ɪsɛ:lɛt	<i>ince, çevre sesi /ɪ/</i>
ريح	[r]ɪbħ	<i>ince, çevre sesi /ɪ/</i>

3.4.3. /a/, /ɛ/ ve [e]

Arap dili fonetiğinde *imāle* (inclination / إمالة) denen bir uygulama vardır. Bu uygulama, aslında /a/ ve /ɛ/ ünlü sesbirimlerinin /ɪ/ sesbirimine yaklaştırılarak telaffuz edilmesini ifade eder¹⁹⁹ ki buna göre Arapçada bir [e] altsesinden söz edilmiş olur. Modern Standart dilde bulunmayan ve birçok varyasyonu olan söz konusu altses, Kur’ân kıraatleri ile yaşayan kimi Arap diyalektlerinde hâlâ kullanılmaktadır ve diğerleri gibi bu da anlam değişikliğine neden olmamaktadır:

جاء	d̤ʒ/ɛ:/ʔ	imāle–	محارب	mɪħr ^ʕ /a:/b	imāle–
جاء	d̤ʒ[e:]ʔ	imāle+	محارب	mɪħr[e:]b	imāle+

3.5. Bölüt (Parça) Tipolojisi / Segmental Typology

Daha önce *bölüt* veya *parçalardan* (segments / قطعة) söz etmiş ve sesbilimde de bu parçaların, *parça sesbirim* (segmental phoneme / فونيم قِطْعيّ) kavramıyla ifade edildiğini söylemiştik. Dillerde ortak olan parça sesbirimler olduğu gibi, ortak olmayan parça sesbirimler de vardır. Ortak olanlar dil evrenceleri arasında yer alırken, olmayanlar *bölüt tipolojisi* (segmental typology / أنماطية قِطْعية) kapsamında değerlendirilir.

Arapçaya has olduğu düşünülen bazı parça sesbirimler, tipolojik bağlamda özellikle ele alınması gereken sesbirimlerdir. Bu seslerden belki de en tipik olanı, yazıda “ض” sembolüyle gösterilen /d^ʕ/ fonemidir. Arapça sesler içerisinde söylenişi en zor olan ve öteden beri Arap dili dışında başka bir dilde bulunmamasının²⁰⁰ düşünülmesi dolayısıyla da Arapçanın *luġatu’ḏ-ḏād* (ḏād dili) olarak isimlendirilmesini sağlayan bu

¹⁹⁹ Bu uygulama hakkında çok teferruatlı ve klasik bir kaynak olarak bkz. Ebu’t-Tayyib ‘Abdilmun’im b. ‘Ubeydillāh İbn Ġalbūn, *el-İstikmāl li-Beyāni Cemī’i mā Ye’ū fī Kitābi’llāhi ‘Azze ve Celle fī Mezhebi’l-Kurrā’i’s-Seḥ’ati fī’t-Tefhīmi ve’l-İmāleti ve mā Kāne beyne’l-Lafzayni Mucmelen Kāmilen*, nşr. ‘Abdulfettāh Buḥayrī İbrāhīm, (el-Kāhira: ez-Zehrā’ li’l-İlāmi’l-‘Arabī, 1991).

²⁰⁰ Ebu’r-Rabī’ Suleymān b. Ebī’l-Kāsim et-Temīmī es-Seraḳūsī, *Zā’ātu’l-Kur’ān*, nşr. Hātim Şālih ed-Ḍāmin, (Dimaşk: Dāru’l-Beşā’ir, 2003), 5.

foneme, telaffuzu üzerine müstakil risâleler kaleme alınacak ölçüde büyük bir önem atfedilmiştir. Öyle ki bu kitapçıklardan birinin müellifi olan *eş-Şikillî* (öl. V. asrın sonu/XII. asrın başı), onunla ilgili olarak şunları söyleyebilmiştir: “*Azîz ve Celîl olan Allâh, Kur’ân-ı Kerîm dili olan Arapçayı, iki harfle özel kıldı ve Arapları bunlarla diğerlerinden temyîz etti ki işte bu iki harf ‘ض’ ve ‘ظ’dır.*”²⁰¹ Bununla birlikte, eski dil bilginlerinden biri olan *Cemheratu’l-Luğa* yazarı *Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Durayd* (öl. 321/933), [d^ʕ] sesinin, az da olsa bazı yabancı dillerde kullanıldığından söz etmiştir.²⁰² Yine de [d^ʕ], Arapçaya has denebilecek çok tipik bir sestir.

Arapçaya özgü olduğu düşünülen bir diğer fonem /ð^ʕ/’dır. Bu sesbirim hakkında, Arap dilinin en mühim bilginlerinden biri olan *el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferāhîdî* (öl. 175/791)’nin şu sözleri nakledilmiştir: “*‘Zā’; Arapça bir harftir ve Arap dili, diğer milletlerden herhangi biriyle bu seste müşterek olmamasından ötürü, onlardan ayrılır.*”²⁰³ Ne var ki Türkçenin diyalektlerinden biri olan *Türkmen Türkçesinde*, bu sesin kalın vokaller öncesinde bir benzeri hâlâ kullanılmaktadır.²⁰⁴

/d^ʕ/ ve /ð^ʕ/’nin karıştırılması, anlam açısından ciddi problemler oluşturabileceği için çok erken dönemlerden itibaren dil bilginleri ve kıraatçılar, bu iki fonem üzerinde özellikle durmuş ve Kur’ân metninin anlamlarını muhafaza kaygısıyla fonetik ve fonolojik tahlillere yer verdikleri birçok eser telif etmişler ki bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. *el-Farḳ beyne ‘d-Ḍādi ve ‘z-Zā’*: Kıraat ilminin otoritelerinden biri olarak kabul edilen Ebû ‘Amr ed-Dānî (öl. 444/1052)’nin telifi olan bu eser, 143 sayfa tutarında olup Prof. Dr. Hâtîm Şâlih eş-Ḍāmin (1938-2013) tarafından tahkîk edilerek Dāru’l-Beşā’ir adlı bir yayınevi aracılığıyla 2007’de Dimaşk’ta neşredilmiştir.
2. *ed-Ḍādu ve ‘z-Zā’*: Ebu’l-Ferac Muḥammed b. ‘Ubeydillāh b. Suheyl en-Naḥvî (öl. 460/1067)’nin telif ettiği bu eser, 120 sayfa tutarında olup Prof. Dr. Hâtîm Şâlih eş-Ḍāmin tarafından tahkîk edilerek Dāru’l-Beşā’ir aracılığıyla 2004’te Dimaşk’ta yayımlanmıştır.

²⁰¹ Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Ebi’l-Ferac el-Kaysî eş-Şikillî, *Ma’rifetu ‘d-Ḍādi ve ‘z-Zā’*, nşr. Hâtîm Şâlih eş-Ḍāmin, (Dimaşk: Dāru’l-Beşā’ir, 2003), 19.

²⁰² Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen İbn Durayd, *Cemheratu’l-Luğa Cilt: 1*, nşr. Remzî Munîr Ba’lebekkî, (Beyrût: Dāru’l-‘İlmi li’l-Melāyîn, 1987), 41.

²⁰³ eş-Şikillî, *Ma’rifetu ‘d-Ḍādi ve ‘z-Zā’*, 19.

²⁰⁴ Bk. Mehmet Kara, *Türkçenin İzinde*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2009), 189.

3. *el-Farḳ beyne 'z-Zā'i ve 'd-Dād*: Ebu'l-Ḳāsim Sa'd b. 'Alī ez-Zencānī (öl. 471/1078)'nin müellifi olduğu bu eser, 56 sayfa tutarında olup yine Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2004'te Dimaşk'ta yayımlanmıştır.²⁰⁵
4. *Haşru Harfî 'z-Zā'*: Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed el-Ḥavlā el-Muḳri' (485/1092)'in yazdığı eser, 27 sayfa olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dimaşk'ta basılmıştır.
5. *Ma 'rifetu 'd-Dādi ve 'z-Zā'*: Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. Ebi'l-Ferac el-Ḳaysī eş-Şiḳillī (öl. V. asrın sonu/XII. asrın başı)'nin kaleme aldığı bu eser, 63 sayfadan ibaret olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dimaşk'ta neşredilmiştir.
6. *el-Mişbāḥ fi'l-Farḳ beyne 'd-Dādi ve 'z-Zā' fi'l-Ḳur'āni'l-'Azīz*: Ebu'l-'Abbās Aḥmed b. Ḥammād b. Ebi'l-Ḳāsim el-Ḥarrānī (618/1221)'nin telîfi olan eser, 40 sayfa tutarında olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dimaşk'ta yayımlanmıştır.
7. *Zā'ātu'l-Ḳur'ān*: Ebu'r-Rabī' Suleymān b. Ebi'l-Ḳāsim et-Temīmī es-Seraḳūsī (öl. VI. asrın sonu/XIII. asrın başı)'nin kaleme aldığı bu eser, 40 sayfa olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dimaşk'ta basılmıştır.
8. *Ma 'rifetu'l-Farḳ beyne 'd-Dādi ve 'z-Zā'*: Ebū Bekr Muḥammed b. Aḥmed el-İşbīlī (öl. 634/1236)'nin kaleme aldığı bu eser, 64 sayfa olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru Nīnavā aracılığıyla 2005'te Dimaşk'ta yayımlanmıştır.
9. *eḍ-Zā'*: Yūsuf b. İsmā'īl b. 'Abdilcebbār b. Ebi'l-Ḥaccāc el-Maḳdisī (öl. 637/1239) tarafından kaleme alınan eser, 249 sayfa olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2004'te Dimaşk'ta basılmıştır.
10. *el-İ'timād fî Neḫā'iri 'z-Zā' ve 'd-Dād*: Cemāluddīn Muḥammed el-Ceyyānī (öl. 672/1273) tarafından yazılan eser, 96 sayfa olup Prof. Dr. Hâtım Şâlih eḍ-Ḍāmin

²⁰⁵ Bu risâlenin diğer bir tahkîki *Mūsā Benāy 'Ulvān el-'Alīlī* tarafından yapılmış ve *Vizāratu'l-Evkāf ve 'ş-Şu'ūnu'd-Dīniyye* tarafından 1982'de Irak'ta yayımlanmıştır.

tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2004'te Dımaşk'ta neşredilmiştir.

11. *el-Farḳ beyn 'd-Dādi ve 'z-Zā'*: Ebū Bekr b. 'Abdillāh 'Alī eş-Şeybānī el-Mevşilī (öl. 797/1394) tarafından yazılan bu eser, 68 sayfa olup Prof. Dr. Hātim Şālīh eş-Dāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta basılmıştır.
12. *Keyfiyyetu Edā'i 'd-Dād*: “Saçaklızâde Maraşî” olarak bilinen Maraşlı Osmanlı âlimi Muhammed b. Ebī Bekr el-Mer'âşī (öl. 1150/1737)'nin yazdığı bu eser, 32 sayfa olup Prof. Dr. Hātim Şālīh eş-Dāmin tarafından tahkîk edilmiş ve yine Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta neşredilmiştir.²⁰⁶
13. *Şerhu Ebyāti 'd-Dāniyyi 'l-Erba'a fī Uşūli Zā'āti 'l-Kur'ān*: Mu'ellifi meçhûl olan bu eser, 40 sayfa olup yine Prof. Dr. Hātim Şālīh eş-Dāmin tarafından tahkîk edilmiş ve Dāru'l-Beşā'ir aracılığıyla 2003'te Dımaşk'ta yayımlanmıştır.

Bu eserlerden derlediğimiz ve fonolojik değerlendirmelere malzeme teşkil eden kelime çiftleriye şu şekildedir:

الطَّافِرُ	galip	→	الضَّافِرُ	dokumacı
الْحُطُّ	baht	→	الْحَضُّ	teşvik etme
النَّاطِرُ	bakan	→	النَّاضِرُ	parlak, pürüzsüz
الْحَاطِرُ	engel, mani	→	الْحَاضِرُ	bulunan, tanık
الْفُطُّ	kalbin katılaşması	→	الْفَضُّ	ayrılma, dağılma
الْغَيْطُ	hınç, kin	→	الْغَيْضُ	eksik olma
الظَّنُّ	bilgi; şüphe	→	الضَّنُّ	cimri olma

Arapçada bunların dışında, tipik olan başka sesbirimler de vardır. Bunlardan özellikle “ح” ile resmedilen /h/ ve “ع” ile resmedilen /ʕ/ çok karakteristiktir. Özellikle de [ʕ] sesini, Arapçadaki biçimiyle başka dünya dillerinde duymak kolay değildir. Sözü edilen bu tipik sesler genellikle *yutaksıl* (pharyngeal / بُلْعُومِيّ) seslerdir ve bu sesler dünya dillerinde sık bulunmaz. Hatta *UPSID-PC* (The UCLA Phonological Segment Inventory

²⁰⁶ Bu risâlenin bir Türkçe çevirisi, *Remzi Ateşyürek* tarafından yapılmış ve bu tercüme, “Dād Harfi'nin Okunuş Özelliği, Muhammed Mer'âşî'nin Hayatı ve Eserleri” adıyla 2005'te, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nin 20-21. sayısının 237-252. sayfaları arasında neşredilmiştir.

Database) veri tabanındaki 451 dilin 19’unda (%4,21) *yutaksıl ünsüzler* oldukça nadir bulunur.²⁰⁷

Ayrıca Arapça sadece bünyesinde bulundurduğu seslerle değil, bulundurmadağı bazı seslerle de tipik bir görünüm arz eder. Örneğin dünya dillerinin yaklaşık %98’inde bulunan ve bu yönüyle evrensel bir ses olan [p]²⁰⁸ Arapçada yer almamaktadır.

Bütün bu bilgilerden sonra parça sesbirimler olan *ünlüler* (vowels / صوائت), *ünsüzler* (consonant / صوامت) ve *kayanünlüleri* (diphthongs / صوائت ثنائية) detaylıca ele alabiliriz.

3.5.1. Ünsüzler / Consonants

Amerikalı dilbilimci *Kenneth Lee Pike* (1912–2000) tarafından fonetik sahası için önerilen *kontoit* (contoid / رديف الصامت) terimine karşılık olarak fonolojide *konsonant* (consonant) terimi kullanılır. Bu durumda kontoitler, konsonantların telaffuz edilmiş biçimleri olmaktadır.²⁰⁹ Türkçede her iki kavramın da mukabili *ünsüz*²¹⁰ kelimesidir. Aynı kavramın Modern Arapçadaki karşılıkları “ساكن”²¹¹ ve “صامت”²¹² şeklindedir. Klasik literatürde ise kavrama karşılık olarak “حرف” sözcüğü kullanılagelmiştir.²¹³ Modern Arap dilcilerinden biri olan *Temām Ḥassān* (1918–2011) ise *konsonantlar* için “أصوات صحيحة” karşılığını, *kontoitler* (non-vocoids) için de “أصوات صحيحة” karşılığını kullanmıştır.²¹⁴

²⁰⁷ Ryan K. Shosted, Maojing Fu ve Zainab Hermes, “Arabic Pharyngeal and Emphatic Consonants”, içinde *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Elabbas Benmamoun and Reem Bassiouney, (New York, NY: Routledge, 2018), 49.

²⁰⁸ Peter Ladefoged, Sandra Ferrari Disner, *Vowels and Consonants*, (UK: Wiley-Blackwell, 2012), 158.

²⁰⁹ “Contoid” ve “vocoid” kavramları için bk. Martin J. Ball ve Joan Rahilly, *Phonetics: The Science of Speech*, (New York: Routledge, 2013), 43.

²¹⁰ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 259.

²¹¹ Suleymān Ḥasen el-‘Ānī, *et-Teşkīlu ‘ş-Şavī fi ‘l-Luġati ‘l-‘Arabiyye*, çev. Yāsir el-Mellāḥ, (Cidde: en-Nādi ‘l-Edebi ‘ş-Şekāfi, 1983), 49.

²¹² Ḥāzim ‘Alī Kemāluddīn, *Dirāse fi ‘İlmi ‘l-Aşvāt*, (el-Kāhira: Mektebetu ‘l-‘Ādāb, 1999), 21.

²¹³ el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī, *Kitābu ‘l-‘Ayn Cilt 1*, nşr. Mehdī el-Maḥzūmī ve dğr., (el-‘İrāk: Dāru ‘r-Raşıd, 1981), 47; ed-Dānī, *et-Taḥdīd fi ‘l-‘İtkāni ve ‘t-Tecvīd*, 77.

²¹⁴ Temām Ḥassān, *Menāhīcu ‘l-Baḥş fi ‘l-Luġa*, (el-Kāhira: Mektebetu ‘l-Enclu ‘l-Mişriyye, 1990), 118.

Ünsüz, en basit şekliyle şöylece tanımlanabilir: “Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda bir kapanma ya da engelle karşılaşması sonucu oluşan ses.”²¹⁵ Ünsüzlerin sınıflandırılmasında kullanılan genel ölçütleri şu şekilde sıralayabiliriz:²¹⁶

1. Eklemlleme Noktası
2. Eklemlleme Biçimi
3. Ses Tellerinin Durumu
4. Hava Akımının Geçiş Biçimi

Bu ölçütlerin ilk üçünü şu şekilde detaylandırabiliriz: Standart Türkiye Türkçesinde *eklemlleme noktası*²¹⁷, *boğumlama noktası*²¹⁸ veya *çıkak*²¹⁹ şeklinde ifade edilen; Arapçanın eski kaynaklarında, kıraat ve tecvid eserlerinde “مخارج الحروف”²²⁰ kavramıyla karşılanan; Modern Standart Arapçadaysa “مخارج الأصوات”²²¹ ve “أماكن النطق”²²² ifadelerinde karşılık bulan olgu; “(Dil) Sesler(i) oluşturulurken eklemleyicilerin birbirine yaklaşması ya da değmesi sonucu ses yolunun daraldığı ya da tıkanıldığı yer.”²²³ şeklinde tanımlanmıştır ki daha önce hazırlamış olduğumuz bir çalışmada²²⁴ bu bölgeleri şu şekilde tespit etmiş bulunuyoruz:

1. Çift dudaksıllar / Bilabials / شففتاني: [b], [m] ve [w]
2. Dişsil-dudaksıllar / Labio-dentals / شفوي-أسناني: [f]
3. Dişyuvasıl-dişsiller / Alveo-dentals / لثوي-أسناني: [t], [tʰ], [d], [dʰ], [n], [l], [lʰ], [r], [rʰ], [s], [sʰ] ve [z]
4. Peltek-dişsiller / Interdentals / بين أسناني: [θ], [ð] ve [ðʰ]
5. Damaksıl-dişyuvasıllar / Palato-alveolars / غاري-لثوي: [j], [ʃ] ve [dʒ]
6. Artdamaksıllar / Velars / طبقي: [k]
7. Küçükdilsiller / Uvulars / لهوي: [q], [χ] ve [ʁ]

²¹⁵ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 207.

²¹⁶ Aynı sınıflandırma için ayrıca bk. Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 150.

²¹⁷ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91.

²¹⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 341.

²¹⁹ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91.

²²⁰ Ebū Bişr ‘Amr b. ‘Uşmān b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitāb Cilt 4*, nşr. ‘Abdusselām Muḥammed Hārūn, (el-Kāhira: Mektebetu’l-Hāncī, 1988), 431.

²²¹ Ġānim Ḳaddūrī el-Ḥamed, *Ebhāsun Cedīde fī ‘İlmi’l-Aşvāti ve’t-Tecvīd*, (Dāru ‘Ammār, ‘Ammān, 2011), 127.

²²² Aḥmed Muḥtār ‘Umer, *Dirāsetu’s-Şavti’l-Luġavī*, (el-Kāhira: ‘Ālemu’l-Kutub, 2006), 116.

²²³ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91. (Parantez içi ek ifadeler bize aittir.)

²²⁴ Akdağ, *Kur’ân Dilinin Fonetik Yapısı*, 90.

8. Boğazsıllar / Pharyngeals / حلقی: [ħ] ve [ʕ]
9. Gırtlaksıllar / Glottals / حنجری: [ʔ] ve [h]

Arapçada “صفات”,²²⁵ İngilizcede *manners of articulation*,²²⁶ Türkçede *eklemlene biçimleri*²²⁷ şeklinde ifade edilen kavram ise modern dilbilim açısından şu şekilde tanımlanabilir: “Ünsüzlerin oluşumunda, akciğerlerden, gırtlaktan, artdamaktan gelen havanın, sesin eklemlene noktasından geçiş biçimi.”²²⁸ Bu olgu için tespit ettiğimiz maddeler de şu şekildedir:

1. Patlamalılar / Plosives / انفجاری: [ʔ], [b], [t], [tʰ], [d], [dʰ], [k] ve [q]
2. Genizsiller / Nasals / أنفي: [m] ve [n]
3. Titrekler / Trills / تکراری: [r]
4. Sürtünmeliler / Fricatives / احتكاکی: [θ], [ħ], [χ], [ð], [z], [s], [ʃ], [sʰ], [ðʰ], [ʕ], [ʁ], [f] ve [h]
5. Kapantılılar / Occlusives ~ Stops / وقفي: [ʔ], [b], [t], [tʰ], [d], [dʰ], [k], [q], [m] ve [n]
6. Yarıkapantılılar / Affricates / مزجي: [dʒ]
7. Yanünsüzler / Laterals / جانبي: [l], [lʰ] ve [dʰ]
8. Islıklılar / Sibilants / صفیری: [z], [s], [ʃ] ve [sʰ]
9. Yarıünlüler / Glides ~ Semivowels / إنزلاقي: [w] ve [j]

1886’da Fransa’da kurulan *Uluslararası Fonetik Kurumu* (The International Phonetic Association), dünya dillerinin seslerini ortaya koymak üzere *Uluslararası Fonetik Alfabe* (The International Phonetic Alphabet) adlı bir yazı sistemi hazırlamış ve bu alfabeyi dünya dillerine uyguladığı *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet* adlı kitapta, Arapçanın eklemlene nokta ve biçimleri için şöyle bir tablo oluşturmuştur:²²⁹

²²⁵ ed-Dānī, *et-Taḥdīd fī l-İtḳāni ve t-Tecvīd*, 105.

²²⁶ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 277.

²²⁷ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 91; Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 115.

²²⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 115.

²²⁹ IPA, *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*, (UK: Cambridge University Press, 2007), 51.

Tablo 3.2: IPA’ya Göre Çıkak ve Nitelikleri Açısından Arapça Ünsüzler

	Bilabial	Labio-dental	Dental	Alveolar	Post-alveolar	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	b		t d				k	q		ʔ
Nasal	m		n							
Fricative		f	θ ð	s z	ʃ		x ɣ		ħ	h
Affricate					ɟʒ					
Trill				r						
Approximant						j	w			
Lateral Approximant					l					
Pharyngealized Consonants: tˤ, dˤ, sˤ, ðˤ, lˤ, ʔˤ										

Kaynak: IPA (2007, s. 51)

Dil seslerinin üretiminde *ses tellerinin* (vocal folds / الوتران الصوتيان) çok önemli bir yeri vardır. Birçok fonksiyonu olan ses tellerinin ana ödevleri *fonasyon* yani *seslemedir*. Seslerin *ötümlü* ya da *ötümsüz* olarak sınıflandırılmasının asıl sebebi, ses tellerinin titreşip titreşmemesidir.²³⁰ Buna göre Arapçadaki sesleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Ötümlüler / Voiced / الأصوات المجهورة: [b], [d̪], [d], [ð], [ɾ], [rˤ], [z], [dˤ], [ðˤ], [ɟ], [ʁ], [l], [lˤ], [m], [n], [w] ve [j]
2. Ötümsüzler / Voiceless / الأصوات المهموسة: [ʔ], [t], [θ], [ħ], [χ], [s], [ʃ], [sˤ], [tˤ], [f], [q], [k] ve [h]

Bütün bu bilgiler bize Arapçanın ünsüzleri açısından oldukça zengin bir varlık ortaya koyduğunu, ayrıca ünsüzlerinin birçoğunun tipik özellikleriyle diğer dünya dillerinden ayrıldığını göstermektedir. *WALS*’e göre 563 dünya dilinin ünsüzlerini gösteren tablo aşağıdadır ki bu tabloya göre de Arapça, ünsüzleri açısından “Kısmen Büyük” kategorisinde yer almaktadır:

²³⁰ Maḥmūd es-Sa‘rān, *‘İlmu’l-Luḡa*, (Beyrūt: Dāru’n-Nehḍati’l-‘Arabiyye, tsz.), 88.

Tablo 3.3: Ünsüz Envanteri

Değer	Ünsüz Sayısı	Dil Sayısı
Küçük	6-14	89
Kısmen Küçük	15-18	122
Ortalama	19-25	201
Kısmen Büyük	26-33	94
Büyük	34+	57
Toplam		563

Kaynak: Ian Maddieson (2023)²³¹

3.5.2. Ünlüler / Vowels

Ünlü (vowel / صائت), ağızda tam bir kapantı meydana gelmeden ya da duyulabilir bir sürtünme derecesi üretecek bir kapanma olmadan çıkarılan sestir.²³² Çıkarılışları esnasında herhangi bir engelle karşılaşmadıkları için ünlülere *özgür fonemler* de denmiştir.²³³ Arapçada ünlüler “الأصوات الصائتة”nin yanı sıra “الأصوات المصوَّنة”, “الأصوات الذائبة”²³⁴ ve “الحركات”²³⁵ şeklinde de isimlendirilir. Amerikalı dilbilimci *Kenneth Lee Pike* (1912–2000) tarafından fonetik sahası için önerilen *vokoit* (vocoid / رديف الصائت) terimine karşılık olarak fonolojide *ünlü* (vowel) terimi kullanılır. Modern Arap dilcilerinden biri olan *Temām Hassān* (1918–2011) ise *ünlüler* için “حروف علة”, *vokoitler* (non-vocoids) içinse “أصوات علة” karşılığını kullanmıştır.²³⁶

İngiliz fonetikçi *Daniel Jones* (1881–1967); ağız boşluğunun en uç noktalarında oluşturulduğu varsayılan, dillerdeki ünlülerin oluşturulma noktalarını belirtmek için kullanılan gösterge noktaları olarak alınan, ancak kendileri hiçbir dilin ünlüleri olmayan ünlüler²³⁷ kategorisini ifade etmek için *asal ünlü* (cardinal vowel / الحركة المعيارية) terimini önermiştir.²³⁸ Diğer ünlüler, bu ünlülere kıyasla bilinmektedir:

²³¹ Ian Maddieson, “Feature 1A: Consonant Inventories”, (Erişim Tarihi: 11.1.2023), <https://wals.info/feature/1A#2/19.3/153.1>

²³² David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, (UK: Blackwell, 2008), 517.

²³³ Necip Üçok, *Genel Fonetik*, (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007), 72.

²³⁴ Gānim Qaddūrī el-Hamed, *Ehemmiyyetu ‘İlmi’l-Eşvātī’l-Luġaviyye fī Dirāseti ‘İlmi’l-Tecvīd*, (er-Riyāḍ: Merkezu Tefsīr li’ d-Dirāsātī’l-Ḳur’āniyye, 2015), 87.

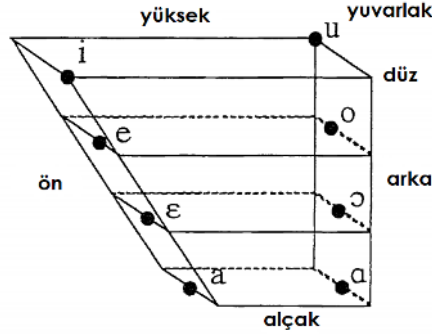
²³⁵ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 532.

²³⁶ Hassān, *Menāhicu’l-Baḥṣi’l-Luġa*, 118.

²³⁷ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 35.

²³⁸ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 65.

Şekil 3.1: Asal Ünlüler

Kaynak: Peter Ladefoged ve Ian Maddieson (1996, s. 283)

Herhangi bir dile ait olan bütün ünlülerin sınıflandırılmasında kullanılan temel üç ölçü vardır²³⁹:

1. Dilin yüksekliği (yüksek, orta, alçak)
2. Dilin damağa göre yeri (ön, orta, art)
3. Dudakların durumu (düz, yuvarlak)

Bu ölçülere göre ağız içinde ünlülerin yer ve nitelikleri belirtilirken *kapalı* (close / مغلّق), *açık* (open / متّسع), *yarı kapalı* (half-close / نصف مغلّق), *yarı açık* (half-open / نصف متّسع), *ön* (front / أمامي) ve *arka* (back / خلفي) gibi terimler kullanılır.

Standart Arapçada 3'ü kısa, 3'ü ise uzun olmak üzere 6 ünlüden söz edilirse de²⁴⁰ *terķīk* (inceltme) durumundaki *fetha* ile *tefhīm* (kalınlaştırma) durumundaki *fetha* aynı sesi göstermediğinden²⁴¹ kısa-uzun 2 ünlünün daha varlığını kabul etmemiz gerekir ki bu durumda, az önce zikredilen ölçülere göre toplam 8 ünlünün konumlarını ve özelliklerini şöylece tablolaştırabiliriz:

²³⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 152.

²⁴⁰ Manşūr b. Muḥammed el-Ġāmidī, "A Spectrographic Analysis of Arabic Vowels: A Cross-dialect Study", *Journal of King Saud University*, 9 (1998): 4.

²⁴¹ Ḥassān, *Menāhicu 'l-Baḥş fi 'l-Luġa*, 108-109.

Tablo 3.4: Arapça Ünlüler ve Özellikleri

	Ön	Art	Yüksek	Alçak	Orta	Açık	Kapalı	Yarı Açık	Düz	Yuvarlak
[a]	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-
[a:]	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-
[ε]	+	-	-	-	+	-	-	+	+	-
[ε:]	+	-	-	-	+	-	-	+	+	-
[i]	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-
[i:]	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-
[u]	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+
[u:]	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+

Bütün bu ünlüler, *tekünlüler* (monophthongs / الصوائت البسيطة المفردة) kategorisinde yer alır ve tekünlü kavramı “bir seslem (hece) içinde fark edilebilir bir değişim göstermeyen ünlü”²⁴² şeklinde tanımlanır. Arapçada *tekünlüler* dışında *çiftünlüler* (diphthongs / الصوائت المركبة المزدوجة) de vardır. Çiftünlü veya kayanünlü kavramı “çıkarılışı sırasında tınısı değişen, başlangıçta duyulan sesin bitişte yerini başkasına bırakması yoluyla gerçekleşen ünlü”²⁴³ şeklinde tanımlanır ve Arapçadaki 4 çiftünlü de şunlardır: [aj], [ej], [aw] ve [ew].

Bütün bu bilgiler bize Arapçanın ünlüleri açısından birçok dille mukayese edildiğinde pek zengin bir varlık ortaya koyamadığını göstermektedir. Zira WALS’e göre 564 dünya dilinin ünlülerini gösteren tablo aşağıdadır ve bu tabloya göre de Arapça, ünlüleri açısından “Ortalama” kategorisinde yer almaktadır. Bununla birlikte ünlü sayısını 8 olarak tespit ettiğimize göre bu envanter tashih edilmelidir:

Tablo 3.5: Ünlü Envanteri

Değer	Ünlü Sayısı	Dil Sayısı
Küçük	2-4	93
Ortalama	5-6	287
Büyük	7-14	184
Toplam		564

Kaynak: Ian Maddieson (2023)²⁴⁴

²⁴² Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 243.

²⁴³ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 119.

²⁴⁴ Ian Maddieson, “Feature 2A: Vowel Quality Inventories”, (Erişim Tarihi: 15.1.2023), <https://wals.info/feature/2A#2/19.3/152.8>

3.5.2.1. Ünlülerde Nicelik Karşıtlığı

Dilbilimde *nicelik* (quantity / كَمِّيَّة), “dilsel sesin uzunluğu, ses müddeti”²⁴⁵ veya “bir sesin ya da ses öbeğinin kapladığı süre”²⁴⁶ demektir. Sesin çıkarılışı ya da eklemelişisi sırasında kapladığı zaman dilimi *kısa* veya *uzun* olabilir. Uzunluk ünlü ya da ünsüzün doğal söyleniş süresinin, anlamı ayırt edecek biçimde aşılmasıdır.²⁴⁷ Arapçanın her kısa ünlüsünün nicelik açısından bir karşıtı yani uzun şekli vardır ve Arapça ünlü sistemi içerisinde bulunan 8 temel ünlünün 4’ü kısa, 4’üyse uzun olup ünlülerin uzunluk-kısalık durumları, anlam ayırt edici bir işlev ortaya koymaktadır. Şimdi bu nicelik karşıtlığını, her bir ünlü için ayrı ayrı değerlendirebiliriz.

3.5.2.1.1. [a] ve [a:]

Kısa ünlü (short vowel / حركة قصيرة), karşılaştırıldığı ünlülere oranla daha kısa sürede çıkarılan ünlü²⁴⁸; *uzun ünlü* (long vowel / حركة طويلة) ise çıkış süresi bir ünlünün süresinden daha uzun olan ünlüdür.²⁴⁹ Arapçada kısa ünlüleri göstermek üzere üç *hareke* kullanılır:

1. Üstün / الفتحة: Kısa olduğundan ayrıca *el-fethatu’l-kaşıra* da denir.
2. Esre / الكسرة: Kısa olduğundan ayrıca *el-kesratu’l-kaşıra* da denir.
3. Ötre / الضمة: Kısa olduğundan ayrıca *ed-ḍammetu’l-kaşıra* da denir.²⁵⁰

Arap dilinin seslerinden olan harekeler, *medd* (uzatma) *harfleri* denen “ا”, “و” ve “ي”nin kısa şekilleridir.

Arapçanın kalın ünsüzleriyle [a] sesini veren kısa ünlü *fetha*, ince ünsüzleriyleyse [ε] sesine tekabül eder. Kalın ünsüzlerle [a:] sesini veren uzun ünlü *elif* de ince seslerle [ε:] sesine karşılık gelir. Bu da Arapça yazı sisteminde [a] ve [ε] ile [a:] ve [ε:]’yi göstermek için farklı sembollerin olmadığı anlamına gelir. Arap dilinde [a] ve [a:] karşıtlığı çok önemli anlamsal sonuçlar elde etmemizi sağlar:

²⁴⁵ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 413.

²⁴⁶ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 147.

²⁴⁷ Süer Eker, “Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri”, *İlmî Araştırmalar*, 24 (2007): 32.

²⁴⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 243.

²⁴⁹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 257.

²⁵⁰ ‘Abdulmu‘ṭi Nemr Mūsā, *el-Eşvātu’l-‘Arabiyyetu’l-Mutehavvile ve ‘Alāḳatuhā bi’l-Ma’nā*, (‘Ammān: Dāru’l-Kindi, 2014), 31.

قَتَلَ	qatεε	öldürmek	→	قَاتَلَ	qa:teε	savaşmak
ضَرَبَ	dʕarʕabε	dövmek	→	ضَارَبَ	dʕa:rʕabε	dövüşmek

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi [a] ve [a:] karşıtlığı, kelimelerin anlamlarını tamamen değiştirmektedir.

3.5.2.1.2. [ε] ve [ε:]

Arapçada kısa ünlü olan *fethan*ın ses çevresine göre farklı iki ünlüyü karşıladığını bir önceki başlıkta ifade etmiştik. Aynı şekilde uzun ünlü olan *elif* de ses çevresine göre iki farklı ünlüyü karşılıyordu. Ses çevresi ince ünsüz olan *fetha* [ε] sesini, *elif* ise [ε:] sesini karşılamaktadır. Bu karşıtlık da anlam ayırt edici bir role sahiptir:

كَتَبَ	kεtεbε	yazmak	→	كَاتَبَ	kε:tεbε	yazışmak
سَبَقَ	sεbeqa	geçmek	→	سَابَقَ	sε:beqa	yarışmak

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi [ε]-[ε:] karşıtlığı, kelimelerin anlamlarını tamamen değiştirmektedir.

3.5.2.1.3. [ɪ] ve [ɪ:]

Arapçada kısa ünlü olan [ɪ] sesini *kesra*, uzun ünlü olan [ɪ:] sesiniyse “ي” karşılamaktadır. Bu karşıtlık da anlam ayırt edici bir işlev ortaya koyar:

قِي	qɪ	koru (eril)	→	قِي	qɪ:	koru (dişil)
أُورِي	ɪrwi	anlat (eril)	→	أُورِي	ɪrwi:	anlat (dişil)

Örneklerden de anlaşılacağı üzere [ɪ] ve [ɪ:] karşıtlığı, anlam ayırt edici bir fonksiyon icra etmiş ve *cinsiyet* ayrımını sağlamıştır.

3.5.2.1.4. [ʊ] ve [ʊ:]

Arapçada kısa ünlü olan [ʊ] sesini *damme*, uzun ünlü olan [ʊ:] sesiniyse “و” karşılar ve bu nicelik karşıtlığı da anlam ayırt eder:

أُسْرُ ʊsrʊ şerefli ol (eril) → أُسْرُوا ʊsrʊ: şerefli olun (eril)
أَذْكُ ʊðkʊ zeki ol (eril) → أَذْكُوا ʊðkʊ: zeki olun (eril)

Görüldüğü gibi [ʊ]-[ʊ:] karşıtlığı, verilen kelimelerde anlam ayırt edici bir rol üstlenmekte ve *kişi sayısı* ayrımı sağlamaktadır.

3.5.2.2. Ünlülerde Nitelik Karşıtlığı

Dilbilimde *nitelik* (quality / كَيْفِيَّة), “ister ünlü, ister ünsüz olsun konuşma seslerini ayıran tını”²⁵¹ veya “tını (ünlüler) ya da eklemleme biçimleriyle (ünsüzler) tanımlanan seslerin özelliği”²⁵² şeklinde tarif edilir. Arapçadaki ünlüler *art-ön*, *düz-yuvarlak*, *yüksek-alçak* ve *açık-kapalı* gibi özelliklerle nitelik karşıtlığı sergiler.

3.6. Seslem Tipolojisi / Syllable Typology

Konuşma dili hiyerarşisinde *seslem* veya *hece* (syllable / مقطع), *sesçik* ve *sesbirimin* bir ileri aşamasını ifade eder ve “bir tek sesleme eylemiyle çıkarılan ses ya da sesler öbeği”²⁵³ şeklinde tanımlanır. Demek oluyor ki seslem, bir söyleyiş birimidir.²⁵⁴ Sesletimin temel birimi olarak tanımlayabileceğimiz seslem, merkezde yer alan ve genellikle ünlü olan bir ses ve bu merkezin etrafında konumlanabilen ünsüzlerden oluşan bir birimdir.²⁵⁵ Buna göre mesela “Arapça” kelimesi, “a·rap·tʃa” şeklinde söylenmektedir ve 3 seslemden meydana gelmiştir. İlk seslem sadece bir ünlüden, ikinci ve üçüncü seslemlerse merkezde olan ünlülerin etrafında farklı şekillerde konumlanan ünsüzlerden oluşmaktadır.

Seslemler, seslerin dağılımı ve davranışları hakkında çok çeşitli genellemelerin açıklanmasında, fonolojik teoride uzun süredir önemli bir rol oynamıştır. Seslemin

²⁵¹ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 412.

²⁵² Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 147.

²⁵³ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 171.

²⁵⁴ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 222.

²⁵⁵ Özgen ve Koşaner, *Dilbilimsel Tipoloji*, 83.

fiziksel bir tanımı arayışı zor olsa da seslemler sadece diller arası birçok fonolojik özelliği tanımlamada yararlı olduklarını kanıtlamakla kalmamakta, aynı zamanda birçok dili konuşanlar için güçlü bir psikolojik gerçeklik de taşımaktadır.²⁵⁶ Örneğin Türkçe konuşan hemen hemen herkes “kan” (k^han) kelimesinin 1, “şeker” (ʃe·k^hεɣ) kelimesinin 2, “kaplıca” (k^hap·tu·d̪ʒa) kelimesinin 3, “yeşilimsi” (je·ʃi·lim·si) kelimesininse 4 seslemden oluştuğu sezgisine sahiptir ve sözcükleri telaffuz ederken bu seslem yapılarını göz ardı etmez.

Dünya dillerinde çok farklı seslem tipleri vardır ve bu tipler, bir dildeki seslerin dağılımsal özelliklerinin belirlenmesinde önemli işlevlere sahiptir.²⁵⁷ Sözü edilen dağılımsal özellikler, dillerin sesletim sistemleri arasındaki farkları ortaya koydukları gibi bir dilin nasıl sesletildiğini de gösteren özelliklerdir ki bunlar dikkate alınmadan herhangi bir dilin doğru telaffuz edilebilmesi mümkün değildir. Bu temel tanım ve kısa bilgilerden sonra genel seslem tiplerini ve Arapçanın seslem tipolojisinin ayrıntılarını işlemeye geçebiliriz.

3.6.1. Seslem Yapısı / Syllable Structure

Seslem yapısı dendiğinde akla bazı bileşenler gelir. Bu bileşenler, seslemin merkezini oluşturan *çekirdek* (nucleus / نواة المقطع), *önses* (onset / بداية المقطع) ve *sonses* (coda / نهاية المقطع) olmak üzere 3 tanedir.²⁵⁸

Seslemin çekirdeği genellikle bir *ünlüden* oluşmaktadır. Çekirdek, seslem yapısındaki tek zorunlu bileşendir. Diğer bileşenler seçimlidir, yani seslemde *önses* ve *sonses* bulunmak zorunda değildir.²⁵⁹

Önses, hecedeki en yüksek *öтімlülüğe* (sonority / جَهْوَرِيَّة) sahip birim olan çekirdeğin öncesinde bulunur ve bir ya da daha fazla *ünsüzden* oluşur. *Sonses* ise çekirdeğin sonrasında bulunur ve bir ya da birden fazla *ünsüzden* meydana gelir. Çekirdek ve sonsesin oluşturduğu seslem elemanı ise *uyak* (rhyme / قافية) şeklinde adlandırılır.²⁶⁰ Şayet bir seslemde sonses bulunursa buna *kapalı seslem* (closed syllable / مقطع مغلق),

²⁵⁶ Matthew K. Gordon, *Phonological Typology*, (US: Oxford University Press, 2016), 83.

²⁵⁷ Özgen ve Koşaner, *Dilbilimsel Tipoloji*, 83.

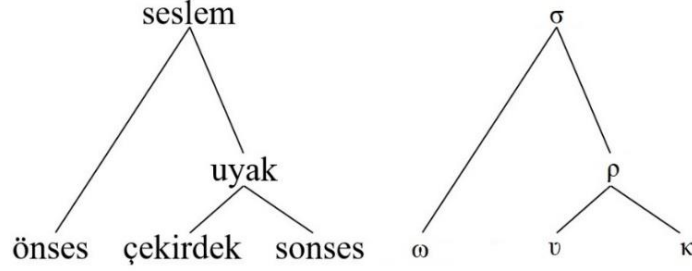
²⁵⁸ Detay için bk. Ellen Broselow, “Syllable Structure in The Dialects of Arabic”, içinde *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Elabbas Benmamoun ve Reem Bassiouney, (New York, NY: Routledge, 2018), 33.

²⁵⁹ Özgen ve Koşaner, *Dilbilimsel Tipoloji*, 83.

²⁶⁰ Bk. Gönül Erdem Nas, “Sesbilim”, 259.

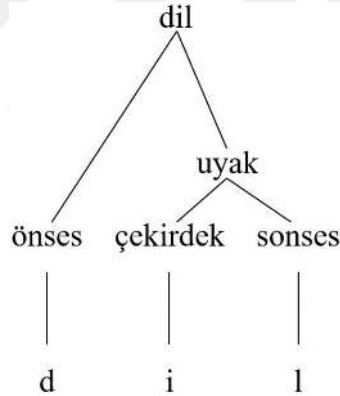
bulunmazsa da *açık seslem* (open syllable / مقطع مفتوح) denir.²⁶¹ Bütün bu detaylara göre seslem elemanları ve bu elemanları gösteren özel semboller şu şekildedir:

Şekil 3.2: Seslem Elemanları ve Sembolleri

Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak maksadıyla tek heceden oluşan “dil” kelimesinin seslem yapısı şu şekilde resmedilebilir:

Şekil 3.3: Dil Kelimesinin Seslem Gösterimi

Dünya dillerinde çok farklı seslem tipleri vardır. Bununla birlikte CV (consonant-vowel / ünsüz-ünlü) seslem tipi, dil evrenceleri arasında yer almakta²⁶² ve görünüşe göre tüm dillerde bulunmaktadır.²⁶³ Bazı dillerde yalnızca CV seslemleri bulunur ki bunlardan biri Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nin Nijer-Kongo dili olan *Mba*’dır. Mezkûr dilde

²⁶¹ Bk. Matthew K. Gordon, *Phonological Typology*, 84.

²⁶² Edith A. Moravcsik, *Introducing Language Typology*, (UK: Cambridge University Press, 2013), 165.

²⁶³ Harry van der Hulst, “Phonological Typology”, içinde *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon, (UK: Cambridge University Press, 2017), 47.

olduğu gibi bir dil yalnızca bu şablona uyan hecelere izin veriyorsa, o dilin *basit seslem yapısına* (simple syllable structure) sahip olduğu söylenecektir.²⁶⁴

Ünlüden sonra tek bir ünsüze izin veren ve/veya ünlüden önce iki ünsüzün olmasına izin veren, ancak yalnızca yaygın iki ünsüz kalıplarıyla ilgili bir sınırlamaya uyan diller, *orta derecede karmaşık seslem yapısına* (moderately complex syllable structure) sahip sayılır.²⁶⁵ Bir sesli harften önceki konumda iki ünsüzün daha serbest kombinasyonlarına izin veren veya bu başlangıç konumunda üç veya daha fazla ünsüze ve/veya ünlüden sonraki konumda iki veya daha fazla ünsüze izin veren diller de *karmaşık seslem yapısına* (complex syllable structure) sahip olarak sınıflandırılır.²⁶⁶

Bütün bu açıklamalar çerçevesinde, *WALS* verilerine göre 486 dil için söz konusu edilen döküm şu şekildedir:

Tablo 3.6: Seslem Yapısı Envanteri

Değer	Dil Sayısı
Basit Seslem Yapısı	61
Orta Derecede Karmaşık Seslem Yapısı	274
Karmaşık Seslem Yapısı	151
Toplam	486

Kaynak: Ian Maddieson (2023)²⁶⁷

Arapça seslem çeşitliliği açısından oldukça zengindir ve bütün bu diller içerisinde “karmaşık seslem yapısı” kategorisinde yer alır. Arapçanın bünyesinde 6 çeşit seslem yapısı bulunur.²⁶⁸

Bu seslem tiplerini de şu şekilde tablolaştırabiliriz:

²⁶⁴ Ian Maddieson, “Syllable Structure”, içinde *The World Atlas of Language Structures*, ed. Martin Haspelmath, Matthew S. Dryer, David Gil, ve Bernard Comrie, (US: Oxford University Press, 2005), 54.

²⁶⁵ Ian Maddieson, “Syllable Structure”, 54.

²⁶⁶ Maddieson, “Syllable Structure”, 54.

²⁶⁷ Ian Maddieson, “Feature 12A: Syllable Structure”, (Erişim Tarihi: 18.1.2023), <https://wals.info/feature/12A#2/19.3/153.1>

²⁶⁸ Konunun ayrıntısı ve bazı farklılıklar için bk. Hâssân, *Menâhicu'l-Bahş fi'l-Luğa*, 132 vd.

Tablo 3.7: Arapça Seslem Tipleri

	Seslem Tipi	Kelime	Telaffuz
1	CV	دَرسَ	dε·rʕa·sε
2	CVV	دَارسَ	dε:·rʕa·sε
3	CVC	مَدْرَسَة	mεd·rʕa·sεh
4	CVVC	قَرَأَ	qa·rʕa:rʕ
5	CVCC	صَرَبَ	dʕarʕb
6	CVVCC	حَاجَّ	ha·dʒdʒ

Arapçanın seslem tiplerinin konuşma dilindeki istatistiklerini veren ve 100.000 seslemlik dataya dayanan bir araştırmada, Modern Standart Arapçada en sık kullanılan seslem tiplerinin CV, CVC ve CVV olduğu saptanmış ve yüzdeleri de sırasıyla %49.7, %23.9 ve %17 olarak tespit edilmiştir.²⁶⁹

Arapçada seslem yapısı iki bileşene ayrılabilir: Çekirdek ögeden (ünlü) önce gelen tek bir ünsüzden oluşan zorunlu başlangıç –*ki buradan Standart Arapçada bir seslemin birden fazla ünsüz veya ünlü ile başlayamayacağını anlıyoruz*– ve çekirdeksel ögeyi (veya çekirdeği) içeren *uyak* ile onu takip edebilecek isteğe bağlı ögeler (ünsüzler veya sones). *Çekirdek*, her zaman Arapça seslemin en belirgin veya ötümlü unsurudur. Dört kısa sesli harften veya bunların uzun karşılıklarından oluşmalıdır. *Sones* ise Arapça bir seslemde çekirdeği takip eden tüm ünsüzleri içerir ve *sıfır*, *bir* veya *iki* ünsüzden oluşabilir.²⁷⁰ İngiliz dilbilimci *Terence Frederick Mitchell* (1919–2007), bütün bu söylenenler çerçevesinde Arapça seslem yapısını şu şekilde formüllestirmiştir: “CV(V)C_{0/1/2}”.²⁷¹

Bu gösterime göre Arapça seslemin önsesinde 1 ünsüz, çekirdeğinde 1 ünlü olmalıdır. Parantez içindeki “V”, çekirdekte ikinci veya uzun bir ünlünün

²⁶⁹ Rym Hamdi, Salem Ghazali ve M. Barkat-Defradas, “Syllable Structure in Spoken Arabic: A Comparative Investigation”, *Interspeech*, (2005): 2246.

²⁷⁰ Ayrıntı için bk. Maher Jesry, “Syllable Structure”, içinde *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Leiden: Brill, 2006), 4:387.

²⁷¹ Karin C. Ryding, *Arabic: A Linguistic Introduction*, (US: Cambridge University Press, 2014), 35.

bulunabileceğini; sonsesteki “C_{0/1/2}” ise seslem sonunda bir ünsüzün ya hiç olmayabileceğini ya da sonsesin 1 veya 2 ünsüzden oluşabileceğini göstermektedir.

3.6.2. Ağır ve Ekstra Ağır Seslem Tipleri / Superheavy & Super-superheavy Syllable Types

Seslemler yerine göre hafif, yerine göre ağır, yerine göre de ekstra-ağır olabilir. *Hafif seslem* (light syllable / مقطع خفيف أو غير منبور); V ve CV gibi dallanan bir uyak yapısı olmayan tiplerinden oluşur.²⁷² Yani uzun ünlü veya ünsüzle bitmeyen seslemler hafif seslemler sayılır.²⁷³ Bu hafif seslem tiplerinden sadece CV Arapçada bulunur, V ise bulunmaz. Çünkü Arapçada seslem ünlüyle başlayamaz.

Çiftünlü, uzun ünlü veya sonunda bir ünsüz içeren ve dolayısıyla da dallanan bir uyak yapısı bulunan seslem, *ağır seslem* (heavy syllable / مقطع ثقيل) olarak kabul edilir.²⁷⁴ Bu tip seslemler; CVV, CVC ve CVVC’dir. CVVC ve CVCC bazen *ekstra ağır seslem* (superheavy syllable / مقطع فوق الثقيل) olarak da gösterilir.²⁷⁵ Arapçada bu seslem tiplerinin hepsi bulunur:²⁷⁶

كَتَبَ ke·te·be → CV يَدُ jed → CVC ظِلُّ ḏıll → CVCC
يَا je: → CVV نَارُ ne:rʕ → CVVC

3.6.3. Seslem Tamir İşlemleri / Syllable Repair Processes

Pek çok dil, seslemlerinin, dilin seslem yapısı üzerindeki içsel kısıtlamalarına uymasını sağlamak için üretken bazı süreçlere sahiptir.²⁷⁷ Morfoloji, heceleme algoritmasına göre kapsamlı bir şekilde hecelenemeyen bir diziyi birleştirdiğinde, üç onarım işleminden birinden yardım alınabilir: *ünlü türemesi* (epenthesis / إقحام وَسْطِيّ), *ünsüz protezi* (prosthesis / إضافة استهلالية) veya *kapalı hece kısaltması*.²⁷⁸ Bu tamir işlemlerinden ilk ikisi Standart Arapçada bulunurken üçüncüsü sadece Arapça diyalektlerde söz konusu olabilecektir:

²⁷² Bk. Nas, “Sesbilim”, 262.

²⁷³ Carr, *A Glossary of Phonology*, 172.

²⁷⁴ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 208.

²⁷⁵ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 520.

²⁷⁶ Konunun detayı ve bazı farklılıklar için bk. Watson, *The Phonology and Morphology of Arabic*, 58-61.

²⁷⁷ Bu süreçlerle ilgili detay için bk. Gordon, *Phonological Typology*, 104 vd.

²⁷⁸ Watson, *The Phonology and Morphology of Arabic*, 64.

Tablo 3.8: Arapça ve Türkçede Seslem Tamir İşlemleri

Dil	Ünlü Türemesi	Ünsüz Protezi	Kapalı Hece Kısaltması
Türkçe	gel + yor	dayı + a	zaman + da
	[gɛl + jɔɾ]	[dɑːju + a]	[zaːmaːn + da]
	geliyor	dayıya	zamanda
	[gɛːliːjɔɾ]	[dɑːjuːja]	[zaːmanˌda]
Arapça	أَنْزَلْنَاهُمْ + هَا	ضَرَبَ + ي	قُلْتُ + لَكَ
	[ʔɛːnɔlˌzɪˌmɔːkum + hɛː]	[dʕaːrʕaˌbe + ɪː]	[ult + lɛk]
	أَنْزَلْنَاهُمْوَهَا	ضَرَبَنِي	قُلْتُ لَكَ
	[ʔɛːnɔlˌzɪˌmɔːkuːmoːˌhɛː]	[dʕaːrʕaˌbeːniː]	[olˌtɪˌlɛk]

Tabloda da görüldüğü gibi Arapça için tamir işlemlerinden sadece ilk ikisi işlemekte, sonuncu ise Mısır diyalekti gibi Arapça lehçelerde görülmektedir. Şimdi Standart Arapçada varlık gösteren söz konusu iki işlemi detaylandırabiliriz.

3.6.3.1. İçtüreme / Epenthesis

Belirli durumlarda kelime kök ve gövdelerine eklerin bağlanması sırasında kullanılan seslere —çatı bir kavram olarak— *bağlayıcı ses* denir.²⁷⁹ Bu bağlayıcı sesin genellikle bir ünlüden oluşması durumu da *içtüreme* (epenthesis / إِقْحَام وَسْطِيّ) terimiyle ifade edilir.²⁸⁰ Arapça diyalektlerde sıklıkla görülen bu olay, Standart Arapçada da yer yer karşılaşılabilecek bir durumdur. Daha önce de geçen “أَنْزَلْنَاهُمْوَهَا”²⁸¹ kelimesinde yer alan “و” uzun ünlüsü, bir *içtüreme* örneğidir. Zira zamir düzeyindeki iki ekin (“كَمْ” ve “هَا”) üst üste gelebilmeleri için aralarında bağlama görevi üstlenecek bir ünlünün türemesine ihtiyaç duyulmuştur.

²⁷⁹ Zeynep Korkmaz, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDK Yayınları, 2017), 86.

²⁸⁰ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 154.

²⁸¹ (Kur'an-ı Kerim, Hüd, 11/28)

3.6.3.2. Konsonant Protezi / Consonant Prosthesis

Konsonant veya *ünsüz protezi* ya da sadece *protez* (prosthesis / إضافة استهلالية) kavramıyla genellikle hece başındaki *ünsüz türemesi* kastedilir.²⁸² Bununla birlikte biz burada, mezkûr kavramı, morfolojik düzlemde bir araya gelmesi gereken ama seslem algoritması açısından problem teşkil eden iki seslemin birleştirilmesi sırasında bir ünsüzün türemesini ifade etmekte kullanmaktayız. Örneğin; “ضربني” ifadesinde, eyleme nesne olarak bitleştirilen ve birinci tekil kişiye işaret eden “ي” zamirinin, eylem gövdesine ulanması esnasında kaynaştırıcı bir ünsüz türemiştir. Bu “ن” ünsüzü, geleneksel Arapça dil bilgisinde “نون الوقاية” yani “koruyucu nûn” şeklinde adlandırılmaktadır.²⁸³

3.7. Bürün Tipolojisi / Prosodic Typology

Sesbilimin önemli kavramlarından biri de hiç şüphe yok ki *bürün* (prosody / مَعْلَم) ’dür. Bürün; *titrem* (tone / نغمة), *vurgu* (stress / نبر), *durak* (pause / وقفة), *süre* (duration / ديمومة) vb. ses olgularının genel adıdır.²⁸⁴ Kimi zaman *parçaüstü* (suprasegmental / فَوْقِطِي) ile eşanlamlı olarak da kullanılır ama dar anlamda *ritim*, *ton*, *konusma hızı* ve *yükseklikteki değişkenliklere* gönderimde bulunur; geri kalan parçaüstü özellikler de *dilötesi* (paralinguistic / لساني إيماي) özellikler olarak adlandırılır.²⁸⁵ Bürün düzleminde yer alan her birim *bürünbirim* (prosodeme / وحدة تطريزية) olarak anılırken, bütün bu bürünleri inceleyen ve sesbilimin alt dalı olan özel alan da *bürünbilim* (prosody / تطريزية) olarak anılır.²⁸⁶

Dünya dillerinde önemli bir yer işgal eden bürün kavramı, bilhassa bürünbirimlerin anlam ayırt edici işlevlerinin çok tipik örneklerini barındırmaları dolayısıyla *İsveççe*, *Çince*, *Japonca* ve *Vietnamca* gibi dillerin sesbilimsel düzlemleri açısından hayati bir önem taşır. Sözü edilen diller kadar olmasa da *Arapça* da bürün, önemli bir olgudur. Şimdi bu bürünlerin belki de en önemlileri olan *vurgu* ve *ezgi* kavramlarını; *Arapça* çerçevesinde mütalaa etmeye geçebiliriz.

²⁸² Watson, *The Phonology and Morphology of Arabic*, 65 vd.

²⁸³ Rācī el-Esmer, *el-Mu‘cemu’l-Mufaşşal fī ‘İlmi’s-Şarf*, (Beyrūt: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997), s. 418.

²⁸⁴ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 52. (Tasarrufla)

²⁸⁵ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 65. (Tasarrufla)

²⁸⁶ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 52. (Tasarrufla)

3.7.1. Vurgu / Stress

Vurgu (stress / نبر), “bir sözcükteki ya da öbekteki bir seslemi, öteki seslemlerden daha belirgin, daha baskılı bir biçimde söyleme; böylece kimi zaman yeni bir anlam ortaya koyma”²⁸⁷ anlamına gelir. Günümüzde yapılan araştırmalar, vurgunun çoğu kez başka bürünsel olgularla birlikte ortaya çıktığını ve onlardan kolay kolay yalıtılamadığını göstermektedir.²⁸⁸ Konuşmayı meydana getiren ses dalgalarının her biri, ayrı birer frekansa, aynı zamanda ayrı birer vurguya sahiptir. Frekansın alçak ya da yüksek olması, vurgunun derecesini belirlemektedir. En yüksek (baskın) frekanslı ses, ana (birincil) vurguyu üzerinde taşımakta ve “vurgulu ses” olarak adlandırılmaktadır.²⁸⁹

Vurgu, kelimenin sınırından bağımsız olduğunda ve morfolojik yapı nedeniyle yeri değiştiğinde *serbest vurgu* (free stress / نبر حرّ) adını alır.²⁹⁰ Türkçe, İtalyanca, Almanca, İngilizce ve Rusça serbest vurgunun görülebildiği dillerdir. Örneğin İngilizcede morfolojik durumlarına göre *morphology* [mɔ:r'fɑ:lə'dʒi] ve *morphological* [mɔ:r'fɑ:lə'dʒi:kəl] sözcüklerinde vurgu, işaret edildiği üzere farklı seslemlerdir. Bazı dillerde ise vurgunun yeri değişmez. Bu vurgu çeşidine de *sabit vurgu* (fixed stress / نبر ثابت) denir.²⁹¹ Örneğin Fransızcada sözcük öbeğinin son seslemi, Fincede sözcüğün sondan ikinci, Çekçede baştan birinci seslemi vurgu taşır.²⁹²

Arapçada vurgu, *sabit* değil *serbest* ve vurguyu yöneten kuralları²⁹³ gösterir tablo şu şekildedir:

²⁸⁷ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 258.

²⁸⁸ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 212-213.

²⁸⁹ M. Volkan Coşkun, “Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması”, *Bilig*, 48 (2009): 43.

²⁹⁰ Thami Benkirane, “Prosody”, içinde *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Leiden: Brill, 2006), 3:725.

²⁹¹ Benkirane, “Prosody”, 3:726.

²⁹² Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 213.

²⁹³ Salman H. Al-Ani, *Arabic Phonology: An Acoustical and Physiological Investigation*, (The Netherlands: Mouton, 1970), 88; Ryding, *Arabic: A Linguistic Introduction*, 35.

Tablo 3.9: Arapçada Vurgu Yerleri

	Kural	Kelime	Telaffuz
1	Bir kelime CV tipi seslem dizisinden oluştuğunda, ilk seslem birincil vurguyu alır ve kalan seslemler zayıf vurguları alır.	نَصْرَ	nε·sʕa·rʕa
2	Bir kelime yalnızca bir uzun seslem içerdiğinde, uzun seslem birincil vurguyu alır ve seslemlerin geri kalanı zayıf vurguları olarak işaretlenmez.	مَدَّارِسْ	mε·dε:·rɪ·su
3	Bir kelime iki veya daha fazla uzun hece içerdiğinde, kelimenin sonuna en yakın uzun hece (en son hece sayılmaz) birincil vurguyu alır ve çoğu durumda başlangıca en yakın olan ikincil vurguyu alır.	مَكَّا تَيْبْ	mε·kε:·trɪ·bu

Görüldüğü gibi Arapçada vurgunun yeri değişkendir. Ayrıca Arapçada vurgunun kelimeyi tam telaffuz etme veya kelimenin sonunda durmaya göre bazı değişiklikler göstermesi de tabiidir. Modern bazı çalışmalarda bu konuya da işaret edilmiştir. Biz teferruatı mezkûr kaynaklara²⁹⁴ havale ederek bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

3.7.2. Ezgi / Intonation

Bir söz, daha doğrusu bir bilgi birimi sesletilirken o birimi örten ses perdesindeki iniş-çıkışların çizdiği eğriye *ezgi* (intonation / تنغيم) denir ve bu iniş-çıkışlar, sözün anamlanmasına ve yorumuna türlü anlam yükleriyle katılır.²⁹⁵ Sesbilimde tümcenin melodisini oluşturan ve seslemden büyük ögeler üstündeki ton değişikliklerini ifade eden ezginin, bürün dizgesinde üç türü bulunmaktadır: *biten ezgi*, *süren ezgi* ve *soru ezgisi*.²⁹⁶

Konuşma esnasında ezgi veya ses iniş-çıkışları; bazen korku, bazen neşe, bazen şaşırma, bazen de soru vs. gibi anlamlar elde edilmesini sağlar. Buna göre her ne kadar yazıda aynı gözükseler de şu Arapça cümleler, ezgilerine göre tamamen farklı anlamlar ifade edebilecektir:

²⁹⁴ Bk. Ryding, *Arabic: A Linguistic Introduction*, 35. Ayrıca Arapçada vurgu üzerine kaleme alınmış şu çalışmaya da bakılabilir: Janet C. E. Watson, “Word Stress in Arabic”, içinde *The Blackwell Companion to Phonology*, ed. Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume ve Keren Rice, (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), 2990-3019.

²⁹⁵ Demircan, *Türkçenin Sesdizimi*, 163.

²⁹⁶ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 258.

Tablo 3.10: Arapça Ezgi Örnekleri

	Cümle	Ezginin İşlevi	Açıklama
1	نَجَحْتُ فِي الامتحان.	خبريّة	bildirme ezgisi
2	نَجَحْتُ فِي الامتحان!!!	تعجبيّة انفعاليّة	şaşırtma, ünlem ezgisi
3	نَجَحْتُ فِي الامتحان؟	استفهاميّة	soru ezgisi
4	نَجَحْتُ فِي الامتحان...	سخريّة	alay etme ezgisi
5	نَجَحْتُ فِي الامتحان. زجر واستغراب ودهشة ورفض		azarlama, garipseme, hayret, ret ezgisi

Kaynak: ‘İşām Nūruddīn (1992, s. 121)

Tabloda da görüldüğü üzere ezgi olgusu *soru*, *bildirme* vs. gibi iletişim amaçlarını; duygu durumlarını ve tutumları; yeni ve eski bilgiyi belirtmek için kullanılır. Tondan farklı olarak ezgi bütün dillerde görülen; ancak hem biçimbilim hem de sesbilimi ilgilendiren bir olgudur.²⁹⁷ Arapçada ezgi konusuyla ilgili münferit birçok çalışma yapılmıştır. Konunun detayını bu eserlere²⁹⁸ havale ederek bu kısa bilgilerle iktifa edeceğiz.

²⁹⁷ Özgen ve Koşaner, *Dilbilimsel Tipoloji*, 92.

²⁹⁸ Örnek olarak bk. Thami Benkirane, “Intonation in Western Arabic (Morocco)”, içinde *Intonation Systems*, ed. Daniel Hirst ve Albert Di Cristo, (UK: Cambridge University Press, 1998), 348-362; Khaled Rifaat, “The Intonation of Arabic: Review and Hypotheses”, içinde *The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Karin Ryding ve David Wilmsen, (UK: Cambridge University Press, 2021), 330-352.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MORFOLOJİK TİPOLOJİ VE ARAPÇA

“Semitik dillerde kök, insan dilinin en büyük mucizelerinden biridir.”

Johannes LOHMANN

4.1. Morfoloji / Morphology

Morfoloji terimini 1796’da ortaya atan ilk kişinin, genellikle; Alman şair, romancı, oyun yazarı ve filozof *Johann Wolfgang von Goethe* (1749–1832) olduğu kabul edilir; fakat o, bu terimi, biyolojik bağlamda kullanmıştır.²⁹⁹ Dilbilimsel bağlamda sözcüğün ilk kullanımı ise yine bir Alman olan dilbilimci *August Schleicher* (1821–1868) tarafından 1859’da gerçekleştirilmiştir.³⁰⁰ Kelimenin etimolojisi ise Yunancaya dayanır. “*Morph-*”, “*şekil/biçim*” anlamına gelir ve bu durumda *morfoloji* de *biçim* veya *biçimlerin araştırması* olmuş olur.³⁰¹ Dilbilimsel bir disiplin olaraksa *morfoloji*, “*kelimelerin yapısıyla*” ilgilenir; onların nasıl biçimlendirildiklerini ve bileşenlerinin özelliklerinin karakter ve kimliğini araştırır.³⁰²

Türkçede “*biçimbilim*”³⁰³, “*yapıbilgisi*”³⁰⁴, “*biçim bilgisi*”³⁰⁵ ve “*şekil bilgisi*”³⁰⁶ gibi karşılıklar verilen *morfoloji*; “*Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen dil bilgisi dalı.*”³⁰⁷ şeklinde tanımlanır. Arapçada ise *morfoloji*

²⁹⁹ Mark Aronoff ve Kirsten Fudeman, *What is Morphology*, (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), 1 vd.

³⁰⁰ Geert Booij, *The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*, (UK: Oxford University Press, 2007), 6.

³⁰¹ Aronoff ve Fudeman, *What is Morphology*, 1 vd.

³⁰² Ryding, *Arabic: A Linguistic Introduction*, 41.

³⁰³ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 52.

³⁰⁴ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 41.

³⁰⁵ Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri*, (Ankara: TDK Yayınları, 2018), 191.

³⁰⁶ Kerim Demirci, *Kelime Bilgisi El Kitabı*, (Ankara: Anı Yayınları, 2017), 7.

³⁰⁷ Korkmaz, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 220.

kavramına karşılık olarak ‘ilmu’ş-şarf (علم الصرف), binyetu’l-kelime (بنية الكلمة)³⁰⁸ veya ‘ilmu’ t-taşrîf (علم التصريف)³⁰⁹ gibi terimler kullanılmaktadır. Bu terimlerden şarf, kısaca şu şekilde tanımlanmıştır: “Kelimenin çekiminden ve bir formdan diğerine dönüştürülmesinden söz eden bir ilimdir.”³¹⁰

Günümüzde şarf ile biçimbilim eş anlamlı terimler olarak kullanılıyor olsa da Karin Ryding (2005) bu konuda şu uyarıda bulunmayı gerekli görür:

Arapça dilbilgisel çözümlemenin iki ana kategorisi, sırasıyla biçimbilim ve sözdizim olarak tercüme edilen şarf ve naḥv’dır. Bununla birlikte, aralarındaki sınır, Batı dilbilgisi teorisindekiyle aynı değildir. Şarf kategorisi, türetimsel biçimbilimin (derivational morphology) birçok alanını (örneğin fiilin on formunu) ve çekimsel biçimbilimin (inflectional morphology) bir kısmını (örneğin geçmiş zaman paradigmasını) kapsar; ancak durum (case) ve kip (mood) çalışmasını içermez. (s. 45).

Dilbilimin alt disiplinleri arasında biçimbilim, oldukça tartışmalı bir alandır. Zira bazı dilbilimciler, dünya dillerinin hepsini kapsayacak bir biçimbilim kuramı oluşturulmasının imkânını sorgulamışlardır.³¹¹ Zaten biçimbilimin içeriğinin temelini oluşturan sözcük (word / كلمة) teriminin anlamı da kesin hatlarıyla belirlenmiş değildir ve dillerarası farklılıklar, kapsayıcı bir sözcük tanımına engel olmaktadır. Söz gelimi Doğu Afrika’da konuşulan Svahili dilindeki nitakupenda (nitako’pe:nda) ifadesi, İngilizcede “I will love you.”, Türkçede ise “Ben seni seveceğim.” anlamına gelmektedir. Bu ifadenin tek sözcüklük görüntüsüne karşılık İngilizcede 4, Türkçede ise 3 sözcük kullanılacaktır. Bu durumda “Nitakupenda bir sözcük müdür, değil midir veya İngilizce ve Türkçedeki sözcük anlayışıyla Svahili dilindeki sözcük anlayışı, aynı çatı kavram altında değerlendirilebilir mi?” gibi sorulara cevap vermek sanıldığı kadar kolay değildir.³¹²

³⁰⁸ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 318.

³⁰⁹ Bu ifadede geçen “taşrîf” kelimesi birçok kitabın isminde yer almıştır. Bunlardan biri Ebu’l-Kâsim Muhammed b. Se’îd el-Mu’eddib’in “Deḳā’iḳu’ t-Taşrîf” adlı eseridir. Bk. Ebu’l-Kâsim Muhammed b. Se’îd el-Mu’eddib, *Deḳā’iḳu’ t-Taşrîf*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, (Dımaşk: Dâru’l-Beşâ’ir, 2004).

³¹⁰ Râcî el-Esmer, *el-Mu’cemu’l-Mufaşşal fi’l-İlmi’ş-Şarf*, 287.

³¹¹ Duygu Kamacı Gencer, “Biçimbilim”, içinde *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, ed. Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 281.

³¹² Tartışma ve örnek için bk. George Yule, *The Study of Language*, (New York: Cambridge University Press, 2010), 67.

Dilbilimciler; dünya dillerini olabildiğince doğru ve tutarlı bir şekilde betimleyip çözümlmek, bir dil tipolojisi geliştirip dillerin farklı olduğu boyutları tespit etmek, bu varyasyon boyutlarının birbirleriyle nasıl bir ilişki sergilediğini ve sınırlarının ne olduğunu saptamak, tüm dillerin morfolojisi var mı yok mu belirlemek, diller arasındaki yapısal benzerlikler ve farklılıklar için açıklamaların olup olmadığını ortaya koymak için morfolojiyle uğraşır ve böylece dilbilimsel sistemlerin, dolayısıyla da insanın tabiatına yönelik bir araştırma yapmış olurlar.³¹³

Morfoloji veya biçimbilimin de diğer bilimlerde olduğu gibi kendisine has temel bazı kavramları vardır. Şimdi bu temel kavramları kısa kısa değerlendirebiliriz.

4.2. Biçimcik (Biçim) / Morph

Batı dillerinden alıntı *morfoloji* kelimesinin kökünü de oluşturan *morph*, Türkçede *biçimcik*³¹⁴, Arapçada ise “وحدة بنیویة”³¹⁵ şeklinde karşılır ve terim olarak “sözcük-biçimlerin kurucusu olan, biçimbirimin her bir gerçekleşmesi”³¹⁶ ya da “sözlü veya yazılı sözcüklerin bölünebileceği en küçük parça”³¹⁷ anlamını ihtiva eder. Bir biçimcik, bir dilde bazı biçimbirimleri temsil eden fiziksel bir formdur.³¹⁸ Diğer bir deyişle *biçimcikler*, *biçimbirimlerin* sesbilimsel veya yazılı suretleridir.³¹⁹ Arapça, İngilizce ve Türkçeden konu için şu örnekleri verebiliriz:

Tablo 4.1: Biçimcik/Morf Örnekleri

Sözcük	1. Biçimcik	2. Biçimcik	3. Biçimcik
لاسلكي	-لا-	-سلک-	-ي-
vapurlarda	vapur-	-lar-	-da
misdirected	mis-	-direct-	-ed

³¹³ Booij, *The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*, 23.

³¹⁴ Gencer, “Biçimbilim”, 287.

³¹⁵ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 316.

³¹⁶ Korkmaz, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 53.

³¹⁷ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 294.

³¹⁸ Francis Katamba, *Morphology*, (New York: St. Martin’s Press, 1993), 24.

³¹⁹ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 316.

4.3. Biçimbirim / Morpheme

Soyut bir kavram olarak *biçimbirim* (morpheme / وحدة صرفية), dilin somut düzleminde *biçim* veya *biçimcik* tarafından gösterilir. Dolayısıyla da anlamla ilgilidir. Allerton'un da belirttiği gibi Bazell, biçimbirimin anlamsal bir birimden ziyade “biçimsel” veya “dilbilgisel” bir birim olduğunu iddia etse de *asgari anlamlı birim* (minimum meaningful unit) kesinlikle plerematik –yani yapı veya sözdiziminin aksine anlamla ilgili– çalışmalar için en sağlam temel olacaktır.³²⁰ Zira bazı biçimbirimlerin somut yapılarla ifade edilemiyor oluşu da biçimbirimin yapısal olmaktan çok, anlamsal bir birim olduğunu göstermektedir:

Tablo 4.2: Biçimbirim/Morfem Örnekleri

Sözcük	1. Biçimbirim	2. Biçimbirim	2. Biçimbirimin Anlamı/İşlevi
1 كاتب	[کاتب-]	[Ø-]	<i>erlik</i>
2 كاتبة	[کاتب-]	[ة-]	<i>dişilik</i>
3 نفل	[نفل-]	[Ø-]	<i>çokluk</i>
4 نملة	[نملة-]	[ة-]	<i>teklik</i>

Tabloda görüldüğü üzere her sözcük 2 biçimbirimden oluşmakta fakat ikinci sözcükte *dişilik* anlamı ifade eden “ة” biçimbirimi yapısal olarak yer alırken birinci sözcükte *erlik* belirten somut bir biçimbirim bulunmamaktadır. Yine 4. sözcükte *teklik* anlamı veren “ة” biçimbirimi varken 3. sözcükte *çokluk* anlamını karşılayacak somut bir birim yer almamaktadır. Böylesi sesbilimsel olarak gerçekleşmeyen biçimbirimlere *sıfır biçimbirimcik* (null morpheme or zero morpheme / وحدة صرفية صفرية) denir.³²¹ Sözcüğün yüzey yapısında görünmeyen bu biçimbirimler, dilbilimde [Ø] işaretiyle gösterilir.³²² Bununla birlikte *sıfır biçimbirimcik*, iyi tanımlanmamış bir kavramdır ve bu nedenle

³²⁰ D. J. Allerton, *Essentials of Grammatical Theory: A Consensus View of Syntax and Morphology*, (New York: Routledge, 2017), 49.

³²¹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 223.

³²² Eyup Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri: Biçim - Sözdizim - Anlam*, (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 8.

morfolojiye yönelik herhangi büyük çağdaş bir yaklaşımda teknik bir anlam ifade etmez.³²³

Bazı biçimbirimler, kelime olarak tek başına durabilir. Bunlara *bağımsız biçimbirimler* (free morpheme / وحدة صرفية حرة) denir. Tek başına duramayanlara ise *bağımlı biçimbirimler* (bound morpheme / وحدة صرفية مقيدة) adı verilir.³²⁴ Her iki tip biçimbirim için de çeşitli dünya dillerinden örnekler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 4.3: Bağımlı-Bağımsız Biçimbirim Örnekleri

Dil	Sözcük	Telafluz	Biçimbirim	Tür	Anlam / İşlev
Arapça	مهندسون	mohendısũ:n	[مهندس]	bağımsız	mühendis
			[ون]	bağımlı	çokluk
Farsça	زنان	zena:n	[زن]	bağımsız	kadın
			[ان]	bağımlı	çokluk
İngilizce	boys	bɔɪz	[boy]	bağımsız	erkek çocuk
			[-s]	bağımlı	çokluk
Korece	아버지들	abʌdʒiduɭ	[아버지]	bağımsız	baba
			[-들]	bağımlı	çokluk
Türkçe	çiçekler	tʃitʃekleɾ	[çiçek]	bağımsız	çiçek
			[-ler]	bağımlı	çokluk

4.4. Altbiçimcik (Biçimbirimcik) / Allomorph

Morfem veya biçimbirimler, sesbilim düzleminde ve yazıda her zaman tek biçim/biçimcik ile temsil edilmez. Yerine göre bir biçimbirimin, birden fazla biçimi olabilir. Biçim veya biçimcikler, bir biçimbirimin farklı bağlamlarda gerçekleşmiş hâlleriye bu biçimcikler *Türkçe* karşılıklarıyla “altbiçimcik”³²⁵, “biçimbirimcik”³²⁶ veya

³²³ Jochen Trommer, “Ø-exponence”, içinde *The Morphology and Phonology of Exponence*, ed. Jochen Trommer, (UK: Oxford University Press, 2012), 326.

³²⁴ Rochelle Lieber, *Introducing Morphology*, (UK: Cambridge University Press, 2016), 36-37.

³²⁵ Gencer, “Biçimbilim”, 288.

³²⁶ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 53.

“biçimbirimsel değişke”³²⁷ olarak kabul edilecektir.³²⁸ Arapçada bu kavram “بديل صرفي”, “بديل شكلي”, “متغير دلالي” veya “شكلم” ifadeleriyle karşılanmaktadır.³²⁹

Tablo 4.4: Altbiçimcik Örnekleri

Dil	Sözcük	Telaffuz	Anlam	Biçimbirim	Altbiçimcik	İşlev
Arapça	عالمون	ʕa:lımũ:n	bilginler	{-(و/يد)ن}	[ـون]	çokluk
	جاهلين	d̤ʒe:hılı:n	bilgisizler		[ـين]	çokluk
İngilizce	books	bʊks	kitaplar	{-(e)s}	[-s]	çokluk
	churches	ˈtʃɜrtʃɪz	kiliseler		[-es]	çokluk
Türkçe	elmalar	elmaɫar	elmalar	{-lAr}	[-lar]	çokluk
	işlemler	iřlemleɣ	işlemler		[-ler]	çokluk

Görüldüğü gibi Arapçada “düzenli-eril-çoğul” anlamı taşıyan morfemi belirtmekte kullanılan 2 *altbiçim* bulunmaktadır ve bu altbiçimler, sözcük-biçimin cümle içindeki konumuna göre değişebilmektedir. Bununla birlikte Arapçada bazı biçimbirimlerin, cümle içerisindeki konumlarından bağımsız olarak farklı altbiçimciklerle gösterildiğı durumlar da vardır. Bu durumlardan biri kendisini isimlerdeki cinsiyet kategorisinde³³⁰ gösterir:

Tablo 4.5: Cümledeki Konumundan Bağımsız Arapça Altbiçimcik Örnekleri

Sözcük	Telaffuz	Anlam	Altbiçimcik	İsmi	İşlev
طبيبة	tʕabr:beh	kadın hekim	[ـة]	التاء المربوطة	<i>dışılık</i>
كبرى	kʊbra:	daha/en büyük	[ـى]	الألف المقصورة	<i>dışılık</i>
حمراء	ħamra:ʔ	kırmızı	[ـاء]	الألف الممدودة	<i>dışılık</i>

³²⁷ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 42.

³²⁸ Katamba, *Morphology*, 39.

³²⁹ Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 39.

³³⁰ Ayrıntı için bk. Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri: Biçim - Sözdizim - Anlam*, 17-24.

Tablo 4.5'te de görüldüğü üzere Arapçada isimleri dişilleştirmede kullanılan 3 altbiçim vardır ve bunların hepsi cümlede bulunabilecekleri tüm konumlardan bağımsız olarak farklılık göstermektedir. Yine de *derin yapıda* (deep structure / بنية عميقة أو تركيب عميق) aynı biçimbirime karşılık gelmeleri dolayısıyla bu biçimbirimin *yüzey yapıdaki* (surface structure / بنية سطحية أو تركيب ظاهري) *altbiçimleri* olarak kullanılmaktadır.

4.5. Biçimce / Clitic

Biçimbilimin açıkça ne *kelime* ne de *ek* olan bir birimi daha vardır ki buna *biçimce/kaynaşık* (clitic / متّكئ أو متّكئ) denir.³³¹ Diğer bir tanımla *biçimce* “sözcüğü andıran ancak yapısal olarak, özellikle sesbilimsel özellikleri bakımından, bağımlı biçimbirim gibi başka bir birime bağımlı olan ve tek başına kullanılamayan biçim”³³² demektir. Bu biçim şayet sözcüğün önündeyse *önbiçimce* (proclitic / متّكئ سابق), sonundaysa *artbiçimce* (enclitic / متّكئ لاحق), içindeyse de *içbiçimce* (endoclititic / متّكئ داخل) adını alır.³³³ Arapçada ön ve artbiçimce bulunurken içbiçimce bulunmaz:

Tablo 4.6: Arapça Biçimce Örnekleri

Cümle	Anlam	Biçimce	Tür	Anlam/İşlev
سأسافر غداً.	Yarın seyahat edeceğim.	سَـ	önbiçimce	-AcAk
قلتُ لك.	Sana söyledim.	تُـ	artbiçimce	ben
أذهبَت إلى قطر؟	Katar'a gittin mi?	أَـ	önbiçimce	mI
كتبنا إليه رسالةً.	Ona bir mektup yazdık.	ناـ	artbiçimce	biz

³³¹ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 81.

³³² Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 53.

³³³ Bu konuda müstakil bir monografi olarak bk. Andrew Spencer ve Ana R. Luís, *Clitics: An Introduction*, (New York: Cambridge University Press, 2012).

4.6. Sözcük / Word

Sözcük veya *kelime* (word / كلمة), biçimbilimin en tartışmalı birimlerinden biridir. Hemen her dilin konuşucuları, kendi dillerinde kelimeyi diğer birimlerden ayırt edebilir ama sözcüğün ne olduğu sorulduğunda sadece sıradan bir konuşucunun değil uzman bir dilbilimcinin dahi cevap vermekte zorlandığı görülür. Bu da demek oluyor ki sözcüğü tanımlamak kolay bir şey değildir ve henüz herkesin üzerinde uzlaştığı bir sözcük tanımı da yoktur. Aslında dilbilimcilerin sözcüğü tanımlamasını zorlaştıran tek şey sadece herhangi bir dildeki biçimiyle onu tanımlamak da değildir. Ayrıca meseleye tipoloji ve evrenseller perspektifinden bakıldığında tüm diller için çatı bir kavram olarak sözcüğün ortak tanımını oluşturmak çok zordur. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Svahili dilindeki “nitakupenda” (nitaku'pe:nda) ifadesi, İngilizcede “*I will love you.*”, Türkçede “*Ben seni seveceğim.*”, Arapçadaysa “أنا سأحبك” cümlelerine, dolayısıyla da birden fazla sözcüğe karşılık gelecektir ama kendi düzleminde tek bir sözcük görünümü arz etmektedir.

Sözcüğü tanımlamanın bütün bu zorluklarına rağmen evrensele yakın tanımlar geliştirilebilen dilbilimciler de olmamış değildir. Mesela Lieber’in yaptığı gibi “*kendi anlamı olan en küçük dil birimi*” şeklinde açıklanan *biçimbirim* kavramından hareket edersek sözcüğü “*bir dilde tek başına durabilen ve bir veya daha fazla biçimbirimden oluşan birim*”³³⁴ şeklinde tanımlayabiliriz. Bu tanım çerçevesinde örneğin Arapça “لأُمَمَيْن” ifadesindeki toplam 5 biçimbirimden (ل، ا، م، ي، ن) sadece 1’i (أ) tek başına durabildiği için *sözcük* olmakta, diğer biçimbirimlerse ya *ek* ya da *biçimce* gibi çeşitli işlevsel birimleri temsil etmektedir.

Kadim dil bilginlerinden *Sîbeveyh* (ö. 180/796), *el-Muberrid* (ö. 285/898), *İbnu’s-Serrâc* (ö. 316/929) ve *İbn Ya’îş*’in (ö. 643/1245) eserlerinde *kelime* terimi bazen modern dilbilimdeki *biçimbirim* terimine karşılık gelen bir anlamda geçer.³³⁵ Hatta *Sîbeveyh*, günümüzdeki *biçimbirim* kavramıyla neredeyse aynı denebilecek şekilde anlamlı en küçük birimleri ikiye ayırıp birine “كَلِم” (sözcük) diğerine ise “زَوَائِد” (fazlalıklar) der³³⁶

³³⁴ Lieber, *Introducing Morphology*, 3.

³³⁵ Aryeh Levin, “The Concept of Kalima in Old Arabic Grammar”, içinde *The Word in Arabic*, ed. Giuliano Lancioni ve Lidia Bettini, (Leiden: Brill, 2011), 17.

³³⁶ Levin, “The Concept of Kalima in Old Arabic Grammar”, 17.

ve belirli morfolojik kalıplarda oluşan *eylem* ve *ad* biçimlerinde bulunan bazı morfemleri *kelim* olarak değil, *zевā'id* olarak sınıflandırır:

Tablo 4.7: Sıbeveyh'e Göre Kelim ve Zevā'id Örnekleri

Kelim	Açıklama	Zevā'id	Açıklama
فَعَلْتُ	birinci tekil şahıs soneki	حروف المضارعة: "أ"، "ي"، "ن"، "و"	şimdiki/geniş/gelecek zaman örnekleri
رَأَيْتُكَ	ikinci tekil eril şahıs soneki	مُتَّطِلَقَاتُ	dişil çoğul soneki
أَنْتَ كَزَيْدٍ	"gibi" anlamlı ilgeç	الْمُسْلِمُونَ	eril çoğul soneki
وَاللَّهِ لَا أَفْعَلُ	"yemin" anlamlı ilgeç	الرَّجُلَانِ/الْبَيْنِ	ikil soneki
سَدَّ يَفْعَلُ	"-AcAk" anlamlı ilgeç	هَذِي	nispet soneki

Kaynak: Aryeh Levin (2011, s. 21-25)

Örneklerden de anlaşılacağı üzere *Sıbeveyh* ve onun gibi birçok klasik bilgin, bugünkü morphem teorisine oldukça benzeyen bir usul benimsemişler ve sözcüğü genel olarak “*kendi başına durabilen biçimbirim*” şeklinde anlamışlardır.³³⁷ Bununla birlikte sonraki dönemlerde *sözcük* “الكلمة قول مفرد” (Sözcük yalnız bir sözdür.) şeklinde tanımlanmış ve burada geçen “قول” ifadesiyle kastedilenin de “اللفظ الدالة على معنى” (bir anlama delalet eden lafız) olduğu belirtilmiştir.³³⁸ Belirtilen çerçevede *sözcük* için biraz daha detaylandırılmış olan ve hemen hemen aynı anlamı ifade eden diğer bir tanımsa şu şekilde yapılmıştır: “الكلمة هي اللفظ الدالة على معنى مفرد بالوضع.” (Sözcük, yalnız bir anlama delalet etmek üzere konulmuş lafızdır.).³³⁹

Yeri gelmişken biçimbilimin *sözcük* kavramıyla çok yakından ilgili yeni bir terimini daha ele almalıyız: *sözcük-biçim* (word-form / صيغة الكلمة). Sözcük-biçim, “Bir

³³⁷ Klasik Arap dilbiliminde “sözcük” kavramıyla ilgili seçkin makalelerin yer aldığı şu kaynak oldukça dikkat çekicidir: *The Word in Arabic*, ed. Giuliano Lancioni ve Lidia Bettini, (Leiden: Brill, 2011). Konunun detayı için künyesi verilen bu kaynağa bakılabilir.

³³⁸ Bk. İbn Hişâm en-Nahvî, *Şerhu Şużûri z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*, nşr. Muḥammed Ebu'l-Faḍl 'Āşûr, (Beyrût: Dâru İḥyâ' i't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 10.

³³⁹ Ebu'l-Kâsim Maḥmûd b. 'Umer ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal fî 'İlmi'l-'Arabiyye*, nşr. Faḥr Şâlih Kâdârah, ('Ammân: Dâru 'Ammâr, 2004), 32.

sözlükbirimin, çekimsel bağlamlardaki biçimlerinden her biri”³⁴⁰ diye tanımlanabilir. Bu da demek oluyor ki sözcük-biçimler ortak bir *kök* (root / جذر) veya *tabanı* (base / أساس) paylaşır. ³⁴¹ Türkçedeki “yolu, yoldan, yoldaki, yolunuz” gibi biçimler, “yol” sözlükbiriminin; Arapçadaki “فَعَّلَ، تَفَعَّلَ، أَفْعَلُ، نَفَعْلُ” gibi biçimler de “فَعَّلَ” sözlükbiriminin sözcük-biçimleridir. Bu sözcük-biçimlerde kök anlamı hiç değişmemekte, sadece “yol” ve “فَعَّلَ” sözlükbirimlerinin *biçim-sözdizimsel* (morpho-syntactic / مورفيي-نظمي) bağlamlarına göre bir değişim söz konusu olmaktadır.

4.7. Sözlükbirim / Lexeme

Sözcüğün kendi başına tanımlanmasının güçlüğünden daha önce söz etmiştik. Bu yüzden çağdaş birçok dilbilimci kesin nitelikli bir dil birimi olmadığını savundukları *sözcük* terimi yerine, farklı bağlamlarda *dizim* (syntagm / وحدة نظمية), *birleşkebirim* (syntheme / لفظة مركبة) veya *sözlükbirim* (lexeme / مفردة مجردة) gibi terimler kullanmaktadırlar.³⁴² Bu terimlerden *sözlükbirim* “Bir dilin anlam dizgesindeki en küçük ayırıcı birim; bir sözcüğün değişik biçimlerinin ortak paydası olarak kabul edilen ve sözlükte madde başı olarak gösterilen soyut birim”³⁴³ anlamını ihtiva etmektedir. Sözlükbirimler soyut varlıklardır ve sözcük-biçimlerin kümeleri olarak düşünülebilirler.³⁴⁴

Tablo 4.8: Sözlükbirim ve Sözcük-biçim Örnekleri

Dil	Sözlükbirim	Sözcük-biçim
Arapça	علم	عِلْمٌ، يَغْلُمُونَ، يَغْلُمَنَ، إِعْلَمَ
Türkçe	bil-	bil-, bildi, biliyor, bilirsem

Tablo 4.8’de belirtildiği üzere “علم” kökü “عِلْمٌ، يَغْلُمُونَ، يَغْلُمَنَ، إِعْلَمَ” sözcük-biçimlerinin sözlükteki ortak kümesi diyebileceğimiz bir sözlükbirimken, “bil-” fiili ise

³⁴⁰ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 229.

³⁴¹ Kirsten Malmkjær, *The Linguistics Encyclopedia*, (New York: Routledge, 1991), 432.

³⁴² Biraz tasarrufla bk. V. Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, (İstanbul: Multilingual, 2007), 26.

³⁴³ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 229.

³⁴⁴ Martin Haspelmath, *Understanding Morphology*, (London: Arnold, 2002), 13.

“bil-, bildi, biliyor, bilirsem” sözcük-biçimlerinin ortak kümesi diyebileceğimiz bir sözlükbirimdir. Görüldüğü gibi *sözlükbirim*, çoğu zaman *sözcük* terimiyle aynı anlamda kullanılabilecek bir özellik arz etmektedir.

4.8. Kök, Gövde ve Ek / Root, Stem & Affix

Yazıyla takip edilebilen Sami dillerindeki kelimelerin çoğunun, genellikle 3 ünsüz ile 1 veya daha fazla ünlünün birleşimi neticesinde oluştuğu iddia edilir. Bu anlayış, fikirleri ve Arapçadan çeviri yoluyla önerdiği terimler bilhassa İbranice gramercileri tarafından bugüne kadar takip edilen Yahudi dilbilimci *Ebū Zekerıyyā Yahyā b. Dāwūd Ḥayyūc el-Fāsī* (ר' יהודה בן דוד חייגי) tarafından MS 10. yüzyılda şiddetle savunulmuştur. Bu geleneksel gramer analizine göre, *kökenler* (radicals) adı verilen 3 ünsüz, dilin en küçük sözlüksel birimini kurar ve *kök* (root) morfemi oluşturur.³⁴⁵ Sami dilleri için bu kök, ne *ad* ne de *eylem* olan³⁴⁶ ve sadece sözlüklerde madde başı olarak yer alan birimi ifade eder:

Tablo 4.9: İbn Manzūr’un Lisānu’l-‘Arab’ından Kök Örnekleri

Madde Başı (Kök)	Anlamı	Sözcük-biçimleri
بأل	الْبَيْلُ: الصَّغِيرُ النَّحِيفُ الضَّعِيفُ	بَوْلٌ، يَبُولُ، بَالَةٌ وَبُؤْلَةٌ
دبج	الدَّبَجُ: النَّقْشُ وَالتَّزْيِينُ	دَبَجٌ، يَدْبُجُ، دَبْجًا
صلح	الصَّلَاحُ: ضِدُّ الْقَسَادِ	صَلَحٌ، يَصْلَحُ وَيَصْلُحُ، صَلَاحًا وَصُلُوحًا
طبخ	الطَّبَخُ: انْضَاجُ اللَّحْمِ وَغَيْرِهِ اشْتِوَاءً وَافْتِدَارًا	طَبَخَ، يَطْبُخُ وَيُطْبَخُ، طَبَخًا

Kaynak: İbn Manzūr (tsz, s. 201, 1316, 2479, 2632-2633)

Örneklerden de anlaşılacağı üzere *kök* (root / جذر), “bir kelimenin daha küçük morflara bölünemeyen merkezi kısmı”na³⁴⁷ karşılık gelmektedir. Diğer bir deyişle *kök*

³⁴⁵ Lipiński, *Semitic Languages Outline of a Comparative Grammar*, 207. (Tasarrufla)

³⁴⁶ De Lacy O’Leary, *Comparative Grammar of the Semitic Languages*, (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1923), 208.

³⁴⁷ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 389.

“bir sözcük-biçimde bütün çekimsel ve türetimsel parçalar çıktıktan sonra kalan bölüm”³⁴⁸ olmaktadır.

Biçimbilimde, tipik olarak bir veya daha fazla morfolojik takının eklendiği bir kökten oluşan ve başka bir biçim veya biçimler dizisinin oluşumu için doğrudan taban görevi gören bir sözlük ögesinin bağımlı biçimini ifade eden bir birim daha vardır: *gövde* (stem / جَزَع).³⁴⁹ Kısaca *gövde*, “kökle ona katılan kimi eklerden oluşan sözcük bölümü”dür.³⁵⁰

Tablo 4.10: er-Rāzī’nin Muhtāru’ş-Şihāh’ından Gövde Örnekleri

Madde Başı (Kök)	Gövde	Gövdeyi Oluşturan Kalıp	Gövdenin Sözcük Türü
س أ ل	تَسَاءَل	تَفَاعُل	fiil
ش ب ه	تَشَبَّهَ	تَفَعَّل	fiil
ص ب غ	الصَّبَغُ	فِعْلٌ	isim
ض ب ب	الصَّبَابُ	فَعَالٌ	isim

Kaynak: er-Rāzī (2005, s. 145, 166, 179, 189)

Gövdeler oluşturulurken köklere *ek* veya *takı* (affix / زائدة) denen bazı biçimbirimler ilave edilir. Bu biçimbirimler eklendikleri sözcüklere yeni anlamlar yükleme işlevine sahipse *yapım eki* (derivational affix / زائدة اشتقاقية); ad, sıfat eylem kök ve gövdelerine eklenerek onlara cümle içerisinde işlev belirtici dilbilgisel özellik kazandırıyor da *çekim eki* (inflection affix / زائدة تصريفية) adını alır.³⁵¹ Ekler ayrıca sözcüğe eklendikleri yere ve tek parça olup olmamaları durumuna göre de farklı adlarla sınıflandırılır. Bir ek kelimenin başına geliyorsa *önek* (prefix / زائدة سابقة), sonuna geliyorsa *sonек* (suffix / زائدة لاحقة), içine geliyorsa da *içek* (infix / زائدة داخلية) adını alır. Yine bir gövdeye eklenmiş karmaşık bir ek oluşturduğu düşünülen *önek* ve *sonек* kombinasyonuna *ayrıkek* (circumfix / زائدة منفصلة)³⁵² denirken bir tabanın ses yapısını

³⁴⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 182.

³⁴⁹ R. L. Trask, *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, (New York: Routledge, 1993), 259.

³⁵⁰ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 109.

³⁵¹ Tanımlar için bk. Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 72 ve 265.

³⁵² Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 75.

kestirilemez biçimde değiştirmeye dayanan biçimbilimsel süreç için varsayılan eke de *girişikek* (transfix / زائدة متحركة) adı verilir.³⁵³ Sami dilleri, neredeyse tüm kelime türetme ve çekimi için *girişikek* kullanır.³⁵⁴

Arapça, ek çeşitliliği açısından oldukça zengin bir dildir. Zira sözü edilen ek çeşitlerinin neredeyse hepsi Arapçada bulunur. Neredeyse dememizin sebebi, Arapçada *içek* diyebileceğimiz yapıların *girişikek* tanımına da uyuyor olmasıdır. Bununla birlikte biz sözcüğün içinde tek bir ekle gerçekleştirilen türetim veya çekim durumu için *içek*, birden fazla ekin bir grup oluşturacak şekilde sözcüğün birçok yerine serpiştirilmesiyle varlık bulan durum için de *girişikek* terimini kullanmayı daha uygun görmekteyiz:

Tablo 4.11: Arapçada Ek/Takı Örnekleri

Kök	Sözcük/Sözcük-biçim	Önek	İçek	Sonek	Ayrıkek	Girişikek
	الكتاب	ال				
	كُتِبَ		يَ			يَ
ك ت ب	كُتِبَات			ات		
	يَكْتُبُونَ				ي ... ون	
	مَكَاتِبُ					مسايب

Tablodan da anlaşılacağı üzere Arapçada bir kök veya gövdenin çeşitli yerlerine çok farklı ekler getirmek suretiyle ya sözcükler çekime girmekte veyahut yeni kavramlar türetilmektedir. Sami dilleri için oldukça tipik olan bu durumdan ötürü *Lohmann* “*Semitik dillerde kök, insan dilinin en büyük mucizelerinden biridir.*” ifadesini kullanır.³⁵⁵

³⁵³ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 138.

³⁵⁴ Anne McCabe, *An Introduction to Linguistics and Language Studies*, (UK: Equinox, 2011), 174.

³⁵⁵ Johannes Lohmann, “M. Heidegger’s ‘Ontological Difference’ and Language”, içinde *On Heidegger and Language*, ed. Joseph J. Kockelmans, (Evanston: Northwestern University Press, 1972), 318.

4.9. Çekim ve Türetim / Inflection and Derivation

Biçimbilimde sözcüğün, üzerinde işlem uygulanabilen kısmı yani *kök* (root / جذر) ve *gövdesi* (stem / جِذْع), *taban* (base / أساس) olarak kabul edilir. Bu tabanlar üzerinde bir işlem şayet yeni bir anlam türetmek maksadıyla gerçekleştiriliyorsa bu işleme *türetim* (derivation / اشتقاق) denir. Diğer bir söyleyişle türetim, bir kök ya da kökene türetim ekleri (önek, içek ya da sonek) getirilerek yeni sözlüksel birimler oluşturma sürecini³⁵⁶ ifade eder. *Çekim* (inflection / تصريف) terimiye sözlükbirimin bulunduğu yapı içinde sözcük-biçimlerini oluşturma süreci³⁵⁷ için kullanılır. Türetim *yapım ekleriyle*, çekimse *çekim ekleriyle* gerçekleştirilir:

Tablo 4.12: Çekim ve Türetim Örnekleri

Dil	Biçimbirim	Biçim	İşlev	Yeni Sözcük/Sözcük-biçim
Arapça	أَسْمَاء	مُسْلِمُونَ	çekim	مُسْلِمُونَ
	صِفَات	فَاعِلٌ	türetim	فَاعِلٌ
	أَفْعَال	يَفْعَلُ	çekim	يَفْعَلُ
İngilizce	nouns	-s	çekim	Muslims
	adjectives	-er	türetim	doer
	verbs	-ing	çekim	doing
Türkçe	adlar	-lar	çekim	Müslümanlar
	önadlar	-An	türetim	yapan
	eylemler	-(I)yor	çekim	yapıyor

Semitik diller, farklı tipte ayırık morfemlerin bir örneğini sunar. Sözcük anlamı ünsüzlerden oluşan *kök biçimbirim* (root morpheme / مورفيم جذري) tarafından taşınırken, *girişikek* olarak bilinen farklı ünlü ve ünsüz dizileri, köke *çekim* ve *türetim* anlamlarını

³⁵⁶ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 247.

³⁵⁷ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 72.

eklemeye yarar. Bu, *kök-kalıp morfolojisi* (root-and-pattern morphology) olarak bilinir.³⁵⁸ Şimdiye kadar çekim ve türetim eklerini hep “anlam” açısından ele aldık. Bu, sözü edilen kategorileri birbirinden ayırmak için tek başına yeterli bir kıstas değildir. Çekim ve türetimin farklılaşmasını sağlayan başka kriterler de vardır:

Tablo 4.13: Türetim ve Çekim Arasındaki Farklar

<i>Çekim</i>	<i>Türetim</i>
1 genellikle zorunlu	isteğe bağlı
2 son süreç (ek, sözcüğün kenarındaysa)	son öncesi süreç (ek, kök ve çekim arasındaysa)
3 tam bir <i>sözcük</i> oluşturur	<i>çekimler</i> alan bir <i>gövde</i> türetir
4 bir sözcük türünün tanımlayıcı özelliği (örneğin isimler <i>duruma</i> göre çekimlenir)	genellikle bir sözcük türüne özgü
5 sözcüğün türünü değiştirmez	ya farklı bir sözcük türünün gövdesini türetir ya da türü değiştirmeden bir köke bazı anlamsal özellikler ekler
6 sözcükler arasındaki gramer ilişkisini gösterebilir ve/veya uyuma girebilir	sözcükler arasındaki gramer ilişkisini asla göstermez veya uyuma girmez
7 genellikle <i>dizide</i> (paradigm) <i>gedikler</i> (gaps) göstermez	çoğunlukla <i>dizide gedikler</i> gösterir
8 genellikle semantik olarak <i>düzenli</i> (regular)	çoğunlukla semantik olarak <i>düzensiz</i> (irregular)
9 ufak sistemler oluşturma eğilimindedir	büyük sistemler olabilir
10 yüksek sıklığa sahip olma eğilimindedir	daha düşük sıklığa sahip olması muhtemeldir
11 <i>tek seslemli</i> (monosyllabic) olma eğilimindedir	<i>tek seslemli</i> veya daha uzun olabilir

Kaynak: Alexandra Y. Aikhenvald (2007, s. 36)

Arapçada çekim *önekleme* (prefixation / إسباق), *sonekleme* (suffixation / إلحاق), *ayrıkek* (circumfix / زائدة منفصلة) veya *girişikek* (transfix / زائدة متحركة) marifetiyle yapılabilir ama daha önce de belirttiğimiz üzere diğer Semitik dillerde olduğu gibi Arapçada da hem çekim hem de türetim genel olarak girişikeklerle gerçekleştirilmektedir.

³⁵⁸ Alexandra Y. Aikhenvald, “Typological Distinctions in Word-Formation”, içinde *Language Typology and Syntactic Description III: Grammatical Categories and the Lexicon*, ed. Timothy Shopen, (New York: Cambridge University Press, 2007), 45. (Tasarrufla)

Bununla birlikte özellikle eylem çekimi tipik bir özellik arz eder. Zira *māḍī* yapıları eylemler soneklerle çekime girerken, *muḍāri* yapıları eylemler kahir ekseriyetle ayrıkeklerle çekimlenir.

Tablo 4.14: Arapçada Māḍī Eylem Çekimine Konu Olan Sonekler

Sıra	Kişi	Cinsiyet	Sayı	Sonek	Kök	Eylem
I	3.	Eril	Teklik	Ø	فعل	فَعَلَ
II	3.	Eril	İkilik	ا	فعل	فَعَلَا
III	3.	Eril	Çokluk	وا	فعل	فَعَلُوا
IV	3.	Dişil	Teklik	ت	فعل	فَعَلَتْ
V	3.	Dişil	İkilik	تا	فعل	فَعَلَتَا
VI	3.	Dişil	Çokluk	ن	فعل	فَعَلْنَ
VII	2.	Eril	Teklik	ت	فعل	فَعَلْتَ
VIII	2.	Eril	İkilik	تُما	فعل	فَعَلْتُمَا
IX	2.	Eril	Çokluk	تُمْ	فعل	فَعَلْتُمْ
X	2.	Dişil	Teklik	ت	فعل	فَعَلْتِ
XI	2.	Dişil	İkilik	تُما	فعل	فَعَلْتُمَا
XII	2.	Dişil	Çokluk	تُنَّ	فعل	فَعَلْتُنَّ
XIII	1.	Yansız	Teklik	ت	فعل	فَعَلْتُ
XIV	1.	Yansız	Çokluk	نا	فعل	فَعَلْنَا

Tablo 4.14'te *māḍī* eylemlerin tüm *kişi*, *cinsiyet*, *sayı* ve *çekim* sırasına göre soneklerle nasıl çekimlendiği gösterilmiştir. *Muḍāri* eylemler içinse durum şöyledir:

Tablo 4.15: Arapçada Muḍāri‘ Eylem Çekimine Konu Olan Girişikekler

Sıra	Kişi	Cinsiyet	Sayı	Ek 2	Kök	Ek 1	Eylem
I	3.	Eril	Teklik	Ø	فعل	يَ	يَفْعُلُ
II	3.	Eril	İkilik	انِ	فعل	يَ	يَفْعَلَانِ
III	3.	Eril	Çokluk	ونَ	فعل	يَ	يَفْعَلُونَ
IV	3.	Dişil	Teklik	Ø	فعل	تَ	تَفْعُلُ
V	3.	Dişil	İkilik	انِ	فعل	تَ	تَفْعَلَانِ
VI	3.	Dişil	Çokluk	نَ	فعل	يَ	يَفْعَلْنَ
VII	2.	Eril	Teklik	Ø	فعل	تَ	تَفْعُلُ
VIII	2.	Eril	İkilik	انِ	فعل	تَ	تَفْعَلَانِ
IX	2.	Eril	Çokluk	ونَ	فعل	تَ	تَفْعَلُونَ
X	2.	Dişil	Teklik	يْنِ	فعل	تَ	تَفْعَلَيْنِ
XI	2.	Dişil	İkilik	انِ	فعل	تَ	تَفْعَلَانِ
XII	2.	Dişil	Çokluk	نَ	فعل	تَ	تَفْعَلْنَ
XIII	1.	Yansız	Teklik	Ø	فعل	أَ	أَفْعُلُ
XIV	1.	Yansız	Çokluk	Ø	فعل	تَ	تَفْعُلُ

Ad türünde sözcüklerin çekiminde neredeyse sözü edilen tüm ek çeşitleri kullanılabilir. Bununla birlikte en çok *önek*, *sonек* ve *girişikek* kullanımına tanık olunur:

Tablo 4.16: Ad Çekimine Konu Olan Bazı Ekler İçin Örnekler

Sözcük-biçim	Önek	Sonek	Girişikek/Ayrıkek
المُعَلِّمَةُ	الْ	ة	-
أَقْلَامٌ	-	-	أ...ا.
السَّنَةُ	-	-	أ...ة

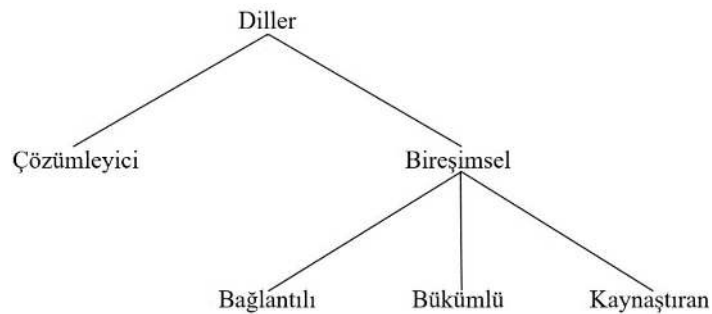
Arapçada türetim ve örnekleri 5. bölümde detaylıca ele alınacağı için burada *türetim* konusunu ayrıca örneklendirme yoluna gidilmeyecektir.

4.10. Morfolojik Tipoloji ve Dillerin Sınıflandırılması

Morfolojik veya *biçimbilimsel tipolojinin* (morphological typology / أنماطية صرفية), *Wilhelm von Humboldt*'un (1767–1835) çalışmaları dikkate alındığında, en azından on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar uzanan uzun bir tarihi vardır.³⁵⁹ Bu süreç içerisinde dilleri, sözcüklerin yapısı ve sözcük oluşum süreçleri açısından değerlendirip çeşitli sınıflara ayıran birçok bilim insanı olmuştur.

Bir dilin, sözcüklerini oluşturmak için kullanabileceği birçok işlem vardır. *Ekleştirme* (affixation / زيادة), *bileştirme* (compounding / تركيب), *ikileme* (reduplication / تكرر) ve *başkalaşma* (suppletion / تعويض) bunlardan bazılarıdır. Kimi diller bu işlemlerden birkaçını kullanırken bazıları çok azını kullanır. Diğer bazılarıysa hiçbirini kullanmaz. Diller, bu gibi morfolojik süreçleri kullanıp kullanmamalarına göre sınıflandırılabilir. Örneğin *Edward Sapir* (1884–1939) tarafından geliştirilen gelenekte dilleri 4 morfolojik türe ayırma âdeti yaygındı: *yalınlayan* (isolating), *bağlantılı* (agglutinative), *bükümlü* (fusional) ve *gövdeleyici* (polysynthetic).³⁶⁰ Günümüzdeyse *çözümleyici* (analytic / لغة تحليلية) ve *bireşimsel* (synthetic / لغة تأليفية) olmak üzere temel 2 morfolojik tip üzerinde durulmakta ve ikincisi birkaç alt tipe daha ayrılmaktadır:

Şekil 4.1: Dillerde Morfolojik Sınıflandırmanın Dereceleri

³⁵⁹ Lieber, *Introducing Morphology*, 148.

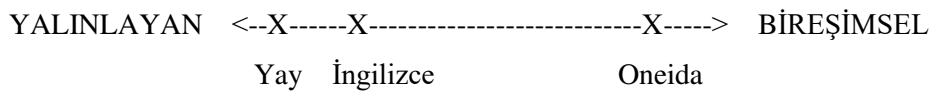
³⁶⁰ Lieber, *Introducing Morphology*, 148.

Geleneksel dörtlü sınıflandırmayla ilgili sorun, dillerin nadiren düzgün bir şekilde dört sınıftan birine düşmesidir. Örneğin, *İngilizce* tam olarak *yalınlayan* (isolating) bir dil değildir —bazı çekimleri vardır— ama kesinlikle *sondan eklemeli/bağlantılı* (agglutinating) veya *kaynaştırıcı* (fusional) bir dil de değildir. Başka bir sorun da bazen bir dilin *çekim* sisteminin bir kategoriye girmesi, ancak *türetim* sisteminin başka bir kategoriye daha iyi uymasındır.³⁶¹ Yani sınıflandırma nasıl yapılırsa yapılsın birçok dilin salt bir tasnif altında değerlendirilmesi mümkün olmamakta, farklı süreçleri bünyesinde barındıran diller birden fazla kategori özelliği sergileyebilmektedir.

Dilbilimciler biçimbilimsel tipoloji için genellikle 2 farklı parametreden söz ederler: *bireşim indeksi* (index of synthesis) ve *kaynaşım indeksi* (index of fusion).³⁶² Buna *gerçekleşim indeksi* (index of exponence)'ni ilave edenler de vardır.³⁶³

Bireşim indeksini bir *süreklilik* (continuum / متصل) olarak düşünmek en iyisidir. Sürekliliğin bir ucu, ideal *yalınlayan* dille, yani her kelimenin *tekbiçimbirimli* (monomorphemic / أحاديّ المورفيم) olduğu bir dille sabitlenir. Diğer ucuysa ideal *bireşimsel* dil tarafından temsil edilir. Yani, morfemlerin bir köke eklenmesiyle tam *sözceler*in (utterance / قول) oluşturulduğu bir dildir:

Şekil 4.2: Bireşim İndeksi

Kaynak: Lindsay J. Whaley (1997, s. 129)

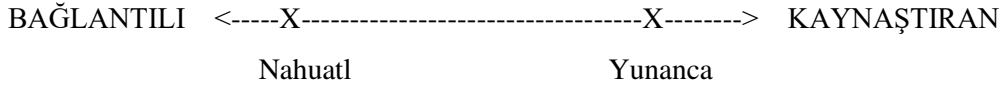
Tıpkı *bireşim indeksi* gibi, *kaynaşım indeksi* de dil tiplerinin sürekliliği olarak tanımlanır. Bir ucu ideal *bağlantılı* dil ile başlatılırken, diğer ucu ideal *kaynaştırıcı* dil tarafından sonlandırılır:

³⁶¹ Lieber, *Introducing Morphology*, 150.

³⁶² Bk. Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 46 vd.

³⁶³ Bk. Lieber, *Introducing Morphology*, 150.

Şekil 4.3: Kaynaşım İndeksi

Kaynak: Lindsay J. Whaley (1997, s. 133)

Gerçekleşim indeksi, bir dilde tek bir biçimbirimde aynı anda kaç anlamın veya çekimsel özelliğin ifade edilebileceğini ölçer. Tipik olarak, her morfemin tek bir anlam veya özelliği ifade etmesini bekleyebiliriz. Ancak birçok dilde, tek bir morphem birkaç anlamı birleştirebilir.³⁶⁴

4.10.1. Çözümlemeli Diller / Analytic Languages

Çözümlemeli diller (analytic languages / لغات تحليلية), bağımsız biçimbirim dizilerinden oluştukları için böyle adlandırılırlar; zira bu dillerde her sözcük, anlamı ve işlevi bozulmadan kendi başına kullanılan tek bir morfemden oluşur. Bu dillere ayrıca *yalınlayan* veya *ayrışkan diller* (isolating languages / لغات عازلة) de denir. Çözümlemeli bir dilde gramatik bilgi, çekim morfemleri yerine sözcük dizilişi ve ilgeçlerle aktarılır. Böyle bir dilde —örneğin Vietnamcada— eylemin biçimi, öznesi ne olursa olsun aynıdır ve eylem üzerinde herhangi bir *zaman* (tense / صيغة أو زمنية) veya başka bir *uyum* (agreement / مطابقة) işareti gösterilmez.

Tablo 4.13'teki dizide “yemek” anlamına gelen ve hiç değişmeyen “ăn” eylemi, bu durum için güzel bir örnek teşkil eder:

³⁶⁴ Lieber, *Introducing Morphology*, 150.

Tablo 4.17: Vietnamcada “ăn” Eylemi

Dil	İfade	Anlam
Vietnamca	tôi ăn	I eat / ben yerim
	anh ăn	you eat / sen yersin
	anh â’y ăn	he eats / o (eril) yer
	chi â’y ăn	she eats / o (dişil) yer
	nó ăn	it eats / o yer
	chúng tôi ăn	we eat / biz yeriz
	các anh ăn	you eat / siz yersiniz
	họ ăn	they eat / onlar yerler

Kaynak: Kristin Denham ve Anne Lobeck (2013, s. 189)

Çözümlemeli diller çok az *türetim* veya *çekim* ekine sahip olduklarından, genellikle bağımsız biçimbirimleri bir araya getirerek birleşik sözcük oluştururlar. Bu yüzden büyük ölçüde çözümlemeli bir dil olan *Çince*de de pek çok *bileşik* (compound) vardır:

Tablo 4.18: Çince Bileşik Örnekleri

Dil	Bileşik	Pinyin Romanizasyonu ve Ton	Anlam
Çince	光线	guān1gxian4	ray of light / ıfık ıfını
	马熊	mǎ3xióng2	brown bear / kahverengi ayı
	冰山	bīng1shān1	iceberg / buz dağı
	火山	huǒ3shān1	volcano / yanardağ
	熊猫	xióng2māo1	panda / panda

Kaynak: Jerome Packard (2016, s. 73)

Özetle saf ve ideal bir *çözümlemeli* dilde her sözcüğün bağımsız bir biçimbirim olarak gerçekleştiğini, *çekim* ve *türetim* gibi morfolojik süreçlerde *ek* benzeri morfemlerin pek bulunmadığını, birbirine benzer sözcüklerin zengin bir *tonlama* ile ayırt

edildiğini ve anlam açısından *sözcük dizilişinin* çok önemli bir yerinin olduğunu ifade edebiliriz.³⁶⁵

4.10.2. Bireşimsel Diller / Synthetic Languages

Bireşimsel veya *sentetik dillerde* (synthetic languages / لغة تأليفية), bağımlı biçimbirimler diğer morfemlere eklenir, bu nedenle bir sözcük birkaç anlamlı ögeden oluşabilir. Bağımlı morfemler, gövdeye başka bir anlam ögesi ekleyebilir (derivation / türetim) veya bir cümlede kökün dilbilgisel işlevini gösterebilir (inflection / çekim).³⁶⁶ Sentetik diller, morfemleri bir kök morfeme ekleyerek kelimeler oluşturur. Bu dillerde *sözcük dizilişi* daha az önemlidir, çünkü sözcüklerin cümle içindeki konumlarından çok *ekler* gramer ilişkilerini gösterir.³⁶⁷ Üç *bireşimsel* dil türü vardır. Birinci türe *bükümlü dil* (agglutinative language / لغة التصاقية) denir. İkincisi *bağlantılı/eklemeli dil* (fusional language / لغة صاهرة) olarak adlandırılırken, üçüncüsüne de *gövdeleyici dil* (polysynthetic language / لغة دمجية) adı verilir.

4.10.2.1. Bağlantılı (Eklemeli) Diller / Agglutinative Languages

Bağlantılı veya *eklemeli diller* (agglutinative languages / لغات التصاقية), her biçimbirimin bir semantik birime karşılık geldiği karmaşık sözcükler içeren dillerdir.³⁶⁸ Diğer bir deyişle *eklemeli* bir dil, her bağımlı biçimbirimin kök biçimbirime yalnızca bir özel anlam eklediği bir tür sentetik dildir.³⁶⁹ Bu dillere ideal bir örnek, sonndan eklemeli olarak nitelendirilen bir dil olan *Türkçedir*. Zira *Türkçede* bir kelimenin kök veya gövdesinden sonra her biri kendi anlamına sahip bir veya daha fazla *ek* gelir: “anla-ma-makta-sınız”, “göz-lük-çü-lük”. *Türkçeye* ek olarak *Svahili*, *Salish dilleri*, *Nahuatl* ve *Japonca*³⁷⁰ da birer eklemeli dildir. *Arapça* bir dereceye kadar, eklemeli dillerde bulunan bazı morfolojik özellikler sunar.³⁷¹

³⁶⁵ Bruce M. Rowe ve Diane P. Levine, *A Concise Introduction to Linguistics*, (US: Routledge, 2016), 92.

³⁶⁶ Department of Linguistics The Ohio State University, *Language Files: Materials for an Introduction to Language and Linguistics*, ed. Hope C. Dawson ve Michael Phelan, (Columbus: The Ohio State University Press, 2016), 172.

³⁶⁷ Kristin Denham ve Anne Lobeck, *Linguistics for Everyone: An Introduction*, (US: Wadsworth, 2013), 185.

³⁶⁸ Booij, *The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*, 307.

³⁶⁹ Rowe ve Levine, *A Concise Introduction to Linguistics*, 92.

³⁷⁰ Denham ve Lobeck, *Linguistics for Everyone: An Introduction*, 185.

³⁷¹ Djamel Eddine Kouloughli, “Inflection”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 2: 353.

4.10.2.2. Bükümlü Diller / Fusional Languages

Tıpkı eklemeli dillerde olduğu gibi *bükümlü diller* (fusional languages / لغات صاهرة) de karmaşık kelimelere izin verir, ancak morfemleri kolayca parçalara ayrılabilir değildir. Her bir morfeme birkaç anlam sığdırılabilir ve bazen bir morfemin nerede bitip diğerinin nerede başladığına karar vermek zor olabilir. *Latince*, bükümlü dillere iyi bir örnektir.³⁷² *İspanyolca* da eylemin öznesinin kişisini ve sayısını belirtmek için eylem köküne eklenmiş son ekleri olan bükümlü bir dildir. Bununla birlikte, bir eylem biçimini gövdesine ve ekine göre analiz etmek zordur, çünkü genellikle iki morphem kaynaşır:

Tablo 4.19: İspanyolca Eylem Çekimi Örnekleri

Dil	Eylem	Morfem	İşlev	Anlam
İspanyolca	[ablo]	[-o]	birinci tekil şahıs şimdiki zaman	Ben konuşuyorum
	[abla]	[-a]	üçüncü tekil şahıs şimdiki zaman	O (dişil/eril) konuşuyor
	[able]	[-e]	birinci tekil şahıs geçmiş zaman	Ben konuştum

Kaynak: Department of Linguistics (2016, s. 174)

Tablo 4.15'teki biçimler “konuşmak” anlamına gelen bir kök (abl-) önerse de böyle bir biçim İspanyolcada asla tek başına görünmez. Yani İspanyolcada “abl” şeklinde bağımsız bir biçimbirim yoktur.

Arapça, yapısı bakımından *bireşimsel-bükümlü bir dil* (synthetic-fusional language / لغة تأليفية-صاهرة) olarak kabul edilmektedir.³⁷³ Zira Arapçada çekim ve türetim gibi morfolojik süreçlerde bağımlı ve bağımsız morfemler bir araya gelebilmekte ama aynı zamanda birçok bağımlı morfemi, kök morfemlerden ayırmak her zaman kolay olmamaktadır:

³⁷² Lieber, *Introducing Morphology*, 149.

³⁷³ Abdelrazzaq Tahat, “Morphological Patterns of Personal Naming Practice: A Case Study of Non-Concatenative Arabic Language”, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 10/6 (2020): 573.

Tablo 4.20: Arapça Büküm Örnekleri

Dil	Kök	Sözcük	Anlam
Arapça	ك ت ب	كاتب	yazan
		مكتوب	yazılan
		مكتبة	kütüphane
		مكتيب	yazılı şeyler

4.10.2.3. Gövdeleyici Diller / Polysynthetic Languages

Sözcük başına çok sayıda morfem taşıyabilen dillere *gövdeleyici diller* (polysynthetic languages / لغات دمجية) denir. Bunlar, tek bir kelimenin on veya daha fazla eke sahip olabileceği ve tam bir cümlenin anlamsal yükünü taşıyabileceği olağanüstü zengin morfolojilere sahiptir.³⁷⁴

Tablo 4.21: Merkezi Yupikçe Çok Morfemli Sözcük Örneği

Dil	Sözcük	Anlam
Merkezi Yupikçe	Tuntu-ssur-qatar-ni-ksaite-ngqiggt-uq	Bir daha ren geyiği avlamayacağını henüz söylememişti.

Kaynak: Thomas E. Payne (2016, s. 87)

Gövdeleyici diller dünyanın birçok yerinde konuşulur ve *Wichita*, *Güney Tiwa*, *Nahuatl* gibi Kuzey Amerika dillerini içerir. Kuzey Amerika dışında gövdeleyici diller Güney Amerika, Kuzeydoğu Sibirya, Hindistan ve Avustralya'da da bulunur.³⁷⁵

³⁷⁴ Fromkin, Rodman ve Hyams, *An Introduction to Language*, 526.

³⁷⁵ Asya Pereltsvaig, *Languages of the World: An Introduction*, (New York: Cambridge University Press, 2012), 188.

BEŞİNCİ BÖLÜM

LEKSİKAL TİPOLOJİ VE ARAPÇA

“Lafız bedendir, ruhu ise manadır. Lafzın mana ile olan bağı, ruhun beden ile olan bağı gibidir. Onunla güçlenip onunla zayıflar.”

İbn Reşîk el-ĞAYRAVÂNÎ

5.1. Sözlükçe ve Sınıfları / The Lexicon and Its Classes

Bir dilin anlam dizgesindeki en küçük ayırıcı birime; diğer bir deyişle bir sözcüğün değişik biçimlerinin —örn. gel, geliniz, geldi vb.— ortak paydası olarak kabul edilen ve sözlükte madde başı olarak gösterilen soyut birime³⁷⁶ *sözlükbirim* (lexeme / وحدة معجمية) denir. *Sözlükçe* (lexicon / مجموعة المفردات) ise kısaca “*bir dildeki sözlükbirimler kümesi*”³⁷⁷ şeklinde tanımlanabilir. Sözlükçeyi inceleme konusu yapan iki ilmî disiplin vardır. Bunlardan biri kısaca “*sözlükçe çalışması*”³⁷⁸ olarak tanımlanan *sözcükbilim* (lexicology / علم المفردات), diğeryse “*sözlük yapma sanatı ve bilimi*”³⁷⁹ biçiminde anlamlandırılan *sözlükçülüktür* (lexicography / صناعة المُعْجَم). Sözlüksel sınıflandırma (lexical taxonomy / تصنيف معجمية); sözcüklerin sınıflara, alt sınıflara ve daha alt sınıflara göre, biçim temelinde değil anlam temelinde (yani gramer sınıfları olarak değil, anlamsal sınıflar olarak) düzenlenmesidir.³⁸⁰

Sözcükbilim (Yunanca kökenli *lexis* “sözcük” + *logos* “öğrenme”), sözcüklerle ilgilenen bir dilbilim dalıdır. Bir dilin tüm sözcükleri, onun söz dağarcığını veya sözlükçesini oluşturur. Bir sözlükçeyi incelemek, dilin söz varlığının tüm yönlerini; yani

³⁷⁶ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 231.

³⁷⁷ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 265.

³⁷⁸ M. A. K. Halliday ve Colin Yallop, *Lexicology: A Short Introduction*, (London: Continuum, 2007), 107.

³⁷⁹ Halliday ve Yallop, *Lexicology: A Short Introduction*, 107.

³⁸⁰ M. A. K. Halliday, “Lexicology”, içinde *Lexicology and Corpus Linguistics*, ed. M. A. K. Halliday, Wolfgang Teubert, Colin Yallop ve Anna Cermáková, (London: Continuum, 2004), 8.

sözcüklerin nasıl oluştuğunu, nasıl geliştiğini, nasıl kullanıldığını, anlam olarak birbirleriyle nasıl ilişkili olduklarını ve sözlüklerde nasıl ele alındıklarını incelemektir.³⁸¹

Herhangi bir dilin söz varlığı, *açık* ve *kapalı* sözcük sınıfları hâlinde gruplandırılabilir. Açık sözcük sınıfları tipik olarak *sözlüksel sınıflardır* (lexical classes / صنوف معجمية). Bunlar ayrıca *sözlüksel kategoriler* (lexical categories) veya *içerik sözcükleri* (content words / كلمات معجمية أو كلمات المحتوى) olarak da adlandırılır. Bu kategoriye, *türetim* ve yeni sözcükler oluşturma diğer yolları veya *ödünc alma* yoluyla sözcüklerin kolayca eklenebildiği görülür. Kapalı sözcük sınıfları tipik olarak *işlevsel sınıflardır* (functional classes / صنوف وظيفية). Bunlara da ayrıca *işlevsel kategoriler* (functional categories / أبواب وظيفية) veya *işlev sözcükleri* (function words / كلمات وظيفية) adı verilir. Bu sınıflar sözcüklerin kolayca eklenemediği sınıflardır; bunlarda değişim, açık sınıflara göre çok daha yavaş olur.³⁸²

Bu bölümde sözü edilen *sözlükçe* veya *sözcükler*, leksikal açıdan değerlendirilecek ve bu alanda Arapçanın tipolojisi ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

5.1.1. Sözcük Oluşumu / Word-formation

Sözcük oluşumu (word-formation / صَوْغ الكلمة) diye ifade edilen şeye genellikle “türetme morfolojisi” denir.³⁸³ İnsan türü, varlık sahnesine çıktığı andan beri sürekli yeni şeyler keşfetmiş ve üretmiştir. Bu keşif, icat ve üretim süreci, onun varlık alanına yeni kavramların girmesine sebep olmuş; her yeni kavram, beraberinde yeni bir adlandırmayı gerekli kılmıştır. Bu adlandırmalar yapılırken de dilin mevcut sözlükçesi kullanılmış ve bu sözlükçeden yeni/başka sözlükbirimler oluşturulmuştur. Dillerin yeni/başka sözlükbirimler oluşturma sürecinin iki ana yolu vardır: *türetim* (derivation / اشتقاق) ve *bileştirme* (compounding / تركيب).

5.1.1.1. Türetim / Derivation

Daha önce de belirttiğimiz gibi tabanlar üzerinde bir işlem şayet yeni bir anlam türetmek maksadıyla gerçekleştiriliyorsa bu işleme *türetim* (derivation / اشتقاق) denir. Başka bir deyişle *türetim*, bir kök ya da kökene *türetim (yapım) ekleri* getirilerek yeni

³⁸¹ G. N. Babich, *Lexicology: A Current Guide*, (Moskova: Flinta, 2010), 9.

³⁸² Velupillai, *An Introduction to Linguistic Typology*, 115.

³⁸³ P. H. Matthews, *Morphology*, (New York: Cambridge University Press, 2006), 61.

sözlükbirimler oluşturma sürecidir.³⁸⁴ *Bireşimsel diller* (synthetic languages / لغة تأليفية), hem *ulam değiştiren* (category-changing) hem de *ulam tanımlayan* (category-defining) zengin bir türetme morfolojisine sahipken, *çözümlemeli diller* (analytic languages / لغات تحليلية) çok az türetme aracına sahiptir.³⁸⁵ Bu yüzden bireşimsel diller türetimi genellikle *ekleme* (affixation) ile yaparken çözümlemeli diller *bileştirme* (compounding) ile yapar.

Hint-Avrupa dillerinde “türetme” genellikle “*başka bir sözcük veya kökten yeni bir sözcük veya esnek bir kök oluşumu olarak*” tanımlanır ve çoğunlukla bir *ekin* (affix) eklenmesiyle oluşur. Semitik dillerde ve özellikle (Klasik) Arapçada da bu tür türetme mevcuttur, ancak oldukça düşük sayıdadır. Daha merkezi olan, bir kelimenin başka bir kelimedenden değil, bir kalıpla “kesişen” (crossed) bir kökten türetildiği bir türetme çeşididir.³⁸⁶

Sami dilleri, yapıları bakımından *bireşimsel-bükümlü diller* (synthetic-fusional languages / لغات تأليفية-صاهرة) olarak kabul edilir ve farklı tipte ayrı morfemlerin bir örneğini sunar. Sözcük anlamı ünsüzlerden oluşan *kök biçimbirim* (root morpheme / مورفيم جذري) tarafından taşınırken, *girişikek* (transfix / زائدة متنقلة) olarak bilinen farklı ünlü ve ünsüz dizileri, köke *çekim* ve *türetim* anlamlarını eklemeye yarar.³⁸⁷ *Girişikekleme* (transfixation) neredeyse tamamen Afroasyatik ailesinin Sami koluyla sınırlı çok nadir bir süreç gibi görünmektedir ve sadece ünsüzlerden oluşan soyut bir köke bir dizi ünlünün eklenmesinden oluşan ve *kök-kalıp morfolojisi* (root-and-pattern morphology) olarak bilinen şeyin ortaya çıkmasına neden olur.³⁸⁸ İki dizi süresiz *morf* içerdiklerinden, girişikekler en karmaşık ek türüdür. Bu yüzden, çeşitli morfolojik teoriler için test durumları olarak son zamanlarda dilbilimcilerden oldukça fazla ilgi görmüşler. Ne var ki bu tip ekler, *biçimbilimsel betimleme* (morphological description) için çok önemli problemler ortaya çıkarırlar.³⁸⁹

³⁸⁴ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 247.

³⁸⁵ Aikhenvald, “Typological Distinctions in Word-Formation”, 44. (Tasarrufla)

³⁸⁶ Pierre Larcher, “Derivation”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 1: 573.

³⁸⁷ Aikhenvald, “Typological Distinctions in Word-Formation”, 45. (Tasarrufla)

³⁸⁸ David Beck, “The Typology of Morphological Processes: Form and Function”, içinde *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald and R. M. W. Dixon, (UK: Cambridge University Press, 2017), 334.

³⁸⁹ Laurie Bauer, *Introducing Linguistic Morphology*, (UK: Edinburgh University Press, 2003), 31.

Bu morfolojik süreç, sözlükte madde başı olan soyut köklerin belli bazı *kalıplara* (أبواب) girmesiyle gerçekleşir. *Arapçada temel eylem* (verb / فعل) türetme kalıpları şunlardır:

Tablo 5.1: Arapçada Temel Eylem Kalıpları ve Türemiş Eylemler

Sıra	Eylem	Anlam	Kalıp	İşlevler
I	جَمَعَ	toplamak	فَعَلَ	kök eylem (base verb)
II	كَسَّرَ عَلَّمَ	parçalamak öğretmek	فَعَّلَ	pekiştirmeli (intensive) olgusal (factitive)
III	كَاتَبَ قَاوَمَ بَاعَدَ	yazmak birine karşı durmak uzaklaştırmak	فَاعَلَ	ilişkisel (relational)
IV	أَكْتَبَ	yazdırmak	أَفْعَلَ	ettirgen (causative)
V	تَحَدَّثَ تَكَسَّرَ	konuşmak paramparça olmak	تَفَعَّلَ	II'nin işteşi (reciprocal) II'nin dönüşlü-geçişsiz (reflexive-intransitive)
VI	تَكَاتَبَ تَبَاعَدَ	yazışmak uzaklaşmak	تَفَاعَلَ	III'ün işteşi (reciprocal) III'ün dönüşlü-geçişsiz (reflexive-intransitive)
VII	انْكَسَرَ	kırılmak	انْفَعَلَ	I'in dönüşlü-geçişsiz (reflexive-intransitive)
VIII	اجْتَمَعَ	toplanmak	اِفْتَعَلَ	I'in dönüşlü-geçişsiz (reflexive-intransitive)
IX	احْمَرَّ	kızarmak	اِفْعَلَ	renkler ve kusurlar (colours and defects)
X	اسْتَكْتَبَ اسْتَغْفَرَ اسْتَحْسَنَ	yazdırmak af dilemek onaylamak	اسْتَفْعَلَ	IV'ün dönüşlü-geçişsiz (reflexive-intransitive) ricacı (requestive) takdiri-tahmini-tahkimi (estimative)

Kaynak: Kees Versteegh (2014, s. 96)

Bazı gramerler, XV'e kadar daha fazla kalıptan bahseder. *Tablo 5.2*'deki eylemlerin çoğunun anlamı sözlüksel olarak belirtilmiştir. Bazıları, *recez* (الرجز) şiirlerde karşılaştığımız ve sözlüklerdeki hayalet, yani neredeyse hiç kullanılmayan sözcüklerden

başka bir şey olma ihtimali olmayan *ad hoc* (amaca özel, niyete mahsus) oluşumlara benzer:³⁹⁰

Tablo 5.2: Arapçada Temel Eylem Kalıplarına Ek Kalıplar

Sıra	Eylem	Anlam	Kalıp	İşlev
XI	إِبْيَاضَ	beyazlaşmak	إِفْعَالٌ	IX'un (إِبْيَضَ) varyantı
XII	إِحْدَوْدَبَ	kamburlaşmak	إِفْعُوْعَلْ	IX'un (إِحْدَبَ) varyantı
XIII	إِعْلَوْدَ	sertleşmek	إِفْعُوْلَ	I'in (عِلْدَ) varyantı
XIV	إِحْلَنُكْكَ	simsiyah olmak	إِفْعُنْلَلْ	I'in (حَلِكْ) varyantı
XV	إِحْبَنْطَى	şişmek	إِفْعَنْلَى	I'in (حَبْطَ) varyantı

Kaynak: Kees Versteegh (2014, s. 97)

Arapça literatürde *iştikāk* kavramıyla ifade edilen ve birçok çeşidi olan³⁹¹ (el-iştikāku'ş-şagīr, el-iştikāku'l-kebīr [el-ibdālu'l-luğavī], el-iştikāku'l-kubār [el-iştikāku'l-ekber/el-ḳalbu'l-luğavī], el-iştikāku'l-kubbār [en-naḥt]) *türetme* olgusuyla ilgili eserlerde *türemiş isimler* (derived nouns / الاسماء المشتقة) için belirlenen genel başlıklar³⁹² da şu şekildedir:

Tablo 5.3: Arapçada Temel İsim Kalıpları ve Türemiş İsimler

Tür	Bazı Kalıplar	Örnekler	İşlev
اسم الفاعل	فَاعِل	كَاتِب	etken ortaç
	مُفَاعِل	مُفَاتِل	
	مُفْعِل	مُخْسِن	
	مُفْعَل	مُكْرَم	
	مُنْفَعِل	مُنْطَلِق	
	مُنْفَعَل	مُنْكَم	
	مُفْتَعِل	مُسْتَمِيع	
	مُنْفَاعِل	مُنْصَارِع	

³⁹⁰ Kees Versteegh, *The Arabic Language*, (UK: Edinburgh University Press, 2014), 97. (Tasarrufla)

³⁹¹ Bu konuda müstakil ve detaylı bir çalışma olarak bk. 'Abdullāh Emīn, *el-İştikāk*, (el-Ḳāhire: Mektebetu'l-Ḥāncī, 2000).

³⁹² Bk. es-Seyyid Ḥasen eş-Şīrāzī, *el-İştikāk*, (Beyrūt: Mu'essesetu'l-Vefā, 1981), 6-7; Rācī el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-Mufaşşal fī 'İlmi'ş-Şarf*, (Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 130.

Tablo 5.3: Arapçada Temel İsim Kalıpları ve Türemiş İsimler Devam

Tür	Bazı Kalıplar	Örnekler	İşlev
اسم المفعول	مُفْعَل	مُنْصَوْر	edilgen ortaç
	مُفَاعَل	مُصَارَع	
	مُفْعَل	مُكْرَم	
	مُفْعَل	مُعْظَم	
	مُتَفَعِّل	مُنْكَسِر	
	مُتَفَعِّل	مُتَحْطَم	
	مُفْتَعِّل	مُسْتَمَع	
اسم الآلة	مُتَفَاعِل	مُتَصَارِع	araç-gereç ismi
	مِفْعَال	مِفْتَاح	
	مِفْعَل	مِبْرَد	
	مِفْعَلَة	مَكْنَسَة	
	فَعَالَة	تَلَا جَة	
	فِعَال	قِطَار	
اسم الزمان	فَاعِلَة	رَافِعَة	zaman belirten isim
	فَاعُول	حَاسِب	
	مُفْعِل	مَجْلِس	
اسم المكان	مُفْعَل	مَلْعَب	yer belirten isim
	مُفْعِل	مَوْعِد	
	مُفْعَل	مَلْعَب	
اسم المبالغة	فَعَال	جَبَّار	abartı belirten isim
	فَعُول	صَبُور	
	فَعِيل	عَلِيم	
	فَاعُول	فَارُوق	
	فُعَال	عُجَاب	
	فُعَال	كُبَّار	
	فَعَالَة	عَلَامَة	
	فُعُول	قُدُّوس	
	فُعُيُول	قَيُّوم	
اسم المصدر الميمي	مِفْعِيل	مِسْكِين	mīm'le başlayan isim-fiil
	مُفْعِل	مَشْرَب	
اسم التفضيل	أَفْعُل	مَوْضِع	mukayese, üstünlük derecesi
	فُعْلَى	أَضْعُرُ	
الصفة المشبهة	أَفْعُل	صُغْرَى	kolay değişmeyen nitelik
	فَعْلَاءُ	أَحْمَرُ	
	فَعْلَان	حَمْرَاءُ	
	فَعْلَى	عَظْشَان	
	فَعْلَى	عَظْشَى	
	فَعْلَى	فَرِحَ	
	فَعْلَة	فَرِحَة	

Pek tabii ki Arapçada isim ve fiil türetme konusu çok daha detaylıdır. Fakat genel çerçeveyi arz ettiğimizi düşünüyor ve bu kadarıyla iktifa ediyoruz.³⁹³

5.1.1.2. Bileştirme / Compounding

Yeni sözcükler oluşturmada kullanılan morfolojik süreçlerden birisi de *bileştirme*dir. *Bileştirme* (compounding / تركيب), iki veya daha fazla bağımsız formu tek bir sözlükbirimde birleştirerek, sözdizimsel ve çekimsel süreçlerin amaçları için sözcük düzeyinde bir birim oluşturur.³⁹⁴ Yani bir *bileşik*, iki veya daha fazla temel sözlükbirimden oluştuğu düşünülebilen karmaşık bir sözlükbirimdir.³⁹⁵

Daha önce de belirttiğimiz gibi *çözümlemeli diller* çok az türetim veya çekim ekine sahip olduklarından, genellikle bağımsız biçimbirimleri bir araya getirerek bileşik sözcük oluştururlar. Bu yüzden büyük ölçüde çözümlemeli bir dil olan *Çince*de de pek çok bileşik vardır. Bununla birlikte bileştirme, hangi grupta yer alırsa alsın dünya dillerinde yeni sözcük oluşturmada sık kullanılan, dolayısıyla da neredeyse evrensel denebilecek morfolojik bir süreçtir. Farklı dillerden çeşitli *bileşik* örnekleri³⁹⁶ şöyledir:

Tablo 5.4: Bazı Dillerden Bileşik Örnekleri

Dil	Bileşenler	Bileşik	Telaffuz	Anlam
Çince	光+线	光线	guān1 gxiàn4	ışık ışını
	马+熊	马熊	mǎ3 xióng2	kahverengi ayı
İngilizce	lip+stick	lipstick	'lɪp, stɪk	dudak boyası, ruj
	baby+sit	babysit	'beɪbɪsɪt	bebek bakıcılığı
Japonca	赤+ワイン	赤ワイン	akawain	kırmızı şarap
	ジェット+機	ジェット機	jettoki	jet
Korece	눈+물	눈물	nunmul	gözyaşı
	목+소리	목소리	moksori	ses
Yunanca	Σάββατο+Κυριακή	Σαββατοκύριακο	savvatokýriako	hafta sonu
	μακρός+στενός	μακρόστενος	makróstenos	uzun ve dar

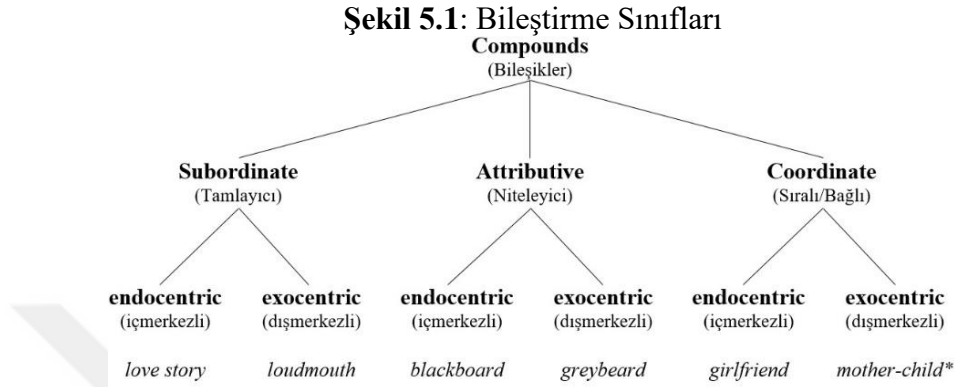
³⁹³ Bilhassa isim türetme ile ilgili müstakil ve detaylı bir çalışma olarak bk. Nurullah Yılmaz, *Arapçada İsimler ve İsim Türetme*, (Erzurum: Fenomen, 2013). Ayrıca bk. Soner Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi: Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, (Samsun: Etüt Yayınları, 2005).

³⁹⁴ Beck, “The Typology of Morphological Processes: Form and Function”, 327.

³⁹⁵ Haspelmath, *Understanding Morphology*, 85.

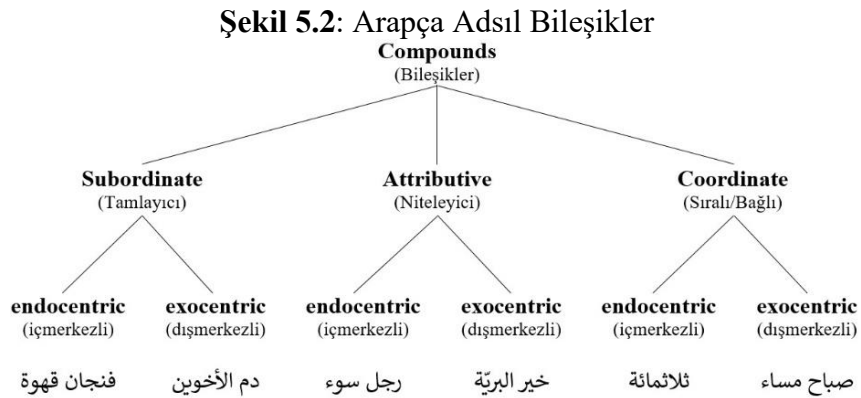
³⁹⁶ Örnekler için bk. Jerome Packard, “Lexical Word Formation”, içinde *A Reference Grammar of Chinese*, ed. Chu-Ren Huang ve Dingxu Shi, (UK: Cambridge University Press, 2016), 73; Stefan Kaiser vd., *Japanese: A Comprehensive Grammar*, (New York: Routledge, 2013), 7; EunHee Lee, Sean Madigan ve Mee-Jeong Park, *An Introduction to Korean Linguistics*, (New York: Routledge, 2016), 87; David Holton, Peter Mackridge ve Irene Philippaki-Warbuton, *Greek: An Essential Grammar*, (New York: Routledge, 2016), 246.

Dilbilimciler *bileşikler* konusunda birçok tasnif önerisi yapmışlardır.³⁹⁷ *Bisetto* ve *Scalise*, bileşikleri sınıflandırdıkları şöyle bir diyagram önermişlerdir:

Kaynak: Antonietta Bisetto ve Sergio Scalise (2005, s. 326-327)

Arapçada da *bileştirme* (compounding / تركيب) olgusuna rastlanır. Bununla birlikte Arap ve Batı literatüründe, Arapça bileştirmenin nadir ve verimsiz bir sözlükbirim oluşturma süreci olduğuna işaret edilmiştir.³⁹⁸

Kaynak: Abdul-Hafeed Ali Fakih ve Nadia Ali Al-Shwafi (2015, s. 129)

³⁹⁷ Antonietta Bisetto ve Sergio Scalise, “The Classification of Compounds”, *Lingue e linguaggio*, 2 (2005): 322-323.

³⁹⁸ Abdul-Hafeed Ali Fakih ve Nadia Ali Al-Shwafi, “Compounding as a Near Universal Phenomenon with Special Reference to Standard Arabic Nominal Compounding”, *Arab World English Journal*, 6/3 (2015): 121.

Şekil 5.2’de Arapça “adsıl bileşik” çeşitleri örnekleriyle gösterilmiştir. *Fakih ve Al-Shwafi* bu tabloyu, Şekil 5.1’de gösterilen ve *Bisetto* ile *Scalise* tarafından geliştirilen yeni öneriyi esas alarak düzenlemişlerdir.³⁹⁹ Bu tablolarda geçen *içmerkezli* (endocentric / انضوائی) terimi, “kurucularından birinin dağılımıyla aynı özelliğe sahip sözdizimsel yapı”⁴⁰⁰ anlamına gelirken; *dışmerkezli* (exocentric / استخراجی) terimi de “başın (head) bir alt türünü göstermeyen bileşik”⁴⁰¹ anlamını ihtiva eder.⁴⁰²

Arapçada bileştirmenin birkaç türü vardır: *idāfet tabanlı* (ʔidaafa-based), *olumsuzlama tabanlı* (negation-based) ve *öbek tabanlı* (phrase-based). Arapçada bu süreç genellikle *terkīb* olarak bilinir.⁴⁰³ Birden fazla kelimedden yeni bir kelime oluşturma anlamındaki *naht* uygulaması⁴⁰⁴ da *bileşik* elde etme süreçlerindendir:

Tablo 5.5: Arapçada Bileşik Türleri

Tek Sözcüklük	Anlam	İki Sözcüklük	Anlam	Karma ve Kaynaşma (Naht)	Anlam
رأسمال	anapara	روضة أطفال	anaokulu	الفوق واقعية	doğüstü
عرضحال	dilekçe	عدم استقرار	istikrarsızlık	فوق صوتي	sesüstü
لامركزية	ademimerkeziyetçilik	متعدد الجنسيات	çok uluslu	بسملة	besmele
يانصيب	piyango	رجل أعمال	iş adamı	حوقة	havkale
قبلا	-meden önce	رد فعل	reaksiyon	فنقلة	“فنقول” demek

Kaynak: Karin Ryding (2014, s. 81-83)

³⁹⁹ Fakih ve Al-Shwafi, “Standard Arabic Nominal Compounding”, 128-129.

⁴⁰⁰ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 151. (örneğin; *üstgeçit*, bir *geçit* türüdür)

⁴⁰¹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 85. (örneğin; *açıkgöz*, bir *göz* türü değildir)

⁴⁰² Bileşiklerde *merkezlilik* konusunun Türkiye Türkçesi özelinde ele alındığı bir çalışma olarak bk. İsa Sarı, “Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması”, *Dil Araştırmaları*, 18 (2016): 199-217.

⁴⁰³ Ryding, *Arabic: A Linguistic Introduction*, 81.

⁴⁰⁴ Bu konuda detay için bk. Mehmet Reşit Özbalkıç, “Naht”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: DİA, 2006), 32:310-311.

5.2. Sözcük Türleri / Parts-of-speech

İnsan diliyle ilgili ilk araştırmalardan bu yana, bir araya gelerek cümle oluşturan unsurların farklı türlerde olduğu kabul edilmiştir. Batı’da ilk kez *Platon* (diyaloglarından biri olan *Cratylus*’ta) tarafından cümlelerin *ad* (onoma/ὄνομα) ve *eylem* kısmından (rhēma/ῥήμα) oluştuğu ifade edilmiş; daha sonra *Dionysius Thrax* (Διονύσιος Θραξ [MÖ 170–MÖ 90]), *Tēkhnē Grammatikē* (γραμματικὴ τέχνη) adlı eserinde *sekiz* farklı sözcük sınıfının belirlendiği bir teori geliştirmiştir.⁴⁰⁵ İlgili ayrımları yapmak için *morfolojik*, *sözdizimsel* ve *semantik* kriterlerin bir kombinasyonu uygulanmıştır.⁴⁰⁶ Bu durum dikkate alındığında örneğin Arapçadaki “قَلَمٌ” kelimesi belirlilik takısı “ال” alabildiği için *morfolojik* açıdan, cümlede özne (مبتدأ، فاعل، نائب الفاعل) olabildiği için *sözdizimsel* açıdan, bir nesneye ad olduğu için de *semantik* açıdan bir *isimdir*.

Sürekli dil zincirlerinin birimlere ayrılması Hindistan’da da uzun bir geleneğe sahiptir. Kelimelerin en eski sınıflandırmalarından biri, geleneksel olarak “*ad* (noun / اسم), *eylem* (verb / فعل), *öneylem* (preverb / سابق الفعل) ve *ilgeç* (particle / أداة)” şeklinde çevrilen *nāman* (नामन्), *ākhyāta* (आख्यात), *upasarga* (उपसर्ग) ve *nipāta* (निपात) olmak üzere *dört* bölümden oluşan sınıflandırmadır. Çeşitli metinlerde (Rkprātiśākhya / ऋक्सप्रतिशाख्य, Nirukta / निरुक्त, Mahābhāṣya / महाभाष्य) bulunan bu sınıflandırma, doğrudan dini alana dayanan çok erken *Sanskrit gramer* (Vyākaraṇa / व्याकरण) analizlerinden geliyor gibi görünmektedir. Hindu dininin eski biçiminin temelini oluşturan *Vedik* dini metinlerin doğru bir şekilde korunmasını garanti altına almak için, tilavet teknikleri, dilsel bileşenlerin karmaşık analizlerini içerecek şekilde detaylandırılmıştır.⁴⁰⁷

Arap dünyasında da ilk gramer çalışmaları tıpkı Sanskritçe için Antik Hint’te olduğu gibi dini kaygılarla başlamış ve bu çalışmalarda sözcük *üç* sınıfa ayrılmıştır: “اسم”

⁴⁰⁵ Bu türler *isim*, *fiil*, *partisip*, *tanımlık*, *zamir*, *edat*, *zarf* ve *bağ*’dır. Bk. Dionysios Thrax, *Gramer Sanatı*, çev. Eyüp Çoraklı, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), 31.

⁴⁰⁶ Umberto Ansald, Jan Don ve Roland Pfau, “Parts of Speech: Particulars, Universals and Theoretical Constructs”, içinde *Parts of Speech: Empirical and Theoretical Advances*, ed. Umberto Ansald, Jan Don ve Roland Pfau, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010), 1. (Tasarıfla)

⁴⁰⁷ Bu konu ve Antik Hint’te sözcük sınıflandırmalarıyla ilgili detaylı bir çalışma olarak bk. Emilie Aussant, “Classifications of Words in Ancient Sanskrit Grammars”, içinde *History of Linguistics 2014: Selected papers from the 13th International Conference on the History of the Language Sciences*, ed. Carlos Assunção, Gonçalo Fernandes and Rolf Kemmler, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2016), 97-110.

(ad / noun), “فعل” (eylem / verb) ve “حرف” (ilgeç / particle).⁴⁰⁸ Bu türlerin belirlenmesinde bazı ölçütler dikkate alınmıştır ki bunlar ilgili başlıklar altında değerlendirilecektir.

5.2.1. Sözlüksel Sınıflar / Lexical Classes

Yapılan araştırmalar bilinen tüm dillerin *açık* (open) ve *kapalı* (closed) sınıflar arasında ayrım yaptığını göstermektedir. Açık sınıflar tipik olarak *içerik sözcüklerinden* (content words / كلمات معجمية أو كلمات المحتوى) veya diğer bir söyleyişle *sözlüksel sınıflardan* (lexical classes / صنوف معجمية), yani az ya da çok somut, belirli anlamları olan sözcüklerden oluşur.⁴⁰⁹

Diller dört ana açık sınıf sözcük türüne sahip olabilir: *ad* (noun / اسم), *eylem* (verb / فعل), *önad* (adjective / صفة) ve *belirteç* (adverb / ظرف). Bu kategorilerin her birinin alt kategorileri de olabilir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi sözlüksel sınıflara, *türetim* ve yeni sözcükler oluşturma diğer yolları veya *ödünc alma* yoluyla sözcüklerin kolayca eklenebildiği görülür.

Şimdi sözlüklerde madde başı olarak görebildiğimiz bu kategorideki sözcük türlerini Arapça özelinde değerlendirebiliriz.

5.2.1.1. Ad (İsim) / Noun

Ad (noun / اسم), sözcüklerin dilbilgisel sınıflandırmasında kullanılan ve geleneksel olarak ‘*bir kişinin, yerin veya şeyin adı*’ olarak tanımlanan bir terimdir; ancak ‘*ad*’ ve ‘*şey*’ kavramlarıyla ilişkili belirsizlik (örneğin *güzellik* bir *şey* midir?), dilbilimsel açıklamaların bu sınıfı sözdizim ve biçimbilimin biçimsel ve işlevsel ölçütleri açısından analiz etmesine yol açmıştır. Dilbilimsel açıdan adlar, belirli çekim türlerini (örn. durum ya da sayı) gösteren, belirli bir dağılıma sahip olan (örn. edatları takip edebilirler ancak kipleri takip edemezler) ve belirli bir sözdizimsel işlevi (örn. bir cümlede öznesi ya da nesnesi olarak) yerine getiren öğelerdir.⁴¹⁰

Arapça geleneksel gramer kitaplarında *ad* genellikle “ما دلّ على معنًى في نفسه غير مقترن”⁴¹¹ yani “*üç zamandan biriyle ilişkili olmayıp kendi başına bir anlamı*”⁴¹¹ “بأحد الأزمنة الثلاثة.”

⁴⁰⁸ Sîbeveyh, *el-Kitāb Cilt 1*, 12.

⁴⁰⁹ Velupillai, *An Introduction to Linguistic Typology*, 122.

⁴¹⁰ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 333.

⁴¹¹ İbn Hişām, *Şerhu Şuṣṣuri’-Zeheb fî Ma’rifeti Kelāmi’l-‘Arab*, 12.

ifade eden şey” şeklinde tarif edilir. Bu tanımda adın üç zamandan (geçmiş, şimdi, gelecek) bağımsız olarak ele alınması, onun bir kategori olarak “kip” ve “görünüş” gibi kavramlarla bir ilgisinin olmadığını ima eder ve bu da adın dilbilgisel olarak eylem kategorisiyle olan önemli bir farkını belirtmiş olur. Bununla birlikte adı diğer sözlüksel kategorilerden ayıran başka özellikler de tespit edilmiştir: “أل” (belirli tanımlık / أداة), (التعريف), (النداء) (ünlem) ve “الإسناد إليه” (öznellik).⁴¹²

(1) المال ليس كل شيء.

el-māl-u	leyse	kull-e	şey-‘in
TAN-para-YAL	değil-Ø	her-YÜKL	şey-TAM

“Para her şey değildir.”

(2) الله كبير يا ابني!

Allāh-u	kebīr-un	yā	‘bn-ī
Allah-YAL	büyük-Ø-YÜKL	ey	oğul-TAM

“Allah büyüktür ey oğul/oğlum!”

(3) الرجل يعمل عندي.

el-racul-u	ye‘melu	‘ind-ī
TAN-adam-YAL	çalışıyor.1TŞ.ER	yan.BLÇ-ım.TAM

“Adam yanımda çalışıyor.”

Yukarıdaki cümlelerden (1)’de yer alan “المال” sözcüğü *belirli tanımlık* almış, (2)’de bulunan “ابني” sözcüğü *ünlem*den sonra gelmiş, (3)’teki “الرجل” sözcüğü ise *özne* olarak kullanılmıştır. Bu yüzden sözü edilen sözcüklerin hepsi *addır*.

Yukarıda bahsedilen özellikler dışında Arapçada isimler açısından *cinsiyet* (gender / جنس), *sayı* (numeral / عدد) ve *durum* (case / حالة إعرابية) gibi özelliklerin de geçerli olduğunu⁴¹³; bu isimlerin *düzenli* (sound plural / الجمع السالم) ve *düzensiz* (broken

⁴¹² İbn Hişām, *Şerhu Şuṣṣūri’z-Zeheb*, 13.

⁴¹³ Ayrıntı için bk. Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 15-133.

plural / جمع التكسير) gibi birçok çoğul tipinin bulunduğunu⁴¹⁴; *türemiş* (derivative / مشتق) ve *türememiş* (inanimate / جامد) ad çeşitlerinin var olduğunu⁴¹⁵; durum kategorisine göre şekil alan adlar (declension / معرب) olduğu gibi her durumda aynı kalan ad çeşitlerinin (indeclension / مبني) bahis konusu olduğunu⁴¹⁶; adların *küçültme* (diminutive / مصغر) ve *karşılaştırma* (comparative / تفضيل) gibi uygulamalara tabi tutulabileceğini⁴¹⁷; son seslerinin durumuna göre farklı türde adların (الاسم الصحيح، الاسم المقصور، الاسم المنقوص، الاسم الممدود) söz konusu edildiğini⁴¹⁸ ve mevzunun burada serdedilenlerden çok daha detaylı olduğunu ifade edebiliriz.⁴¹⁹

5.2.1.2. Eylem (Fiil) / Verb

Eylem (verb / فعل); sözcüklerin gramer sınıflandırmasında, geleneksel olarak ‘*yapma*’ veya ‘*hareket*’ sözcükleri olarak tanımlanan bir sınıfa atıfta bulunmak için kullanılan bir terimdir (Bu, dilbilimde, büyük ölçüde birçok eylemin belirgin bir anlamda ‘*hareket belirtmemesi*’ gerekçesiyle eleştirilen bir tanımdır). Eylemin biçimsel tanımı, zaman (tense / زمن), *görünüş* (aspect / هيئة), *çatı* (voice / صيغة البناء), *kip* (mood / جهة), *kişi* (person / شخص) ve *sayı* (number / عدد) gibi morfolojik zıtlıkları gösterebilen bir unsur belirtir. İşlevsel olarak tek başına veya diğer eylemlerle birlikte, bir cümlemin asgari yüklemi olarak kullanılan ve bir özne ile birlikte bulunan unsurdur. Eğer yüklem başka unsurlar içeriyorsa, o zaman bu unsurların seçimini ve kapsamını diğerlerinden daha fazla etkileyen birim eylemdir. Buna göre, birçok gramer teorisinde eylem, cümle yapısındaki en önemli unsur olarak kabul edilir.⁴²⁰

⁴¹⁴ Ayrıntı için bk. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu’l-Mufaşşal fi’l-Cumû‘*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2004), 9-37.

⁴¹⁵ Ayrıntı için bk. Muḥammed Fādîl es-Sāmerrā‘î, *eş-Şarfu’l-‘Arabî: Ahkāmun ve Me‘ānin*, (Dimeşk: Dâru’bnu Keşîr, 2013), 69-71.

⁴¹⁶ Ayrıntı için bk. Ebû ‘Abdillāh Muḥammed Cemāluddîn b. ‘Abdillāh b. Mālik el-Endelusî, *Elfiyyetu’bni Mālik*, nşr. Suleymān b. ‘Abdîl‘azîz b. ‘Abdillāh el-‘Uyûnî, (er-Riyād: Mektebetu Dâri’l-Minhâc, 2007), 71-76.

⁴¹⁷ Ayrıntı için bk. ‘Abduh er-Rāciḥî, *et-Taṭbîqu’s-Şarfi*, (Beyrût: Dâru’n-Nehḍati’l-‘Arabiyye, 2014), 88-95, 125-133.

⁴¹⁸ Ayrıntı için bk. Hulusi Kılıç, *Sarf: Arapça Dil Bilgisi*, (İstanbul: Seyda Kitabevi, tsz.), 287-289.

⁴¹⁹ Ad konusunda müstakil ve detaylı birer çalışma olarak bk. Nurullah Yılmaz, *Arapçada İsimler ve İsim Türetme*, (Erzurum: Fenomen, 2013); Enes Erdim, *Arapça Söz Diziminde İsim ve Hükümleri*, (Ankara: İlâhiyât, 2022).

⁴²⁰ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 510.

Arapça gramer kitaplarında *eylem* genellikle “ما دلّ على نفسه مقترن بأحد الأزمنة”⁴²¹ yani “*Üç zamandan biriyle ilişkili olup kendi başına bir anlamı ifade eden şey.*” şeklinde tarif edilir. Bu tanımda eylemin üç zamanla (geçmiş, şimdi, gelecek) birlikte ele alınması, onun bir kategori olarak “kip” ve “görünüş” gibi kavramlarla bir ilgisinin olduğunu ima eder ve bu da eylemin dilbilgisel olarak ad kategorisiyle olan önemli bir farkını belirtmiş olur. Bununla birlikte eylemi diğer sözlüksel kategorilerden ayıran başka özellikler de tespit edilmiş ve bu özellikler Arapçada eylemin üç hâli olan *māḍī*, *muḍāri* ve *emr* için ayrı ayrı sıralanmıştır. Buna göre “تاء التأنيث الساكنة” (sākin dişilik tā’sı) *māḍī*’nin, “يدلّ على الطلب” (talep bildirmesi) *muḍāri*’nin, “يقبل دخول «لَمْ»” (alması) *emr*’in alametifarikasıdır.⁴²²

(1) عاشت عائشة في القرية.

‘āṣe-t ‘ā’ iṣet-u fī ‘l-karyeti
yaşadı.3TŞ.D Ayşe-YAL -de.BUL TAN-köy
“Ayşe köyde yaşadı.”

(2) لم يحدث شيء.

lem yeḥduṣ şey’-un
-madı.OLMSZ oldu.3TŞ.ER şey-YAL
“Hiçbir şey olmadı.”

(3) كلي طعامك!

Kul-ī ṭa’āme-ki
ye-D yemek-in.ZE.D.TAM
“Yemeğini ye!”

Yukarıdaki cümlelerden (1)’de yer alan “عاشت” eylemi *sākin dişilik tā’sı* almış, (2)’de bulunan “يحدث” eylemi “لَمْ”den sonra gelmiş, (3)’teki “كلي” eylemi ise hem *talep* bildirmiş hem de *ikinci dişil şahıs yā’sı* almıştır. Bu yüzden sözü edilen sözcüklerin hepsi *eylemdir*.

⁴²¹ İbn Hişām, *Şerhu Şuzūri’z-Zeheb fī Ma’rifeti Kelāmi’l-‘Arab*, 12.

⁴²² İbn Hişām, *Şerhu Şuzūri’z-Zeheb fī Ma’rifeti Kelāmi’l-‘Arab*, 15-17.

Bu arada yeri gelmişken Arapça eylemlerle ilgili *İbnu's-Serrāc*'ın (ö. 316/929) serdettiği bir bilgiyi burada vermeyi gerekli görüyoruz: “واعلم: أن الفعل لا يثنى ولا يجمع في الحقيقة، وإنما يثنى ويجمع الفاعل الذي تضمنه الفعل، فإذا قلت: يقومان، فالألف ضمير الفاعلين اللذين ذكرتهما”.⁴²³ (“Bil ki eylem gerçekte ikil veya çoğul olmaz, bilakis ancak eyleme dâhil olan özne ikil veya çoğul olur. Buna göre şayet ‘ikisi kalkarlar’ dersen, o zaman *elif*, bahsettiğin iki öznenin zamiri olmuş olur.”).

Son olarak Arapçada eylemlerle ilgili şunları da söyleyebiliriz:

1. Arapçada eylem kökleri genellikle 3 *harfli* (الثلاثي) olmakla birlikte 4 *harfli* (الرباعي) de olabilir.⁴²⁴
2. Arapçada eylemler *yalın* (المجرد) veya *artırılmış* (المزيد) olabilir.⁴²⁵
3. Arapçada eylemlerin çekimi, bunların bünyelerindeki harflerin özelliklerine göre *düzenli* (الصحيح) veya *düzensiz* (المعتل) olabilir.⁴²⁶
4. Arapçada eylemlerin çekimi, 14 *şahsa* göre 12 *farklı biçim* alabilir.⁴²⁷
5. Arapçada eylemler kip ve zamana göre farklı biçimler (الماضي، المضارع، الأمر) alabilir.⁴²⁸
6. Arapçada eylemler son harflerinin çeşitli durumlarda değişip değişmemesine (المبني-المعرب) göre farklı özellikler gösterebilir.⁴²⁹

5.2.1.3. Önad (Sıfat) / Adjective

Önad veya *sıfat* (adjective or attributive / صفة أو نعت), sözcüklerin dilbilgisel sınıflandırmasında, adların niteliklerini belirleyen ana ögeler kümesine atıfta bulunmak için kullanılan bir terimdir.⁴³⁰ Türkçede sıfatlar işlev ve anlam açısından *niteleme* ve *belirtme*; biçim açınsındansa *yalın*, *türemiş* ve *bileşik* olmak üzere çeşitli öbeklere

⁴²³ Ebū Bekr Muḥammed b. Sehl b. es-Serrāc, *el-Uşūl fi'n-Nahiv Cilt 1*, nşr. 'Abdulhuseyn el-Fetlī, (Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1996), 48.

⁴²⁴ Ayrıntı için bk. 'Abdulkāhīr el-Curcānī, *el-Mukteşid fi Şerhi't-Tekmile Cilt 2*, nşr. Ahmed b. 'Abdillāh b. İbrāhīm ed-Devīş, (er-Riyād: Cāmi'atu'l-İmām Muḥammed b. Su'ūd el-İslāmiyye, 2007), 1061-1129.

⁴²⁵ Ayrıntı için bk. es-Sāmerrā'ī, *eş-Şarfu'l-'Arabī*, 21-34.

⁴²⁶ Ayrıntı için bk. Hüsāmuddīn Hüseyn b. İbrāhīm el-Ülevī, *Ğuraru'l-Kavā'id*, nşr. Hüseyin Elmalı, (İstanbul: Hāşimī Yayinevi, 2018), 58 vd.

⁴²⁷ Çekimler için bk. Ali Bulut, *Arapça Fiil ve İsimlerde Kolay Çekim*, (İstanbul: Furkan Yayinevi, 2016), 58-536.

⁴²⁸ Tüm biçimler ve çekimleri için bk. M. Sadi Çögenli, *Kur'an'ın Dil Yapısı: Sarf-Nahiv-Belâgat*, (Erzurum: Zafer Yayinevi, 2019), 9-243.

⁴²⁹ Arapça eylemlerle ilgili müstakil bir monografi olarak bk. Peter John Glanville, *The Lexical Semantics of the Arabic Verb*, (New York: Oxford University Press, 2018).

⁴³⁰ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 11.

sözcükler, bir adın bir niteliğini ifade eden bir anlam (beyan ve izah) taşır. Bu anlam, sadece sıfatla ortaya çıkmaz. Bir ada ihtiyaç duyar ve anlam da böylece ikisinin bir öbek oluşturması suretiyle tezahür eder.⁴⁴⁰

Son olarak Arapça klasik literatürde hangi sözcüklerin veya öbeklerin *sıfat* göreviyle kullanılıp kullanılmayacağına dair konular tartışılmış ve aşağıdaki tabloda gösterilen sonuçlar ortaya çıkmıştır:

Tablo 5.6: Arapçada Sıfat-Mevsûf Olan ve Olmayan Türler

Tür	Sıfat	Mevsûf	Ek Açıklama
Özel adlar (الأسماء الأعلام)	-	+	-
Yalın adlar (الأسماء الجامدة)	-	+	Bazı yalın adlar sıfat olabilir.
Türemiş adlar (الأسماء المشتقة)	+	+	-
Adıllar (الضمائر)	-	-	-
Gösterme adları (أسماء الإشارة)	+	-	Basra Ekolü'ne göre özel addan sonra sıfat olur.
Özel ilgi adıları (الأسماء الموصولة الخاصة)	+	-	Belirli isme sıfat olur.
Eylem ve eylem gibi etki eden adlar	+	-	-
Ortak ilgi adıları (الأسماء الموصولة المشتركة) “من” ve “ما”	-	-	Kûfe Ekolü'ne göre
Şart adları (أسماء الشرط)	-	-	-
Soru adları (أسماء الاستفهام)	-	-	-
Haber “كم” (كم الخبرية)	-	-	-
Cümleler (الجمل)	+	-	-

Kaynak: İbn ‘Uşfûr el-İşbîlî (1998, c. 1, s. 155-156)

5.2.1.4. Belirteç (Zarf) / Adverb

Belirteç veya *zarf* (adverb / ظرف), karşılaştırma ve en üstünlük dereceleri olan, işlev olarak genellikle eylemin anlattığı iş, oluş ve durumun tarzını belirleyen sözcük

⁴⁴⁰ Arapçada *sıfat* konusuyla ilgili bir çalışma olarak bk. Wolf Dietrich Fischer, “Adjectives”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 1: 16-21.

türüdür. Belirteçler, niteleyicilerin, eylemlerin ve işlevce kendilerine benzeyen başka belirteçlerin anlamlarını etkileyen, pekiştiren ya da kısıtlayan sözcüklerdir.⁴⁴¹

Klasik Arapçada yalnızca belirteç/zarf olarak işlev gören çok az sözcük vardır. Daha sık olarak, temel adsıl veya önadsıl işleve sahip bir sözcük, belirli sözdizimsel bağlamlarda zarf olarak kullanılabilir. *İlgeç öbekleri* (prepositional phrase / شبه جملة الجرّ) tipik olarak zarf işlevi görür. *Belirtme durumu* (accusative case / حالة المفعولية), Klasik Arapçada zarflığın temel işaretleyicisidir.⁴⁴²

Arapçada temel olarak *zarf* işleviyle kullanılan bazı sözcükler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 5.7: Arapçada Belirteç Olan Sözcükler

Belirteç	Anlam	Belirteç	Anlam
قَبْلُ	-den önce/-nın öncesi	قُدَامُ	-nın önü(nde)
بَعْدُ	-den sonra/-nın sonrası	وَرَاءُ	-nın ardı(nda)
فَوْقُ	-nın üstü(nde)	خَلْفُ	-nın arkası(nda)
تَحْتُ	-nın altı(nda)	أَسْفَلُ	-nın altı(nda)
أَمَامُ	-nın önü(nde)	دُونُ	-nın altı(nda), aşağısı(nda)

Kaynak: İbn Ya‘îş (2001, c. 3, s. 104)

Tablo 5.7’de verilen zarflar bir adın *tamlananı* (المضاف) olarak kullanılır. Bu konuda *İbn Ya‘îş* şunları yazar: “وهي مبنية على الضم، أما بناؤها؛ فلأن هذه الظروف حُقِّها أن تكون: “*Bu zarflar, damm üzere mebnîdir. Binâlarına gelince mezkûr zarfların hakkı tamlanan olmaktır. Zira bunlar öbek kuran isimlerdendir ki anlamları öbek ilişkisi olmadan ortaya çıkmaz.*”). Bu sözcük dizilişi, Türkçe gibi bazı dillerdekinden farklıdır. Zira Türkçede bu tarz yapılar tamlama

⁴⁴¹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 47-48.

⁴⁴² Janet C. E. Watson, “Adverbs”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 1: 21.

⁴⁴³ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufaşşal Cilt 3*, 104.

kurduğunda sonra zikredilirken Arapçada önce zikredilir. Çünkü Türkçede tamlanan sonra gelirken Arapçada önce gelir.

5.2.2. İşlevsel Sınıflar / Functional Classes

Daha önce kapalı sözcük sınıflarının tipik olarak *işlevsel sınıflar* (functional classes / صنوف وظيفية) olduğunu söylemiştik. Bunlara ayrıca *işlevsel kategoriler* (functional categories / أبواب وظيفية) veya *işlev sözcükleri* (function words / كلمات وظيفية) de denir. Bu sınıflar sözcüklerin kolayca eklenemediği sınıflardır. Bunlarda değişim, açık sınıflara göre çok daha yavaş olur.⁴⁴⁴ Arapçada *adıl* (pronoun / ضمير), *ilgeç* (preposition / أداة جر), *sayı adı* (numeral / اسم عدد), *tanımlık* (article / أداة التعريف), *bağlaç* (conjunction / عاطف) ve *ünlem* (interjection / حرف نداء) işlevsel kategoride yer alan sözcük türleridir. Bu türler sözlükte madde başı olarak bulunmaz, dolayısıyla da sözlüksel kategoriler içinde yer almaz. Şimdi bunları tek tek değerlendirmeye geçebiliriz.

5.2.2.1. Adıl (Zamir) / Pronoun

Adıl veya *zamir* (pronoun / ضمير), kısaca “*geleneksel olarak isimleri veya isim öbeklerini temsil ettiği düşünülen bir sözcük sınıfı*”⁴⁴⁵ şeklinde tanımlanır. Diğer bir deyişle, “*tekrarını önlemek için bir adın veya ad öbeğinin yerine kullanılan sözcük*” türüdür. Bu tanımdan anlaşılacağı gibi zamirler, bir bağlam içinde yer edinebilir ve bu bağlamda daha önce zikredilmiş bir ad veya ad öbeğinin yerine kullanılabilir. Bu da zamirlerin dilbilgisel bir işlevi yerine getiren kapalı kategoride bir sözcük türü olduğunu gösterir.

‘İsimlerin yerine geçme’ özelliğinin zamirlere uygulanması birkaç farklı yönden sorunludur. Her şeyden önce, ‘temsil’ kavramının neyi ifade ettiği ve neden sadece zamirlere uygulanıp diğer ifade türlerine uygulanmaması gerektiği genellikle açıklığa kavuşturulmamıştır. Öte yandan, zamirler ve isimler arasındaki ilişkinin, genel terimler ve özel terimler arasında ortaya çıkandan farklı olduğu açıkça görülmektedir. Bazı dilbilimciler tarafından değinilen bir diğer nokta da zamirlerin yerine geçtiği şeyin sadece ‘adlar’ değil, ‘ad öbekleri’ de olduğudur.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Velupillai, *An Introduction to Linguistic Typology*, 115.

⁴⁴⁵ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 362.

⁴⁴⁶ D. N. S. Bhat, *Pronouns*, (UK: Oxford University Press, 2004), 2.

Bir sözcük türü olarak zamirin, *değiştirim* (substitution / استبدال) veya *ikame*⁴⁴⁷ kavramıyla da önemli bir ilişkisi vardır. Bu kavram kısaca “*bir yapıda bir birimin yerine başka bir birim koyma işlemi*”⁴⁴⁸ biçiminde tanımlanabilir. Amerikan dilbilim yapısalcılığının önemli isimlerinden *Leonard Bloomfield* (1887–1949) da mezkûr kavramı, “*İkame, dilbilimsel bir biçim veya dilbilgisel bir özelliğin, belirli geleneksel koşullar altında, herhangi bir dilbilimsel biçimler sınıfının yerini almasıdır.*”⁴⁴⁹ şeklinde tanımlamıştır. Zamirler de ad ve ad öbeklerinin yerini alarak bir *ikame* olgusu ortaya koymaktadır.⁴⁵⁰

Pek çok zamir türü vardır ve terminoloji, gramerler arasında biraz farklılık gösterir. Bununla birlikte dillerde genel olarak var olan zamir türleri; *şahıs zamirleri* (personal pronouns / الضمائر الشخصية), *iyelik zamirleri* (possessive pronouns / ضمائر الملكية), *işaret/gösterme zamirleri* (demonstrative pronouns / الضمائر الإشارية), *soru zamirleri* (interrogative pronouns / الضمائر الاستفهامية), *dönüşlü zamirler* (reflexive pronouns / الضمائر الانعكاسية), *belgisiz zamirler* (indefinite pronouns / الضمائر التنكيرية), *ilgi zamirleri* (relative pronouns / الأسماء الموصولة أو الضمائر الموصولة) ve *işteşlik zamirleri* (reciprocal pronouns / الضمائر التبادلية)’dir.⁴⁵¹

Arapça zamirlerde *cinsiyet* (جنس) ve *sayı* (عدد) önemlidir. Zira hemen her zamirin *eril-dişil* (مذكر-مؤنث) biçimleri olduğu gibi *tekil-ikil-çoğul* (مفرد-ثنائية-جمع) biçimleri de vardır.⁴⁵² Ayrıca bazı zamirler *gizli* (مستر), bazı zamirler *açık* (بارز); bazı zamirler *bağımsız/ayrık* (منفصل), bazı zamirlerse *bağımlı/bitişik* (متصل) olabilmektedir.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Kerim Demirci, *Zamirler: Dilbilimsel Bir Yaklaşım*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 65.

⁴⁴⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 82.

⁴⁴⁹ Leonard Bloomfield, *Language*, (China: Foreign Language Teaching and Research Press, 2002), 260.

⁴⁵⁰ Konu hakkında detay ve tartışma için bk. Demirci, *Zamirler: Dilbilimsel Bir Yaklaşım*, 65 vd.

⁴⁵¹ *Adıl* konusunda müstakil iki önemli eser olarak bk. D. N. S. Bhat, *Pronouns*, (UK: Oxford University Press, 2004); Kerim Demirci, *Zamirler: Dilbilimsel Bir Yaklaşım*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014).

⁴⁵² Ayrıntı için bk. Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 46-61.

⁴⁵³ Ayrıntı için bk. David L. Appleyard, “Personal Pronoun (Standard Arabic)”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 3: 588-593.

Tablo 5.8: Arapçada Bağımsız/Ayrık Adıllar

Kişi	Cinsiyet	Tekil	İkil	Çoğul
1.	<i>yansız</i>	أنا		نحن
2.	<i>eril</i>	أنت	أنتما	أنتم
2.	<i>dişil</i>	أنتِ		أنتنّ
3.	<i>eril</i>	هو	هما	هم
3.	<i>dişil</i>	هي		هنّ

Tablo 5.9: Arapçada Bağımlı/Bitişik Adıllar

Kişi	Cinsiyet	Tekil	İkil	Çoğul
1.	<i>yansız</i>	ي / يَ / نِي		نا
2.	<i>eril</i>	ك	كما	كم
2.	<i>dişil</i>	كِ		كنّ
3.	<i>eril</i>	ه / هِ	هُما / هِما	هُم / هِمْ
3.	<i>dişil</i>	ها		هُنّ / هِنّ

Adıllar çerçevesinde Arap dilinin tipik özelliklerinden biri, *naşb durumunda* (accusative case / حالة المفعوليّة) olan adılların *ayrık* gelmeleri hâlinde aldıkları biçimlerdir:

Tablo 5.10: Arapçada Ayrık Nesne Adılları

Kişi	Cinsiyet	Tekil	İkil	Çoğul
1.	<i>yansız</i>	إِيَّايَ		إِيَّانا
2.	<i>eril</i>	إِيَّاكَ	إِيَّاكما	إِيَّاكم
2.	<i>dişil</i>	إِيَّاكِ		إِيَّاكنّ
3.	<i>eril</i>	إِيَّاهُ	إِيَّاهما	إِيَّاهم
3.	<i>dişil</i>	إِيَّاهَا		إِيَّاهنّ

Ayrık adılların 2. şahıslarının tümü, çekimli eylemdeki kişi belirtici ile aynı olan baştaki 'en (أَنْ)'den sonra -t- (-ت-) kişi işaretleyicisine sahiptir. 2. kişinin bitişik adılarının tümü -k- (-ك-) kişi işaretleyicisi ile başlar. Her durumda cinsiyet ve sayı göstergeleri ayrık ve bitişik adılarda aynıdır. Ayrıca bu aynı göstergeler, 3. şahıs zamirlerinin hem ayrık hem de bitişik olmak üzere ikil ve çoğul hâllerinde de bulunur.⁴⁵⁴ Bu bilgilere göre sözü edilen adılların yapılarını gösteren tablo şu şekildedir:

Tablo 5.11: Arapçada 2 ve 3. Kişi Adıl Yapısı

Kişi	Cinsiyet	Tür	Tekil	İkil	Çoğul
2.	eril	ayrık	أَنْ + تـ	أَنْ + تـمَّا	أَنْ + تـم
		bitişik	-كـ تـ	-كـ تـمَّا	-كـ تـم
2.	eril	ayrık	أَنْ + تـِ	أَنْ + تـِمَّا	أَنْ + تـِمْ
		bitişik	-كـِ تـِ	-كـِمَّا تـِمَّا	-كـِمْ تـِم
3.	eril	ayrık	هـِ تـو	هـِ تـمَّا	هـِ تـم
		bitişik	-هـِ تـو	-هـِ تـمَّا	-هـِ تـم
3.	eril	ayrık	هـِ تـي	هـِ تـمَّا	هـِ تـم
		bitişik	-هـِ تـي	-هـِ تـمَّا	-هـِ تـم

Arapçada ayrıca eriline *şe'n* (ضمير الشأن), dişiline ise *kişşah* (ضمير القصة) denen ve kendisinden sonra gelen cümleyle açıklanan bir adıl ile isim cümlelerinde her ikisi de *belirli* (معرفة) olan *özne* (المبتدأ) ve *yüklemi* (الخبر) ayırma işleviyle kullanılan ve *faşl* adı verilen bir adıl (ضمير الفصل) çeşidi daha vardır ki bu konularda tafsilatı başka kaynaklara havale ederek adıl konusuna burada son veriyoruz.⁴⁵⁵

5.2.2.2. İlgeç (Edat) / Preposition

İlgeç veya *edat* (preposition / أداة أو حرف), sözcüklerin dilbilgisel sınıflandırılmasında kullanılan ve tek bir yapı bileşeni oluşturmak için tipik olarak isim öbeklerinden (genellikle tek isim veya zamirler) önce veya sonra gelen ögeler kümesine

⁴⁵⁴ Appleyard, "Personal Pronoun (Standard Arabic)", 3: 592.

⁴⁵⁵ Adıllar konusunda detay için bk. Erdim, *Arapça Söz Diziminde İsim ve Hükümleri*, 170-174.

atıfta bulunan bir terimdir.⁴⁵⁶ Diğer bir deyişle “bir eylemi, sıfatı veya adı başka bir ad öbeğine bağlayan bileşen”⁴⁵⁷ ilgeç olarak adlandırılır.

Arapça gramer geleneğinde çatı kavram olarak genellikle *ḥarf* (حرف) terimiyle ifade edilen *ilgeç*, şu şekilde tarif edilir: “ما دلّ على معنى في غيره.”⁴⁵⁸ (“Kendisinden başkasıyla bir anlama işaret eden şey.”). Bu tanımdan Arapçada ilgeçlerin tek başına bir anlam ifade etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca *ad* ve *eylem* tanımında söz konusu edilen *zaman* kavramının bu tanımda yer almaması, ilgeçlerin çekime de girmediğini ima etmektedir. Nitekim edatlarla ilgili aynı şeye işaret eden *Hacıeminoğlu* da bu sözcük türünü gerek dilin bütünü içinde, gerekse gramer unsuru olarak cümle içinde isim ve fiillerden ayıran iki mühim özelliğin olduğunu belirterek bu özellikleri “tek başına mana taşımama” ve “çekime girmeme” şeklinde sıralamıştır.⁴⁵⁹

Dünya dillerinde ilgeçlerin varlığı ve sözcük dizilişine göre konumları önemli bir husustur. WALS veri tabanı esas alınarak hazırlanan *Tablo 5.12*’de de görüldüğü gibi dillerin çoğunda sonilgeçler ve önilgeçler kullanılmaktadır ve Arapça önilgeçlere sahip 511 dil içerisinde yer almaktadır:

Tablo 5.12: Edat Dizilişi ve Ad Öbekleri Envanteri

Değer	Dil Sayısı
Sonilgeçler	577
Önilgeçler	511
İçilgeçler	8
Hiçbiri baskın olmayan birden fazla ilgeç türü	58
İlgeç olmayan	30
Toplam	1184

Kaynak: Matthew S. Dryer (2023)⁴⁶⁰

Arapçada ilgeçler daima ilgili oldukları sözcükten önce gelir. Öncesinde yer aldıkları sözcüklere göre de sınıfları değişir. Bazı edatlar sadece adlardan ve ad öbeklerinden, bazıları sadece eylemlerden, bazılarıysa hem adlardan hem de eylemlerden

⁴⁵⁶ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 383. [Tasarrufla]

⁴⁵⁷ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 355.

⁴⁵⁸ İbn Hişām, *Şerhu Şuṣūri’z-Zeheb ft Ma’rifeti Kelāmi’l-‘Arab*, 12.

⁴⁵⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), XIII.

⁴⁶⁰ Matthew S. Dryer, “Chapter Order of Adposition and Noun Phrase”, (Erişim Tarihi: 7.4.2023), <https://wals.info/chapter/85>

önce kullanılabilir. Örnek olarak aşağıdaki tabloda sadece adlarla kullanılan önülgeçler listelenmiştir:

Tablo 5.13: Arapçada Sadece Adlarla Kullanılan ve Durum Bildiren Önülgeçler

Önülgeç	Temel İşlev/Anlam	Önülgeç	Temel İşlev/Anlam
	yönelme durumu (+A)		
الباء	belirtme durumu (+İ)	مذ	sınırlandırma durumu (+DAn beri)
	vasıta durumu (+IA)		
	çıkma durumu (+DAn)		
من	sebepl durumu (+DAn)	مند	sınırlandırma durumu (+DAn beri)
	miktar durumu (+DAn)		
	yönelme durumu (+A)		
إلى	sınırlandırma durumu (+A kadar)	حتى	sınırlandırma durumu (+A dek)
	varma durumu (+A)		
في	bulunma durumu (+DA)	واو القسم	ant içme durumu (+A ant iç-)
اللام	sebepl durumu (+DAn, di-ye)	تاء القسم	ant içme durumu (+A ant iç-)
رُبَّ	olasılık durumu (belki)	باء القسم	ant içme durumu (+A ant iç-)
على	yönelme durumu (+A)	حاشا	sınırlandırma durumu (+DAn başka)
	karşıtlık durumu (+A rağmen)		
عن	ayrılma durumu (+DAn)	خلا	sınırlandırma durumu (+DAn başka)
الكاف	benzerlik durumu (+nIn gibi)	عدا	sınırlandırma durumu (+DAn başka)

Kaynak: ‘Abdulḳāhir el-Curcānī (2009, s. 41-48)

Tabloda gösterilen önülgeçler, çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır. Bunlardan bazıları sadece ilgeç (تاء القسم، واو القسم، رُبَّ، اللّام، الباء، في، حتى، إلى، من)، bazıları kimi zaman ad kimi zaman ilgeç (مند، مذ، الكاف، عن، على)، bazılarıysa bazen eylem bazen de ilgeç (حاشا، خلا، عدا) olarak nitelendirilmektedir. Yine bu ilgeçler; sadece isimler tarafından takip edilebilen ilgeçler (رُبَّ، الكاف، حتى، مذ، مند)، yalnızca Allah’a atıfta bulunan isimler

tarafından takip edilebilen ilgeçler (واو القسم، تاء القسم) ve hem adlar hem de zamirsel ekler (الضمائر المتصلة) tarafından takip edilebilen ilgeçler (اللام، الباء، الف، على، عن، إلى، من، في، الباء، اللام) biçiminde sınıflandırılmaktadır.⁴⁶¹

5.2.2.3. Sayı Adı / Numeral

Sayı adı (numeral / اسم العدد) dilbilim açısından önemli bir işlevsel sınıfa işaret eder ve kısaca “*sayı kavramı içeren ad*”⁴⁶² şeklinde tanımlanır. Toplamlar şeyleri sayma ihtiyacı duyar, bu yüzden dünya dillerinin genelinde sayı adları varlık gösterir. Bununla birlikte az da olsa sayma işleminin çok önemli olmadığı toplumlar da vardır. Sayı adları olmayan veya yalnızca bir veya iki kesin sayı adına sahip diller arasında Amazonya’daki *Mundurukú* ve *Pirahã* sayılabilir. Zira *Mundurukú* dili 1, 2 ve 3 için sayma sözcüklerini tutarlı bir şekilde, 4 ve 5 için ise biraz tutarsız bir şekilde kullanmaktadır. *Pirahã* diliyse 1 ve 2 için kullanılan sözcükleri bile tutarlı bir şekilde kullanmamaktadır.⁴⁶³ Bu dillerden farklı olarak *Türkçe* ve *İngilizce* gibi dillerdeyse binler, milyonlar, milyarlar, trilyonlar ve hatta katrilyonlar gibi sayı sözcükleri bulunur. Ayrıca bu sayılar; *asıl sayılar* (ör. bir, iki, üç), *sıra sayıları* (ör. onuncu, yüzüncü, bininci), *üleştirme sayıları* (ör. ikişer, onar, yüzer), *kesir sayıları* (ör. beşte bir, yüzde beş, binde üç) gibi türlere ayrılır.

ez-Zemaḥşerī (ö. 538/1144) Arapçadaki sayı adları için şunları söyler: “هذه الأسماء”⁴⁶⁴ “أصولها اثنتا عشرة كلمة، وهي: الواحد إلى العشرة، والمائة إلى الألف. وما عداها من أسامي العدد فمتشعبٌ منها. (“Bu isimler asıl itibarıyla birden ona [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10] ve yüzden bine [100, 1000] kadar olan on iki sözcükle ifade edilir ve bunların dışındaki sayı adları bunlardan üretilir.”). Arapçada sayı isimleri konusu, diğer birçok dünya diline göre biraz farklılık arz eder. Zira bu sayı adlarında *erillik* ve *dişillik* gibi kavramların yanı sıra *binā* ve *i’rāb* olgusu da etkilidir. Ayrıca bazı sayılar, sayılanlarıyla (معدود) cinsiyet açısından zıtlık arz edecek şekilde gelebilmektedir.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ronak Husni ve Aziza Zaher, *Working with Arabic Prepositions: Structures and Functions*, (New York: Routledge, 2020), 4.

⁴⁶² Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 165.

⁴⁶³ Rochel Gelman ve Brian Butterworth, “Number and Language: How Are They Related?”, *Trends in Cognitive Sciences*, 9/1 (2005): 8.

⁴⁶⁴ Ebu’l-Kāsim Maḥmūd b. ‘Umer ez-Zemaḥşerī, *el-Mufaṣṣal fī ‘İlmi’l-‘Arabiyye*, nşr. Faḥr Şālih Kādārah, (‘Ammān: Dāru ‘Ammār, 2004), 209.

⁴⁶⁵ Detay için bk. Nevzat H. Yanık, *Arapçada Sayılar*, (Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi, 1999).

Arapçada sayılar; *asıl sayılar* (الأعداد الأصلية), *sıra sayıları* (الأعداد الوصفية أو الترتيبية), *üleştirme sayıları* (الأعداد التوزيعية) ve *kesirli sayılar* (الأعداد الكسرية) olmak üzere 4 başlık altında değerlendirilebilir:

Tablo 5.14: Arapçada 1-10 Arası Sayılar

Asıl Sayılar			Sıra Sayıları			Üleştirme Sayıları			Kesirli Sayılar		
<i>Eril Sayılanla</i>	<i>Dişil Sayılanla</i>	<i>Anlam</i>	<i>Eril</i>	<i>Dişil</i>	<i>Anlam</i>	“فُعَالٌ” Formu	“مَفْعُلٌ” Formu	<i>Anlam</i>	<i>Tekil</i>	<i>Çoğul</i>	<i>Anlam</i>
واحد	واحدة	1	أول	أولى	1.	أُحَاد	مُوحِد	1'er	نصف	أنصاف	1/2
اثنان	اثنتان/ثنتان	2	ثانٍ	ثانية	2.	ثُنَاء	مُثْنِ	2'ser	ثلث	أثلاث	1/3
ثلاثة	ثلاث	3	ثالث	ثالثة	3.	ثُلَاث	مُثْلث	3'er	رُبُع	أرباع	1/4
أربعة	أربع	4	رابع	رابعة	4.	رُبَاع	مُرْبِع	4'er	خُمْس	أخماس	1/5
خمسة	خمس	5	خامس	خامسة	5.	خُمَاس	مُخْمَس	5'er	سُدُس	أسداس	1/6
ستة	ست	6	سادس	سادسة	6.	سُدَاس	مُسَدَس	6'sar	سَبْع	أسباع	1/7
سبعة	سبع	7	سابع	سابعة	7.	سُبَاع	مُسَبِع	7'ser	ثُمْن	أثمان	1/8
ثمانية	ثمانٍ	8	ثامن	ثامنة	8.	ثُمَان	مُثْمَن	8'er	تِسْع	أتساع	1/9
تسعة	تسع	9	تاسع	تاسعة	9.	تُسَاع	مُتَسَع	9'ar	عَشْر	أعشار	1/10
عشرة	عشر	10	عاشر	عاشرة	10.	عُشَار	مُعْشَر	10'ar	-	-	-

Tablo 5.13'te de görüldüğü gibi Arapçada *asıl sayılar*, eril ve dişil sayılanlarda 3'ten itibaren cinsiyet zıtlığı arz etmekte; *sıra sayıları*, ilki hariç “فَاعِلٌ” kalıbında türetilmekte; *üleştirme sayıları* “فُعَالٌ” ve “مَفْعُلٌ” formlarından elde edilmekte; *kesirli sayılar* ise ya “فُعُلٌ” formuyla ya da “فُعْلٌ” formuyla oluşturulmaktadır. Ayrıca kesirli sayıların ilki, diğerlerinden farklı olarak “نِصْفٌ” sözcüğüyle karşılanmaktadır.⁴⁶⁶

Arapçada 10'lar, 100'ler ve 1000'ler gibi basamakları ifade eden sayılar için de özel durumlar söz konusudur. ez-Zemaḥşerī 11-19 arası sayılar için şunları yazar: “وَأَخَذَ عَشَرَ إِلَى تِسْعَةٍ عَشَرَ مِائِيٍّ إِلَّا اثْنِي عَشَرَ.”⁴⁶⁷ (“12 hariç 11'den 19'a kadar olan sayılar mebnīdir.”).

⁴⁶⁶ Ayrıntı için bk. ez-Zemaḥşerī, *el-Mufaṣṣal fī 'İlmi'l- 'Arabiyye*, 209-213.

⁴⁶⁷ ez-Zemaḥşerī, *el-Mufaṣṣal fī 'İlmi'l- 'Arabiyye*, 11.

Sayı adlarıyla ilgili olarak daha yazılacak çok şey vardır. Fakat maksat hâsıl olduğundan bu kadarıyla iktifa ediyoruz.⁴⁶⁸

5.2.2.4. Tanımlık / Article

Tanımlık (article / أداة التعريف والتكثير), “bir konuşmacının bir isim öbeğinin göndergesini belirli veya belirsiz olarak ele alıp almadığını gösteren bir belirleyici”⁴⁶⁹ demektir. Terimin başka bir tanımı ise şöyledir: “Kimi dillerde adlarla birlikte kullanılan, adlar arasındaki ayrımları (tekil, çoğul; belirli, belirsiz vb.) belirleyen dilbilgisi ögesi”.⁴⁷⁰ Tanımlık Arapça, İngilizce ve Fransızcada olduğu gibi adlardan önce veya İsveççe ve Norveçcede olduğu gibi adlardan sonra kullanılabilir. Bununla birlikte Fince ve Estonca gibi kimi dillerde tanımlık bulunmaz.

Tablo 5.15: Dünya Dillerinde Tanımlık Envanteri

Değer	Dil Sayısı
Belirleyiciden farklı gösterici sözcük	216
Belirli tanımlık olarak kullanılan gösterici sözcük	69
Belirli tanımlık eki	92
Belirli tanımlık var ama belirsiz tanımlık yok	45
Belirli tanımlık da belirsiz tanımlık da yok	198
Toplam	620

Kaynak: Matthew S. Dryer (2023)⁴⁷¹

WALS veri tabanı esas alınarak hazırlanan *Tablo 5.15*’te de görüldüğü gibi birçok dilde tanımlık bulunmaktadır ve Arapça *belirli tanımlık ekine* (لام التعريف) sahip 92 dil içerisinde yer almaktadır. Bu tanımlık (ال), adlardan önce gelip *önek* görünümü sergileyen bir tanımlıktır ve adın *belirli* (معرفة) olduğunu gösterir.⁴⁷² Her ne kadar bir ek veya sözcük düzeyinde tanımlığa karşılık gelmese de Arapçada adların *belirsizliğine* (نكرة) de işaret eden bir olgu vardır: “*Tenvîn* (nutation / تنوين)”. Birçok işlevi olan *tenvîn*’in en önemli

⁴⁶⁸ Sayılarla ilgili çok detaylı ve sistematik bir çalışma olarak bk. Muştafâ en-Nehhâs, *el-‘Aded fi’l-Luga: Dirâse Luğaviyye ve Nahviyye*, (el-Kuveyt: Mektebetu’l-Felâh, 1979).

⁴⁶⁹ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 35.

⁴⁷⁰ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 82.

⁴⁷¹ Matthew S. Dryer, “Feature 37A: Definite Articles”, (Erişim Tarihi: 12.4.2023), <https://wals.info/chapter/37>

⁴⁷² ez-Zeccâcî, *el-Cumel fî’n-Nahv*, 14.

görevi, ada belirsizlik anlamı yüklemektir (تنكير). Belirli tanımlık da bu gibi *belirsiz* sözcükleri *belirli* yapmak üzere adların öncesine bitişir.⁴⁷³

5.2.2.5. Bağlaç / Conjunction

Bağlaç (conjunction / عاطف أو أداة الربط), “sözcüklerin dilbilgisel sınıflandırmasında, birincil işlevi sözcükleri veya diğer yapıları birbirine bağlamak olan bir ögeyi veya süreci ifade etmek için kullanılan bir terim”dir.⁴⁷⁴ Bağlaçlar tek tip olmaz. Örneğin Türkçede bağlaçlar yapıları bakımından *yalın bağlaçlar* (ile, ve, fakat, ancak), *türemiş bağlaçlar* (gerçekten, aslında, vb.), *bileşik bağlaçlar* (oysa, yoksa) ve *öbekleşmiş bağlaçlar* (ne var ki, bu nedenle) olmak üzere dört kümeye ayrılır.⁴⁷⁵ Arapçada da bağlaçların benzer biçimlere sahip olduğu söylenebilir.

Arapça bağlaçların hepsi sözdizimsel olarak aynı işlevi görmez ve bağladıkları sözcük veya sözcük öbekleri açısından da çeşitlilik gösterir. Örneğin “مع” gibi bazı bağlaçlar *ad* ve *cümleleri* bağlamakta kullanılabilirken “و” gibi bağlaçlar ek olarak *eylemleri* de bağlayabilir. Aşağıda Arapçada sık kullanılan bağlaçlar verilmiştir.

Tablo 5.16: Arapçada Çok Kullanılan Bağlaçlar

Bağlaç	Temel İşlev/Anlam	Bağlaç	Temel İşlev/Anlam
و	ve, ile; fakat	بل	belki; aksine, bilakis; bununla beraber
ف	akabinde; zira, çünkü; bu yüzden; ne var ki	أما	amma, ama, -e gelince
مع	ile, -nın yanında, -la beraber	لكن	ancak, ama, fakat, lakin; oysa; nitekim
ثم	sonra, arkasından; ayrıca, bir de	أم	yahut; yoksa; ...-ıp ...-madığını; ya ... ya da; ha ... ha
أو	veya, ya da; hem de; ister ... ister	حتى	hatta; bile; üstelik; böylece

⁴⁷³ el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī, *el-Cumel fi'n-Naḥv*, nşr. Faḥruddīn Kābāveh, (Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1985), 241.

⁴⁷⁴ Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 101.

⁴⁷⁵ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 40.

Tablo 5.16’da görülen bağlaçlar tek sözcükten oluşan ve temel işlevi bağlama olan bağlaçlardır. Arapçada kimi bağlaçlar birden fazla sözcükten oluşan kalıp yapılar da olabilir:

Tablo 5.17: Arapçada Bazı Birleşik Yapılı Bağlaçlar

Bağlaç	Temel İşlev/Anlam
بالإضافة إلى	ek olarak, buna ilaveten, bunun yanında
كذلك	ayrıca, bunun yanında; aynı şekilde
كما أن	aynı şekilde; ayrıca; nitekim; diğer taraftan
حيث أن	çünkü, zira; -mesi medeniyle
ومن هنا	bundan dolayı, buradan hareketle, bu nedenle

Tıpkı diğer dillerin öğretiminde olduğu gibi Arapça öğretiminde de çok önemli bir yeri olduğu için üzerinde çokça durulan ve hususi eserlere de konu olan bağlaçlar hakkında daha fazla detay vermeye gerek görmüyor, teferruatı ilgili kaynaklara havale ederek konuyu burada noktalıyoruz.⁴⁷⁶

5.2.2.6. Ünlem / Interjection

Ünlem (interjection / أداة النداء), “diğer sınıflarla dilbilgisel ilişkilere girmeyen, üretken olmayan bir sözcük sınıfına atıfta bulunan, konuşma bölümlerinin geleneksel sınıflandırmasında kullanılan bir terim”dir.⁴⁷⁷ Yani ünlem, tipik olarak bir duyguyu ifade eden ve bir cümledeki diğer kelimelerle dilbilgisel olarak bağlantılı olmayan bir sözcüktür.

Klasik Arapçada “يا” (ey) ve benzer anlama sahip وا، ها، أ ve إي veya وئ (vah) gibi çok sayıda ünlem bulunmaktadır. Bu ünlemlerin çoğu Modern Standart Arapçada

⁴⁷⁶ Bağlaçlar ve kullanımlarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Abdulkareem Said Ramadan, *Conjunctions and Interjections in Modern Standard Arabic*, (New York: Routledge, 2019); Hüseyin Yazıcı, *Örnekleriyle Arapçada Bağlaçlar ve Yapılar*, (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2017); Hüseyin Günday ve Şener Şahin, *Arapça’da Bağlaçlar*, (Bursa: Emin Yayınları, 2018); Candemir Doğan, *Karşılaştırmalı Arapça-Türkçe Bağlaçlar*, (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2013).

⁴⁷⁷ Şâfiye Zfinkî, *Mu‘cemu Muştalahâti’l-Lisāniyyât: İnkilâzî-‘Arabî-Kurdî*, (Berlin: Democratic Arab Center For Strategic, Political & Economic Studies, 2022), 310.

önemini yitirmiştir. Aynı şekilde modern Arap lehçelerinde de sadece birkaçı günümüze ulaşmıştır.⁴⁷⁸

Arapçada ünlem konusu sözdizim kitaplarında ele alınır çünkü ünlem için kullanılan *edatlardan* (أدوات النداء) sonra gelen *ad* (المنادى) durum değiştirir. Bu durumların bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bu *ad* şayet belirli mufred ise sonuna *yardım isteme durumunu belirten elif* (ألف الاستغاثة) veya *acı ve hüznün durumunu belirten edat* (الندبة), başına da “J” bitişmezse *merfū* ‘ olduğu alâmet üzere *mebnî* olur (“يا زيد” ve “يا مسلمون” gibi).
2. Eğer *tamlanan* (مضاف), *tamlanan benzeri* (الشبيه بالمضاف) veya *belirsiz* (نكرة) olursa takdir edilen bir eylem ile *naşbedilir* (“يا عبد الله”, “يا خيرًا من زيد” ve “يا رجلًا” gibi).
3. Eğer bu adın sonuna “I” bitişirse *feth* üzere *mebnî* olur (“يا زيدا” gibi).
4. Başına “J”nin bitişmesi durumunda ise sözcük *cerredilir* (“يا لزيد” gibi).⁴⁷⁹

Bütün bunların dışında Arapça ünlem olan “يا” sözcüğü, hitap edilenin cinsiyetine göre “أَيُّهَا” veya “أَيُّهَا” gibi ifadelerle birleşik oluşturabilir. Bu durumda ifadeyi takiben gelen *ad* (المنادى), *belirli tanımlık* (لام التعريف) alır. Ayrıca yalnızca bu ifadeler kullanılmak suretiyle “يا” ünlemi söyleyişten de düşürülebilir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ Herbert Eisenstein, “Interjection”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 2: 378-380.

⁴⁷⁹ Bk. Zeynuddîn Muhammed b. Pîr ‘Alî b. İskender el-Birgivî, *İzhâru ‘l-Esrâr fi ‘n-Nahv*, nşr. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dâğistânî, (Beyrût: Dâru ‘l-Minhâc, 2009), 135.

⁴⁸⁰ Ayrıntı için bk. Eisenstein, “Interjection”, 2: 378-380.

ALTINCI BÖLÜM

SENTAKTİK TİPOLOJİ VE ARAPÇA

“*Nahvin, Arap dilinin kanunu ve düzeltme ölçüsü olduğu konusunda hiçbir ihtilaf yoktur.*”

Ebu'l-Abbās el-ĞALĞAŞENDİ

Diller; *ses, fonem, seslem, morfem* gibi küçük ünitelerin belli bir sistematik çerçevesinde bir araya getirilmesiyle varlık gösterir ve bu yolla, onu kullanan şahısların anlamlar dünyasının ses ve söz düzlemindeki karşılığı olur. Bir iletişim aracı olarak insan dilleri, *derin yapı*daki (البنية العميقة/التحتية) bu anlamların *yüzey yapıya* (البنية السطحية) muhtelif şekillerde aktarılmasını sağlar ve insan türünün sosyal organizasyon becerilerini geliştirerek onların bir arada yaşayabilmelerini kolaylaştırır.

Hiçbir dil, rastgele bir yapıya sahip değildir ve her dilin kendi mekaniğini oluşturan kuralları bulunur. Bütün dillerde, en küçüğünden en büyüğüne tüm üniteler arasında sistematik bir örüntü söz konusudur ve bu örüntüyü oluşturan manzumeler bütününü *cümle/tümce* (الجملة) yapılarında kendisini gösterir.

Arapçada *naħv* (النحو) olarak ifade edilen ve sözünü ettiğimiz cümle yapılarını betimlemeyi amaç edinen bilim dalı, Türkçede kimi zaman *cümle bilgisi*, kimi zaman *söz dizimi*, kimi zaman da *sözdizim* olarak karşlanır. Aynı bilimin Batı dillerindeki karşılığıysa genellikle *sentaks* (syntax) sözcüğüdür.

Bu bilim, dil ünitelerinin belirli bir anlamı ifade etmek üzere nasıl organize olduğunu betimleyerek yüzey yapıda dilin şekilleniş biçimlerini ortaya koyar. Bu yüzden herhangi bir dili öğrenmek isteyen kişiler, dili çeşitli açılardan inceleyen birçok bilimden önce sözdizim kurallarını öğrenmek durumundadır. Çünkü *fonetik* (sesbilgisi), *fonoloji*

(sesbilim), *morfoloji* (biçimbilim) ve *semantik* (anlambilim) gibi alanların tümü; sözdizim yapısı içerisinde kendisine karşılık bulabilmektedir.

Sözdizim tipolojisine (syntactic typology / أنماطية نحوية) gelince, bu disiplin dillerin sözdizim yapılarının tipik özelliklerini araştırır. Bu tipik özellikler de tipoloji çalışmalarında genellikle şu şekilde kategorize edilir: *Özne* (subject / مسند إليه), *uyum* (agreement / مطابقة), *sözcük dizilişi* (word order / ترتيب الكلمات), *cinsiyet* (gender / جنس), *sayı* (number / عدد), *kişi* (person / شخص), *durum* (case / حالة إعرابية أو مفعولية), *ilgi* (relative clause / عبارة موصولة), *çatı* (voice / صيغة البناء), *zaman* (tense / زمن), *kip* (mood / جهة) ve *görünüş* (aspect / هيئة). Şimdi bu kategorileri Arapça açısından inceleyebiliriz.

6.1. Özne / Subject

Özne (subject / المسند إليه), “*geleneksel dilbilgisinde, eylemin belirttiği oluşu gerçekleştiren ya da bu oluşa konu olan öge; çağdaş dilbilimde, yüklemi gerçekleştiren ve onunla birlikte en küçük sözceyi oluşturan ögenin sözdizimsel işlevi; ad dizimiyle eylem diziminden kurulu çekirdek tümcede ad diziminin dilbilgisel işlevi*”⁴⁸¹ şekillerinde tanımlanır. Arapçada çatı bir kavram olarak *musned* ileyh terimiyle ifade edilen *özne* şu şekilde tanımlanmıştır: “المسند إليه: هو المبتدأ الذي له خبر، والفاعل، ونائبه، وأسماءه”⁴⁸² (“Özne; bir *haber*i olan *mubtede* ile *fā’il*, *nā’ibi* ve *isimler*dir.”). Tanımda geçen terimleri kısaca açıklayacak olursak isim cümlelerinin öznesine “المبتدأ”, etken eylemli fiil cümlelerinin öznesine “الفاعل”, edilgen eylemli fiil cümlelerinin öznesineyse “نائب الفاعل” denir. Bununla birlikte klasik dönemden bu yana literatürde özneyi belirtmek için şu 5 ifade kullanılmıştır: “مُحَدَّث عنه”, “مُخْبَر عنه”, “مُسْتَد إليه”, “فاعل مقدّم”, “مُبْتَدَأ”.⁴⁸³

Bir isim öbeğinin bir cümlede taşıyabileceği dilbilgisel ilişkiler arasında en önemlisi *özne* ilişkisidir. Çoğu dilde *özne* belirgindir ve kolayca tanınabilir. *Özne*, cümle yapısının dilbilgisel eksenini oluşturur ve metindeki diğer cümlelerle ilişkilendirilir. Ancak bu, tüm dillerde böyle olmayabilir.⁴⁸⁴ *Özne*, yargısal öbek yapılarının bağımlı

⁴⁸¹ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 157.

⁴⁸² Ahmed el-Hāşimī, *Cevāhiru’l-Belāğah fi’l-Me’ānī ve’l-Beyān ve’l-Bedī’*, (US: Mu’essesetu Hindāvī, 2019), 119.

⁴⁸³ Hussein Abdul-Raof, *Subject, Theme and Agent in Modern Standard Arabic*, (UK: Routledge, 1998), 18.

⁴⁸⁴ Trask, *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, 266.

bileşenidir; kendi başına anlatım bildirmez.⁴⁸⁵ Yani bir öznenin anlatım bildirebilmesi için bir yargıya ihtiyacı bulunur ki bu yargıyı ifade edecek olan eleman da *yüklem* ögesidir. Bu bilgilerden *öznenin* tartışmasız bir kategori olduğu anlaşılmamalıdır. Zira özellikle de dilbilimsel tipoloji açısından *özne* tartışmalı bir konudur ve dilbilimciler hangi ad öbeğinin *özne* olduğu konusunda hemfikir değildir. Bu yüzden *Comrie* (2001) şunları yazar:

Eğer dilbilimciler dillerdeki tüm yapılarda hangi ad öbeğinin özne olduğu konusunda daima hemfikir olsalardı, o zaman belki de mevcut özne kavramını kabul edebilir ve onun açık bir tanımını bulmaya çalışmak için daha az enerji harcayabilirdik. Bununla birlikte, çok çeşitli durumlarda, böyle bir özne kavramının mevcut olmadığı ortaya çıkmaktadır; bu da demek oluyor ki belirli bir ad öbeğinin özne olduğunu veya olmadığını beyan etmek için kriterler oluşturma ihtiyacı, ciddi bir deneysel sorun olarak kendisini göstermektedir. (s. 104).

Türkiye Türkçesi açısından özneyi değerlendiren kaynaklar birçok özne çeşidinden söz eder.⁴⁸⁶ Bunlar içerisinde özellikle *gerçek özne*, *sözde özne*, *açık özne*, *gizli özne*, *örtülü özne* ve *durağan özne* sınıflandırmaları önemlidir ve bu kategorilerin hepsi Arapça için de geçerlidir: “الفاعل” (gerçek özne/etken özne), “نائب الفاعل” (sözde özne/edilgen özne), “الفاعل: اسم ظاهر / ضمير متصل” (açık özne), “الفاعل: ضمير مستتر” (gizli özne), “مسند إليه حقيقي” (mantıksal özne / örtülü özne) ve “المبتدأ” (durağan özne). Türkçede özne yalın durumda bulunur ve başka durum eki almaz. Arapçada bu yalınlık durumu *ref* ile belirtilir.⁴⁸⁷

(1) دخل أحمد منزله.

dehale

aḥmed-u

menzil-e-hu

girdi.3.TŞ.ER.ET

Ahmet-YAL

ev-BEL-i.ZE.TAM

“**Ahmet** evine girdi.”

⁴⁸⁵ Hüseyin Dalli, *Türkçede Söz Diziminin Yapı Birimleri*, (İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim, 2018), 78.

⁴⁸⁶ Bk. Bilal Aktan, *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2016), 96-97.

⁴⁸⁷ ez-Zemaḥşerī, *el-Mufaṣṣal fī ‘İlmi’l- ‘Arabiyye*, 43.

(2) رجع إلى داره.

race'a

ilā

dāri-hi

döndü.3TŞ.ER.ET.Ø

-e-YÖN

ev-i.ZE.TAM

“(O) evine döndü.”

(3) أُلْقِيَ حَجَرٌ عَلَى الرَّجَاكِ.

ulkiye

ḥacerun

‘alā

’z-zucāc-i

atıldı.3TŞ.ER.ED

taş.BSZ

-a-YÖN

TAN-cam-TAM

“Cama taş atıldı.”

(4) أُسْتُشِّهَدَ عَلَى يَدِ الْإِرْهَابِيِّينَ.

ustuşhide

‘alā yedi

’l-irhābiyy-ine

şehit edildi.3TŞ.ER.ED

tarafından

TAN-terörist-ÇĞL

“Teröristler tarafından şehit edildi.”

(5) الْحَارِسُ قَوِيٌّ.

el-ḥāris-u

ḳaviyy-un

TAN-bekçi-YAL

güçlü-BSZ.YÜKL

“Bekçi güçlüdür.”

Yukarıda verilen örneklerde 5 farklı özne çeşidi yer almaktadır. 1’de yer alan “أحمدُ” (Ahmet) sözcüğü, eylem cümlesinin *gerçek/etken/açık öznesini*; 2’de açıkça görünmeyen ve mustetir olan “هو” (O), eylem cümlesinin *gizli öznesini*; 3’te yer alan “حجرٌ” (taş) sözcüğü, eylem cümlesinin *sözde/edilgen öznesini*; 4’te geçen “الإرهابيين” (teröristler) sözcüğü, eylem cümlesinin *mantıksal/örtülü öznesini*; 5’te görülen “الحارسُ” (bekçi) sözcüğü ise ad cümlesinin *durağan öznesini* oluşturmaktadır. Burada yeri gelmişken 4 ve 5. örneklerle ilgili şunları da söylemekte yarar vardır: 4. örnekte yer alan mantıksal/örtülü öznenin teşkilinde “عَلَى يَدِ” (...larca, ... tarafından) gibi bir yapıdan faydalanılmıştır ki aynı işlevle “مِنْ قِبَلِ” ve “مِنْ طَرَفِ” yapıları da kullanılabilmektedir. 5. cümlede ise her ne kadar yüklemi müfret olduğu için “الحارسُ” ifadesi durağan özne ise de

Arapçada ad cümlelerinde yüklem in eylem cümlesinden de oluşabilme ihtimali, bu cümlelerde öznenin her durumda *durağan özne* olamayacağı anlamına gelmektedir:

(6) الحارسُ ينامُ

el-ḥāris-u

yenāmu

TAN-bekçi-YAL

uyuyor.3TŞ.ER

“*Bekçi uyuyor.*”

6 numaralı örnekte verilen ad cümlesinin yüklemi çekimli bir eylemden oluşmaktadır. Bu durumda cümle nin öznesi olan “الحارسُ” sözcüğü, tür olarak artık durağan özne değil, *gerçek/etken/açık özne* dir. Bu yüzden ki Kûfe dil ekölü, bu gibi özneler için “المبتدأ” (söze başlama öznesi) terimi yerine “فاعل مقدم” (öne alınmış özne) terimini önermiştir.⁴⁸⁸

Arapçada öznenin bazen konulaştırıldığı ve dilbilgisel bir görünüm arz etmesine rağmen mantıksal bir özne varlığı ortaya koyamadığı durumlar da vardır. Bu durumlar öznenin ad cümlelerinde yer aldığı örneklerde görülür:

(7) الحارسُ نومُهُ عميقُ

el-ḥāris-u

nevmu-hū

‘amīḳ-un

TAN-bekçi-YAL

uyku-su.ZE.TAM

derin-BSZ.YÜKL

“*Bekçinin uykusu derindir.*”

7. örnekte verilen ad cümlesinin yüklemi bir ad cümlesinden müteşekkildir. Her ne kadar ana cümle nin dilbilgisel öznesi “الحارسُ” sözcüğü olsa da cümledeki yargının anlamı açısından asıl özne “نومُهُ” öbeğidir. Zira tümceye anlam açısından dikkat edildiğinde yargıda belirtilen derinlik “bekçi”ye değil, “uyku”ya aittir. Bu tarz cümle kurulumlarında, dilbilgisel özneye konulaştırma işlevi ön plana çıkarılmış olmaktadır.⁴⁸⁹ Arapça ad cümlelerindeki tipik özellikler bunlarla da sınırlı değildir. Ayrıca *sıfır koşaç* (zero copula / فعل رابط صفری) konusu da ad cümlelerinde özne ve yüklem açısından tipik bir özelliktir:

⁴⁸⁸ Abdul-Raof, *Subject, Theme and Agent in Modern Standard Arabic*, 18.

⁴⁸⁹ Bu konuda bir örnek ve tartışma için bk. Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 224.

(8) الصَّدْقُ مَنْجَاةٌ.

eş-şidk-u

mencātun

TAN-doğruluk-YAL kurtuluş-Ø

“Doğruluk kurtuluştur.”

8 numaralı örnekte Arapça bir ad cümlesi verilmiştir. Bu cümlenin öznesi “الصَّدْقُ” (doğruluk), yüklemi ise “مَنْجَاةٌ” (kurtuluş, sığınak) sözcüğüdür. Cümlenin yüklemi, tıpkı diğer Sami dillerinde olduğu gibi, özneye yüklemi bağlayacak herhangi bir *koşaca*, ihtiyaç duymamış⁴⁹⁰ ve bu da “Ø” işaretiyle belirtilmiştir. Bununla birlikte çevirisi, Türkçede koşaç olarak kullanılan “-Dir” ile yapılmıştır. İşte Türkçe ve İngilizce gibi dillerde açıkça görülen *koşaca* (copula / فعل رابط) karşılık Arapça ve Rusça gibi dillerde görülmeyen bu durum, *sıfır koşaç* (zero copula / فعل رابط صفري) kavramıyla ifade edilir.⁴⁹¹

Şüphe yok ki bu konuda daha söylenebilecek birçok şey vardır fakat bu kadarının, Arapçada *özne* kavramının tipik özelliklerini ortaya koyması açısından yeterli olduğu kanaatini taşıyoruz.⁴⁹²

6.2. Uyum / Agreement

Uyum (agreement / مطابقة), kısaca “kelimeler arasındaki sözdizimsel bağlantıya işaret eden bir düzenek”⁴⁹³ şeklinde tanımlanabilir. Terimin daha detaylı bir tanımı ise şöyledir: “Çeşitli dillerde özneye yüklem, ad ve sıfatın, vb. cins, sayı, durum, kişi, vb. yönünden birbirine uymasıyla ortaya çıkan sözdizim olgusu”.⁴⁹⁴ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere uyum, beraberinde *cins*, *sayı*, *kişi* ve *durum* gibi kavramları da ele almayı gerektirmektedir.

Uyum, dünya dillerinin birçoğu için geçerli olan, dolayısıyla da evrensele yakın olarak nitelendirilebilecek bir özelliktir ve birçok kategoride temsil edilir. Bunlar içerisinde belki de en önemlisi *özne-yüklem uyumu* (verb-subject agreement) şeklinde

⁴⁹⁰ Johannes Lohmann, “M. Heidegger’s ‘Ontological Difference’ and Language”, içinde *On Heidegger and Language*, ed. Joseph J. Kockelmans, (US: Northwestern University Press, 2010), 313.

⁴⁹¹ Bu konuda detaylı bilgi ve mukayeseler için bk. Japen Sarage, “The Zero Copula in Russian and Arabic Sentences as Compared with English”, *International Journal on Studies in English Language and Literature*, 2/11 (2014): 119-126.

⁴⁹² Konu hakkında detaylı bir monografi olarak bk. Hussein Abdul-Raof, *Subject, Theme and Agent in Modern Standard Arabic*, (UK: Routledge, 1998).

⁴⁹³ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 17.

⁴⁹⁴ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 204.

tezahür eder. Bu da özne ile yüklem genellikle *kişi*, *sayı* ve *cinsiyet* açısından uyumlu olması şeklinde gerçekleşir:

Tablo 6.1: Bazı Dillerde Özne-Yüklem Uyumu

Dil	Cümle	Telaffuz	Uyum		
			Kişi	Sayı	Cinsiyet
<i>Arapça</i>	العلم نافع. (İlim faydalıdır.)	ʔel-ʕilmu ne:fiʕ	+	+	+
<i>Farsça</i>	اینجا هستم. (Buradayım.)	i:ndʒe: hæstæm	+	+	-
<i>İngilizce</i>	He hates me. (O benden nefret eder.)	hi heɪts mi	+	+	-
<i>Korece</i>	저는 사과를 먹어요. (Ben elma yiyorum.)	dʒʌnu:n sagwaɾu:l maŋaʎo	-	-	-
<i>Rusça</i>	Бабушка читает. (Büyük anne okuyor.)	'babuʂkə tɛi' tɔjɪt	-	+	+
<i>Türkçe</i>	Yemek hazırlıyorum.	jemek hazırlıjuɾɯm	+	+	-

Tablo 6.1’de de görüldüğü gibi *Arapça* gibi bazı dillerde özne-yüklem uyumu *kişi*, *sayı* ve *cinsiyet* gibi kategorilerin hepsinde gözlemlenebilmekte⁴⁹⁵; *Korece* gibi bazı dillerde ise bu kategorilerin hiçbirinde uyumdan söz edilememektedir. Bu gibi dillerde yüklemde belirtilen işin kim/ne veya kimler/neler tarafından gerçekleştirildiği ancak cümle başına getirilen öznelerden anlaşılabilenekte ya da özne gizliyse bağlamdan çıkarılmaktadır. Yine *Farsça*, *İngilizce*, *Rusça* ve *Türkçe* gibi kimi dillerde de sadece bazı kategorilerde uyum görülmektedir.

Dünya dillerinde uyum sadece özne-yüklem birlikteliğinde gözlemlenmez, önad/sıfat öbekleri gibi bazı yapılarda da kendisini gösterir:

⁴⁹⁵ Bununla birlikte bu tam uyumun ad cümlesi için geçerli olduğu ve *Arapça* eylem cümlelerinde öznenin açık olması durumunda sadece cinsiyet uyumunun arandığı unutulmamalıdır.

Tablo 6.2: Bazı Dillerde Sıfat-Mevsûf Uyumu

Dil	Sıfat Öbeği	Telaffuz	Uyum		
			Sayı	Cinsiyet	Durum
<i>Arapça</i>	رجلٌ عالمٌ (bilgin adam)	radʒul ^{on} ʕεːlim ^{on}	+	+	+
<i>İngilizce</i>	new car (yeni araba)	nju kar	-	-	-
<i>Rusça</i>	новая машина (yeni araba)	'novəjə mə'ʃinə	+	+	+
<i>Türkçe</i>	bilgin adam	bilgin adam	-	-	-

Tablo 6.2’den de anlaşılacağı üzere *Arapça* ve *Rusça* gibi bazı dillerde sıfat-mevsûf uyumu *sayı*, *cinsiyet* ve *durum* (*Arapça* için ayrıca *belirlilik-belirsizlik*) gibi kategorilerin hepsinde görülmektedir. *İngilizce* ve *Türkçe* gibi bazı dillerde ise böyle bir uyumdan söz edilememektedir.⁴⁹⁶ *Arapça*da uyum ayrıca *zamirler* (ضمائر) *gösterme adları* (أسماء الإشارة) ve *ulama adları* (الأسماء الموصولة) için de söz konusu edilebilmekte ve tüm bu türlerde *kişi*, *cinsiyet*, *sayı* ve *durum* gibi kategoriler özel şekillerde temsil edilebilmektedir.⁴⁹⁷ Son olarak *Arapça*nın uyum konusunda *Türkçe* gibi birçok dilden ayrıldığını ama *Rusça* gibi bazı dillerle de çok ciddi bir benzerlik arz ettiğini ifade edebiliriz.

6.3. Sözcük Dizilişi / Word Order

Sözcük dizilişi (word order / ترتيب الكلمات أو نسق الكلمات) kavramı, “*sözcüklerin tümce içindeki çizgisel sıralanışı*”nı⁴⁹⁸ ifade eder.

Dil tipolojilerinin belirlenmesinde, dolayısıyla da dillerin sınıflandırılmasında sözcük dizilişinin çok önemli bir yeri vardır ve dünya dillerinde temel 6 sözcük dizilişi bulunur. Aşağıda örnekleri verilen bu dizilişlerde *Ö*, özneyi; *N*, nesneyi; *Y* ise yüklemi ifade etmektedir:

⁴⁹⁶ Uyum konusunda genel bir çalışma için bk. Edith A. Moravcsik, “Agreement”, içinde *Universals of Human Language 4*, ed. Joseph H. Greenberg, (California: Stanford University Press, 1978).

⁴⁹⁷ Bunlar hakkında detay için bk. Muḥammed Fāḍil es-Sāmerrā’ī, *en-Naḥvu ‘l-‘Arabī: Aḥkāmun ve Me‘ānin*, (Dimeşk: Dāru’bnu Keşir, 2014), 1: 84-102, 123-128, 137-166.

⁴⁹⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 229.

Tablo 6.3: Dillerde Temel 6 Sözcük Dizilişi

Dil	Diziliş	Cümle	Anlam
1 Korece	ÖNY	<i>kiho-ka saca-lil cha-ass-ta</i> kiho-YAL aslan-BEL tekme-GEÇ-BİL	Kiho aslanı tekmeledi.
2 Tayca	ÖYN	<i>khon nîi kât mǎa tua nán</i> adam bu ısırđı köpek SN o	Bu adam o köpeği ısırđı.
3 Galce	YÖN	<i>Lladdodd draig ddyn</i> öldürdü ejderha adam	Bir ejderha bir adamı öldürdü.
4 Malgaşça	YNÖ	<i>manasa ny lamba ny vehivavy</i> yıkır TAN elbiseler TAN kadın	Kadın/lar çamaşırları yıkıyor.
5 Panare Dili	NYÖ	<i>piʔ kokampö unkîʔ</i> çocuk yıkır kadın	Kadın çocuğu yıkır.
6 Nadëb Dili	NÖY	<i>samũũy yi qa-wùh</i> uluyan maymun insanlar yer	İnsanlar uluyan maymunları yer.

Kaynak: Jae Jung Song (2014, s. 1-2)

Tablo 6.3'ten de anlaşılacağı üzere sözcük dizilişi, genellikle cümle düzeyinde ele alınmış ve dizimde cümle kurucularından *özne*, *nesne* ve *yüklem* (veya *eylem*) esas ittihaz edilmiştir. Bununla birlikte modern alanyazındaki eserler sözcük dizilişinde sadece cümleyi esas almamış, ayrıca diğer öbek yapılarıdaki sözcüklerin dizilişini de inceleme konusu yapmıştır. Örneğin bir dilde ad öbeği kurucuları olan tamlayan ve tamlanan veya niteleyen ve nitelenen unsurlarının dizilişinin tespiti de o dilin tipolojisinin ortaya konmasında belirleyici olacaktır.

Türkçede ad öbeği, *ad takımı* ve *ad tamlaması* gibi terimlerle ifade edilen yapı; en az iki ismin anlam ilişkisi kurmak suretiyle tek kavramı karşılayacak şekilde bir araya gelmesi sonucunda oluşur. Bu ad öbeği ister iki, isterse de ikiden çok daha fazla isimden oluşsun; her durumda bu öbeğin, temel iki unsuru olur. Bunlara *tamlayan* ve *tamlanan* denir. *Türkçe* sözdizim kurallarına göre önce tamlayan, sonra da tamlanan unsur gelir ve tamlanan adı verilen unsur, öbeğin kavram karşılığını oluşturacak asıl unsura işaret eder. Tıpkı *Türkçede* olduğu gibi *Arapçada* da birden fazla ismin anlam ilişkisi kurarak tek bir kavramı karşılamak üzere bir araya gelmesiyle ad öbeği oluşturulabilir ve bu yapıya da “الإضافة” veya “المركب الإضافي” denir. Öbeği oluşturan iki unsur ise “المضاف” (tamlanan) ve

“المضاف إليه” (tamlayan) olarak adlandırılır. Ne var ki *Arapça* sözdizim kurallarına göre bu unsurlardan ilk geleni *tamlanan* (المضاف), sonra geleni ise *tamlayan* (المضاف إليه) olmaktadır. Yani *Türkçe*de asıl unsur olan tamlanan sonda gelirken, *Arapça*da bunun tersine başta gelmektedir.⁴⁹⁹ *Türkçe* ve *Arapça* açısından önad takımlarının ya da diğer bir deyişle sıfat tamlamalarının da aynı diziliş farklılığını gösterdiğini söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda bazı dillerde ad ve önad öbeklerinin kurucu dizilişleri gösterilmiştir:

Tablo 6.4: Bazı Dillerde Öbek Kurucularının Dizilişi

Dil	Öbek	Öbek Türü	Diziliş
<i>İngilizce</i>	the manager's house	<i>ad öbeği</i>	tamlayan + tamlanan
	a new manager	<i>sıfat öbeği</i>	niteleyen + nitelenen
<i>Farsça</i>	خانه مدیر	<i>ad öbeği</i>	tamlanan + tamlayan
	مدیر جدید	<i>sıfat öbeği</i>	nitelenen + niteleyen
<i>Türkçe</i>	müdürün evi	<i>ad öbeği</i>	tamlayan + tamlanan
	yeni müdür	<i>sıfat öbeği</i>	niteleyen + nitelenen
<i>Arapça</i>	بيت المدير	<i>ad öbeği</i>	tamlanan + tamlayan
	مدير جديد	<i>sıfat öbeği</i>	nitelenen + niteleyen

Tablo 6.4'te verilen öbek yapılar, *Türkçe* ve *İngilizcenin* ad ve önad kurucularının dizilişinde denk olduğunu; bu öbek dizilişlerinde *Arapça* ve *Farsçanın* da aynı yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Modern dilbilim ve dilbilimsel tipoloji açısından çok önemli bir konu olan sözcük dizilişi hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Dillerin genel tipolojileri çerçevesinde veya bir dil özelinde kaleme alınan bu çalışmalar, doğal olarak birçok dünya dilinden örnekler içermektedir.⁵⁰⁰ Biz buradan itibaren meseleyi *Arapça* açısından kısaca özetlemeye çalışacak ve dilbilgisel detaya yer vermeyeceğiz.

⁴⁹⁹ Soner Akdağ, *Türkçeden Arapçaya Çeviri: Orta Düzey*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 62-63.

⁵⁰⁰ Genel veya Arapça özelindeki bu çalışmalardan bazıları için bk. John A. Hawkins, *Word Order Universals*, (US: Academic Press, Inc., 1983); Guglielmo Cinque, *Typological Studies: Word Order and Relative Clauses*, (UK: Routledge, 2013); Mohammad A. Mohammad, *Word Order, Agreement, and Pronominalization in Standard And Palestinian Arabic*, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 2000); Uri Shlonsky, *Clause Structure and Word Order in Hebrew and Arabic*, (New York: Oxford University Press, 1997); Yishai Peled, *Word-Order Patterns in Written Arabic: Medieval and Modern Perspectives*, (Leiden: Brill, 2009).

Arapçada bir eylemin argümanlarının dizilişi oldukça serbesttir. Her ne kadar kanonik diziliş “YÖN” şeklinde olsa da başka birçok diziliş de mümkün olabilir.⁵⁰¹ Cümlelerin iki temel unsurdan yani *isim öbeği* (İÖ) –*ki özne grubunu temsil eder*– ve *eylem öbeğinden* (EÖ) –*ki eylemin özne dışındaki öğelerle oluşturduğu grubu temsil eder*– teşekkül ettiği düşünüldüğünde, bu standart dizilişleri şu şekilde tablolatabiliriz:

Tablo 6.5: Arapça Cümlelerde Standart Sözcük Dizilişleri

Cümle Türü	Örnek	Diziliş
		<i>İÖ + İÖ</i>
Ad Cümlesi	الشَّرْطِيُّ + ذِي.	<i>İÖ + İÖ (mufred)</i>
	الطَّعَامُ اللَّذِيذُ + فِي الثَّلَاجَةِ.	<i>İÖ + İÖ (şibih cümle)</i>
	عَبْدُ اللَّهِ + عَمَّتُهُ مُمَرَّضَةٌ.	<i>İÖ + İÖ (ad cümlesi)</i>
	كُلُّهُمْ + يَأْكُلُ أَطْعِمَتَهُمْ.	<i>İÖ + EÖ (eylem cümlesi)</i>
Eylem Cümlesi	يَشْرَبُ + عَمِّي شَايَهُ فِي الصَّبَاحِ.	<i>EÖ + İÖ</i>

Arapçada, başka dizilişler de (örneğin devrik yapılar) vardır⁵⁰² ve bütün bunlar, Arapça cümlelerdeki sözcük dizilişinin, İngilizce gibi neredeyse sadece ÖYN dizilişi olan dillere göre esnek ve çeşitli olduğunu göstermektedir.⁵⁰³ Bununla birlikte Arapça cümlelerde sözcük dizilişi, Türkçedeki kadar serbest ve çeşitli değildir.⁵⁰⁴

6.4. Cinsiyet, Sayı ve Kişi / Gender, Number and Person

Dilbilimde *cinsiyet* (gender / جنس), “*kimi dillerde eril, dişi ya da yansız olma özelliğini gösteren dilbilgisi ulamı*”nı⁵⁰⁵; *sayı* (number / عدد), “*birçok dilde tekliği çokluktan ayırt etmeye yarayan dilbilgisi ulamı*”nı⁵⁰⁶; *kişi* (person / شخص) ise “*konuşan*

⁵⁰¹ Allan Ramsay ve Hanady Mansour, “Local Constraints on Arabic Word Order”, içinde *Advances in Natural Language Processing Vol. 4139*, ed. Tapio Salakoski ve dğr., (Berlin: Springer, 2006), 451.

⁵⁰² Bunlar için bk. Akdağ, *Türkçeden Arapçaya Çeviri*, 36-41.

⁵⁰³ Arapçada cümle hakkında detay için bk. Fâdil Şâlih es-Sâmerrâ’î, *el-Cumletu’l-‘Arabiyye: Te’lîfuhâ ve Aḫsâmuhâ*, (‘Ammân: Dâru’l-Fikr, 2007).

⁵⁰⁴ Sözcük dizilişi konusunda genel bir çalışma için bk. Susan Steele, “Word Order Variation: A Typological Study”, içinde *Universals of Human Language 4*, ed. Joseph H. Greenberg, (California: Stanford University Press, 1978).

⁵⁰⁵ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 57.

⁵⁰⁶ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 165.

(birinci kişi), kendisine söz yöneltilen (ikinci kişi) ya da kendisinden söz edilen varlığa ya da nesneye (üçüncü kişi) göre değişik biçimlere bürünen dilbilgisi ulamı”⁵⁰⁷ ifade eder.

Cinsiyet (gender / جنس) dünya dillerinin birçoğu için çok önemli bir ulamdır. Örneğin *Hintçede* ismin cinsiyetini bilmek çok önemlidir. Çünkü cümlenin yapısı birçok yönden ismin cinsiyeti tarafından belirlenmektedir. Mesela *fiil*, *sıfat*, *nicelik belirteçleri* ve bazı *biçimcelerin* uyum kalıpları önemli ölçüde adın cinsiyetine bağlıdır. İsmi şekli de *sayıya* (tekil veya çoğul) ve *duruma* (yalın durum/nominative, eğik/oblique veya seslenme durumu/vocative) bağlı olarak değişir.⁵⁰⁸ Aynı şekilde Arapçanın tipik özelliklerinden birisi de *cinsiyet* kategorisidir. Arapçada biyolojik cinsleri tanımlayan sözcüklere ek olarak tüm kelimelerde *erillik-dişillik* durumu vardır. *Dişilleştirme* (تأنيث) durumu “ناظرة” (bakan) örneğinde olduğu gibi “ة” ve benzeri bazı eklerle sağlanabileceği gibi, “شمس” (güneş) örneğinde görüldüğü üzere herhangi bir yapı elemanı olmaksızın da gerçekleşebilir. Ayrıca cinsiyet kavramı, *adıl* (pronoun / ضمير) ve *sayı* (number / عدد) gibi kategorilerle *eylem* çekimlerinde ve *sıfat-mevşûf* uyumu gibi konularda da söz konusu olmaktadır.⁵⁰⁹

Arapçada aslolan erilliktir. Zira onun için herhangi bir alamet yoktur. Dişillığe ise genellikle bir yapı unsuruyla işaret edilir.⁵¹⁰ Ad ve önadlara gelen bu yapısal unsurların sayısı üçtür. *Ebū Hātim Sehl Muḥammed es-Sicistānī* (ö. 255/869) bu durumu şöyle ifade eder: “وَأَلْحَقُوا فِي أَكْثَرِ الْمُؤَنَّثِ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ إِحْدَى عِلَامَاتِ التَّأْنِيثِ الثَّلَاثُ: الْهَاءُ الَّتِي إِذَا اتَّصَلَتْ بِمَا “⁵¹¹ (“*Dişil ad ve önadların çoğuna şu üç dişilik göstergesinden birini eklediler: Sona eklendiğinde tā’ya dönüşen hā, dişilik belirten elif-i maḫşūra ve elif-i memdūde.*”). Bu alametleri, örnekleriyle şu şekilde gösterebiliriz:

⁵⁰⁷ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 136.

⁵⁰⁸ Rama Kant Agnihotri, *Hindi: An Essential Grammar*, (New York: Routledge, 2023), 46.

⁵⁰⁹ Bu konuda müstakil bir eser olarak bk. Ebū Hātim Sehl Muḥammed es-Sicistānī, *el-Muzekker ve ’l-Mu’ennes*, nşr. Hātim Şālîh ed-Dāmin, (Dimeşk: Dāru’l-Fikr, 1997).

⁵¹⁰ es-Sicistānī, *el-Muzekker ve ’l-Mu’ennes*, 36.

⁵¹¹ es-Sicistānī, *el-Muzekker ve ’l-Mu’ennes*, 36.

Tablo 6.6: Arapça Ad ve Önadlarda Dişilik Göstergeleri

Gösterge	Ekyapı	Örnek	Söyleyiş	Tür	Anlam
تاء التأنيث المتحركة	ة	فُلانة	fole:neħ	<i>ad</i>	falanca kadın
ألف التأنيث المقصورة	ى	الحُسنى	el-ħusne:	<i>önad</i>	en güzel kadın
ألف التأنيث الممدودة	اء	الحمراء	el-ħemra:	<i>önad</i>	kırmızı

Hintçe ve Arapça gibi dillerde olduğu gibi *Rusçada* da cinsiyet konusu çok önemlidir. Lakin *Arapçadan* farklı olarak *Rusçada* bir de *yansız/nötr cinsiyet* ulamı vardır. Yani *Arapçada* *eril* ve *dişil* kategorilerinden bağımsız olarak –sıfat işlevli bazı sözcük kalıpları (فَعُول، فَعِيل) ve kimi adılar hâriç– *yansız cinsiyet* kategorisi yoktur:

Tablo 6.7: Rusçada Eril-Dişil-Nötr Cinsiyet Örnekleri

Örnek Cümleler	Anlam	Örnek Sözcükler	Cinsiyet
Белый стакан полон. <i>Belyj stakan polon.</i>	Beyaz bardak dolu.	Белый - полон <i>Belyj - polon</i>	<i>eril-eril</i>
Белая чашка полна. <i>Belaja čaška polna.</i>	Beyaz fincan dolu.	Белая - полна <i>Belaja - polna</i>	<i>dişil-dişil</i>
Белое ведерко полно. <i>Beloe vedërko polno.</i>	Beyaz kova dolu.	Белое - полно <i>Beloe - polno</i>	<i>nötr-nötr</i>

Kaynak: Dina B. Crockett (1976, s. 7)

Dünya dilleri için bir başka önemli kavram da *sayı*dır. Burada *sayıdan* (number / عدد) kasıt *sayı ismi* (numeral / اسم عدد) değil; sözcüklerde *tekil* (singular / مفرد), *ikil* (dual / تثنية) veya *çoğul* (plural / جمع) gibi ulamlardır. Bu ulamlar arasında özellikle *ikil* kategorisi, diğerlerine göre tipiktir ve dünya dillerinin çoğunda bulunmaz. Bununla birlikte adsıl ikil kategorisi; Avrasya'nın kuzeyindeki *Nganasan* ve *Ket* dilleri, Orta Avrupa'daki *Slovençe*, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki *Arapça*, Kuzey Amerika'daki

Kiowa dili ve Kuzey Avustralya’daki *Gooniyandi* dili de dâhil olmak üzere çeşitli dillerde varlık gösterir:⁵¹²

Tablo 6.8: Slovence de Tekil-İkil-Çoğul Ad Örnekleri

Örnek Cümle	Anlam	Örnek Sözcük	Ulam
Medved pozimi spi.	Ayı kışın uyur.	medved	tekil
Medved-a pozimi spi-ta.	İki ayı kışın uyur.	medveda-spita	ikil
Medved-je pozimi spi-jo.	Ayılar kışın uyur.	medvedje-spijo	çoğul

Kaynak: Adrian Stegovec (2022, s. 246)

İkil ulamına sahip birçok dilde, örneğin *Papua Malaycası*nda, ikillerin kullanımı isteğe bağlıdır ve yerine her zaman çoğul bir biçim kullanılabilir. Bununla birlikte, izlenimlere göre, tam olarak iki kişinin söz konusu olduğu bağlamlarda ikilin kullanımı oldukça sıktır.⁵¹³ Arapçada da *ikil* kategorisi çok önemli bir yere sahiptir ve *ad* (اسم), *önad* (صفة), *adıl* (ضمير), *gösterme adı* (اسم الإشارة), *ilgi adılı* (اسم الموصول) ve *eylem* (فعل) gibi ulamların hepsi için geçerlidir:

Tablo 6.9: Arapçada İkil Sözcük Örnekleri

Sözcük	Söyleyiş	Tür	Anlam
قلمان	qaleme:nı	ad (اسم)	iki kalem
كاتبين	ka:tıbe:nı	önad (صفة)	iki yazan
هما	hume:	adıl (ضمير)	o ikisi
هذان	he:ðe:nı	gösterme adı (اسم الإشارة)	bu ikisi
اللتان	ellete:nı	ilgi adılı (اسم الموصول)	o ikisi ki
يقتلان	jeqtole:nı	eylem (فعل)	o ikisi öldürüyor

Arapçada *çoğul* ulamı da oldukça tipik bir konudur. Çünkü Arapçada *düzenli çokluk* (sound plural / الجمع السالم) yapılarının dışında *düzensiz çokluk* (broken plural /

⁵¹² Paolo Acquaviva and Michael Daniel, “Number in the World’s Languages: Configuring the Variation Space”, içinde *Number in the World’s Languages*, ed. Paolo Acquaviva and Michael Daniel, (Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022), 11.

⁵¹³ David Gil, “Number in Indonesian”, içinde *Number in the World’s Languages*, ed. Paolo Acquaviva and Michael Daniel, (Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022), 465.

جمع التکسیر) yapıları da vardır ve düzensiz yapılar için belirlenmiş *ölçü* (وزن) sayısı da oldukça fazladır. Öte yandan *düzensiz çoğullar* da kendi aralarında iki başlık altında değerlendirilmekte ve 3'ten 10'a kadar çokluk belirtenlerine “جمع قلة” (azlık çoğulu) denirken, 10'dan fazlasını ifade edenine ise “جمع كثرة” (çokluk çoğulu) adı verilmektedir. Bununla birlikte 10'dan fazla çokluk belirten yapılara “منتهى الجموع” (çoğulların sonu) da denmektedir.⁵¹⁴

Tablo 6.10: Arapçada Bazı Çoğul Ad Çeşitleri

Sözcük	Söyleyiş	Ölçü	Türü	Sınıf	Anlam
مُسْلِمُونَ	moslimo:ne	-	-	<i>düzenli</i>	erkek Müslümanlar
مُسْلِمَاتٌ	moslime:ton	-	-	<i>düzenli</i>	kadın Müslümanlar
أَبْحُرٌ	ebhuron	أَفْعُلْ	جمع قلة	<i>düzensiz</i>	denizler
أَلْسِنَةٌ	elsineton	أَفْعِلَّةٌ	جمع قلة	<i>düzensiz</i>	diller
أَصْنَامٌ	es'ne:mon	أَفْعَالٌ	جمع قلة	<i>düzensiz</i>	putlar
إِخْوَةٌ	ixweton	فِعْلَةٌ	جمع قلة	<i>düzensiz</i>	erkek kardeşler
مُدُنٌ	modonon	فُعْلٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	şehirler
عُرَفٌ	korafon	فُعْلٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	odalar
قِرَدَةٌ	qiradeton	فِعْلَةٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	maymunlar
حُرَّاسٌ	hurra:sun	فُعَالٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	muhafızlar
ثِيَابٌ	θije:bon	فِعَالٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	giysiler
قُلُوبٌ	qulo:bon	فُعُولٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	kalpler
مَرْضَى	merd'a:	فَعْلَى	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	hastalar
مِعْزَى	mi'ze:	فَعْلَى	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	keçiler
غِلْمَانٌ	kılme:nun	فِغْلَانٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	oğlanlar
عُلَمَاءٌ	ʕoleme:ʔu	فُعَلَاءٌ	جمع كثرة	<i>düzensiz</i>	bilginler

Arapçada *çoğul* ulamı da *ikillerde* olduğu gibi yine *ad*, *önad*, *adıl*, *gösterme adı*, *ilgi adılı* ve *eylem* gibi sınıfların hepsi için geçerlidir:

⁵¹⁴ Ayrıntı için bk. Ya'küb, *el-Mu'cemu'l-Mufaşşal fi'l-Cumû'*, 19.

Tablo 6.11: Arapçada Çoğul Sözcük Örnekleri

Sözcük	Söyleyiş	Tür	Anlam
أقلام	εqlɛ:mon	ad (اسم)	<i>kalemler</i>
مفلسون	mɒflɪsɒ:ne	önad (صفة)	<i>müflisler</i>
هم	hom	adıl (ضمير)	<i>onlar</i>
هؤلاء	he:ʔule:ʔɪ	gösterme adı (اسم الإشارة)	<i>bunlar</i>
اللّوآي	ellɛwe:ti:	ilgi adılı (اسم الموصول)	<i>onlar ki</i>
يقتلون	jeqtɒlɒ:ne	eylem (فعل)	<i>öldürtüyorlar</i>

Dil tipolojilerinin belirlenmesinde bir parametre olarak kullanılan diğer bir kavram *kişi/şahıs* (person / شخص) ulamıdır. Dilbilgisel *kişi* kategorisinin; bir ifadenin konuşmacısı, bu ifadenin muhatabı ve ne konuşmacı ne de muhatap olan ama hakkında konuşulan taraf arasındaki ayrımın ifadesini kapsadığı sıklıkla belirtilir. Konuşmacının birinci şahıs, muhatabın ikinci şahıs ve hakkında konuşulan tarafın üçüncü şahıs olduğu söylenir. Ancak bu tam olarak doğru değildir. Bu tanımlamada eksik olan şey *katılımcı* (participant) ya da *söylem* (discourse) rolü kavramıdır. Birinci ve ikinci şahıslar söz konusu olduğunda, dilbilgisel şahıs kategorisi basitçe sırasıyla *konusmacı* ve *muhatabı* değil, konuşmacı ve muhatabın katılımcı veya söylem rollerini ifade eder.⁵¹⁵ Bu iki niteleme arasındaki fark (1a)'daki *ben* ve *sen* şahıs zamirleri ile (1b)'deki *öğretmen* ve *Ali* adları (nominal) karşılaştırılarak anlaşılabilir:

- (1) a. Ben seni tokatlayacağım.
b. Öğretmen Ali'yi tokatlayacak.

Bu cümlelerde, *öğretmen* ve *Ali* değil, sadece *ben* ve *sen* birinci ve ikinci şahıs ifadeleridir. *Öğretmen* ve *Ali* ise sırasıyla konuşmacıya ve muhataba atıfta bulunmak için kullanılabilen *sözlüksel* (lexical) ifadelerdir.⁵¹⁶ Dilbilgisel kişinin dillere göre dağılımı çok farklı olabilmektedir. Bu sayı, örneğin *Türkçede* 6 (ben, sen, o, biz, siz, onlar) ve *İngilizcede* 7 (I, you, he, she, it, we, they) iken *Arapçada* 12 (أنا، نحن، أنت، أنتِ، أنتما، أنتم، أنتِ، أنتِ، أنتِ، أنتِ، أنتِ، أنتِ) 'dir. Bu durum, *Arapçada* özellikle de eylem çekimlerinin bir hayli değişmesine sebep olmaktadır:

⁵¹⁵ Anna Siewierska, *Person*, (New York: Cambridge University Press, 2004), 1.

⁵¹⁶ Burada verilen bilgi ve örneklerin uyarlandığı kaynak ve detay için bk. Siewierska, *Person*, 1-2.

Tablo 6.12: Arapça Eylem Çekiminde Kişi

Geçmiş Zaman Eyleminin Olumlu Etken Çekimi						
Sıra	Şahıs	Cins	Sayı	Son Ek	Temel Yapı	Olumlu Etken
I	3.	<i>Erlik</i>	<i>Tekil</i>	Ø	فعل	فَعَلَ
II	3.	<i>Erlik</i>	<i>İkil</i>	ا	فعل	فَعَلَا
III	3.	<i>Erlik</i>	<i>Çoğul</i>	وا	فعل	فَعَلُوا
IV	3.	<i>Dişilik</i>	<i>Tekil</i>	ت	فعل	فَعَلَتْ
V	3.	<i>Dişilik</i>	<i>İkil</i>	تا	فعل	فَعَلَتَا
VI	3.	<i>Dişilik</i>	<i>Çoğul</i>	ن	فعل	فَعَلْنَ
VII	2.	<i>Erlik</i>	<i>Tekil</i>	ت	فعل	فَعَلْتَ
VIII	2.	<i>Erlik</i>	<i>İkil</i>	تُما	فعل	فَعَلْتُمَا
IX	2.	<i>Erlik</i>	<i>Çoğul</i>	تُمْ	فعل	فَعَلْتُمْ
X	2.	<i>Dişilik</i>	<i>Tekil</i>	ت	فعل	فَعَلْتِ
XI	2.	<i>Dişilik</i>	<i>İkil</i>	تُما	فعل	فَعَلْتُمَا
XII	2.	<i>Dişilik</i>	<i>Çoğul</i>	تُنَّ	فعل	فَعَلْتُنَّ
XIII	1.	<i>Yansız</i>	<i>Tekil</i>	ت	فعل	فَعَلْتُ
XIV	1.	<i>Yansız</i>	<i>Çoğul</i>	نا	فعل	فَعَلْنَا

Sonuç olarak Arapçada *cinsiyet* kavramının çok önemli olduğunu ve *nötr cinsiyet* kategorisinin bulunmadığını, *sayı* konusunda özellikle *ikil* ulamıyla Arapçanın tipik bir özellik ortaya koyduğunu, *kişi* kavramının sözcük çekimindeki yeri açısından diğer birçok dünya diliyle mukayese edildiğinde Arapçanın zengin bir detay ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.⁵¹⁷

⁵¹⁷ Mezkr ulamlar hakkında detay için şu referanslara bk. Anna Siewierska, *Person*, (New York: Cambridge University Press, 2004); Greville G. Corbett, *Number*, (New York: Cambridge University Press, 2004); Penelope Eckert ve Sally McConnell-Ginet, *Language and Gender*, (New York: Cambridge University Press, 2003); Abdelkader Fassi Fehri, *Constructing Feminine to Mean: Gender, Number, Numeral, and Quantifier Extensions in Arabic*, (US: Lexington Books, 2018); Abdelkader Fassi Fehri, “Number in Arabic”, içinde *Number in the World’s Languages*, ed. Paolo Acquaviva ve Michael Daniel, (Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022), 131-165; Robert R. Ratcliffe, *The “Broken” Plural Problem in Arabic and Comparative Semitic*, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1998).

6.5. Durum / Case

Durum (case / حالة إعرابية أو مفعولية), “sözcüklerin, özellikle adların tümcede değişen işlevlerini gösteren dilbilgisi ulamı”⁵¹⁸ ifade eder. Klasik *durum* kavramı, tümcelerdeki eylemler ile bağımlı adlar arasındaki ilişkileri belirtmek için ad-soneklerinin kullanımıyla ilgilidir. Kavram, Hint-Avrupa dillerinin analizinde ortaya çıkmıştır ancak Fin-Ugor, Türki diller ve Avustralya dilleri gibi diğer dil aileleri için de geçerlidir.⁵¹⁹ *Durum* ulamının sağlam işlediği dillerde cümle öğelerinin yeri rahatlıkla değiştirilebilir. Çünkü duruma işaret eden açık yapılar, sözcük ve sözcük öbeklerinin cümlede hangi işlevle kullanıldığını açıkça ortaya koyar. Bu yüzden ögenin yerinin değişmesiyle tümce bozulmaz. Bunun belki de en iyi örneklerinden biri *Türkçede* görülür. Zira *Türkçede* durum işaretleyicileri son derece açıktır ve öğeler ne kadar yer değiştirirse değiştirsün cümle hemen hemen aynı anlamı ifade edecektir:

Aylin bahçede kitabı okuyor.

Aylin kitabı bahçede okuyor.

Aylin okuyor bahçede kitabı.

Aylin okuyor kitabı bahçede.

Aylin bahçede okuyor kitabı.

Aylin kitabı okuyor bahçede.

Bahçede Aylin kitabı okuyor.

Bahçede kitabı Aylin okuyor.

Bahçede kitabı okuyor Aylin.

Bahçede Aylin okuyor kitabı.

Bahçede okuyor Aylin kitabı.

Bahçede okuyor kitabı Aylin.

Kitabı Aylin bahçede okuyor.

⁵¹⁸ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 103.

⁵¹⁹ Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 63-64.

Kitabı Aylin okuyor bahçede.

Kitabı bahçede Aylin okuyor.

Kitabı bahçede okuyor Aylin.

Kitabı okuyor Aylin bahçede.

Kitabı okuyor bahçede Aylin.

Okuyor Aylin bahçede kitabı.

Okuyor bahçede Aylin kitabı.

Okuyor Aylin kitabı bahçede.

Okuyor bahçede Aylin kitabı.

Okuyor kitabı Aylin bahçede.

Okuyor kitabı bahçede Aylin.

Ketrez tarafından örnek olarak verilen yukarıdaki 24 *Türkçe* cümlelerin⁵²⁰ hepsi aynı öğelere sahiptir ve aynı anlamı ifade eder. Yüklem ögesi olan “okuyor”un dışındaki bu öğelerden “Aylin” özne olup *yalın durumda*, “bahçede” yer tamlayıcısı olup *bulunma durumunda*, “kitabı” ise nesne olup *belirtme durumundadır*. Bu durumlar “-Ø, -DA, -I” sonекleriyle işaretlenmiştir ve bu ekleri alan öğelerin cümledeki yerleri ne kadar değişirse değişsin anlam ve işlevleri değişmeyecektir. İşte durum kategorisinin *Türkçe*deki bu vaziyeti, cümle kuruluşunda dile ciddi bir esneklik kazandırmaktadır. Böylesi bir durum örneğin *İngilizce* gibi *sabit sözcük dizilişi* (fixed word order) olan dillerde asla görülmeyecektir. Çünkü bu tarz diller, cümle öğelerinin konumlarını değiştirme imkânı tanımamaktadır.

*Türkçe*deki kadar geniş bir imkân aralığı arz etmese de *Arapça*da da *durum* (case / حالة إعرابية) olgusu vardır ve oldukça tipik bir ulamdır. Ad türündeki sözcüklerin cümle içerisindeki konumlarına göre son seslerinde meydana gelen değişiklikler –*ki bu, çoğunlukla ünlü değişimi şeklinde gerçekleşmektedir*– bu kelimelerde durum kategorisine işaret etmektedir. En eski Arap dili kaynaklarından itibaren bu olgu, *i`rāb* (إعراب) şeklinde

⁵²⁰ Bk. F. Nihan Ketrez, *A Student Grammar of Turkish*, (New York: Cambridge University Press, 2012), 232.

adlandırılmaktadır.⁵²¹ Bu bağlamda *i'rāb* kavramının usulünü oluşturan *raf* (رفع) cümlede genellikle *özneliği* (فاعليّة), *naşb* (نصب) *tümleçliği* (مفعوليّة), *cerr* (جر) ise *tamlayanlığı* (إضافة) gösterecektir. Örneğin “كَتَبَ كَاتِبٌ كِتَابًا بِقَلَمٍ” cümlesindeki “كَاتِبٌ” *özne* olduğu için *raf* durumunda, “كِتَابًا” *nesne* olduğu için *naşb* durumunda, “بِقَلَمٍ” ise *mecrūr* olduğu için *cerr* durumundadır. Bu gibi durumlar *Arapçada* da nispeten esnek bir cümle yapısı oluşturulabilmesine imkân tanımaktadır. Buna göre yukarıdaki *Arapça* eylem cümlesi, şu biçimlerde de kurulabilecektir:

كَتَبَ كَاتِبٌ بِقَلَمٍ كِتَابًا.

كَتَبَ كِتَابًا كَاتِبٌ بِقَلَمٍ.

كَتَبَ كِتَابًا بِقَلَمٍ كَاتِبٌ.

كَتَبَ بِقَلَمٍ كِتَابًا كَاتِبٌ.

كَتَبَ بِقَلَمٍ كَاتِبٌ كِتَابًا.

Dikkat edilirse bu cümlelerde öznenin başa gelmesi söz konusu olmamıştır zira böyle bir şeyin olması, cümlenin anlamını değiştirmese de yapısını ve dolayısıyla da öğelerde durum olgusunu değiştirecektir. Yani öznenin başta gelmesi durumunda *Arapça* gramer mantığı gereğince cümle artık bir eylem cümlesi değil ad cümlesi olacak ve yüklem unsuru da konumu itibarıyla tıpkı öznede olduğu gibi *raf* (رفع) durumunda bulunacaktır. Ayrıca aynı şeyin gerçekleşmesiyle *özne* dışında kalan tüm sözcük ve sözcük grupları tek bir ögeye karşılık gelmiş olup yüklem öbeğini oluşturacaktır. Bu ve buna benzer bazı özel durumlar (örneğin bitmemişlik görünüşü sergileyen *muḍāriʿ* eylemlerin son seslerinde meydana gelen değişiklikleri de ifade etmesi), *i'rāb* (إعراب) olgusunu tam olarak *durum/case* ulamıyla açıklamamıza engel olmaktadır. Yine de bu olgunun büyük oranda *durum* ulamını karşıladığı açıktır.

Dünya dillerinde durum olgusunu gösteren istatistiklere gelince, bunlar şöyle tablolastırılabilir:

⁵²¹ Bk. el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī, *Kitābu'l-ʿAyn Cilt: 7*, nşr. Meḥdī el-Maḥzūmī ve dğr., (el-ʿIrāq: Dāru'r-Raşīd, 1981), 135.

Tablo 6.13: Dünya Dillerinde Durum Envanteri

Değer	Dil Sayısı
Morfolojik durum işaretlemesi yok	100
2 durum kategorisi	23
3 durum kategorisi	9
4 durum kategorisi	9
5 durum kategorisi	12
6-7 durum kategorisi	37
8-9 durum kategorisi	23
10+ durum kategorisi	24
Yalnızca sınırdaki morfolojik durum işaretlemesi	24
Toplam	261

Kaynak: Oliver A. Iggesen (2023)⁵²²

WALS veri tabanından elde edilen bu bilgilere göre, incelenen 261 dilin 100’ünde morfolojik bir durum işaretleyicisi bulunmamaktadır ve *Arapça* da bu diller arasında yer almaktadır.⁵²³

6.6. İlgi Tümcecisi / Relative Clause

İlgi tümcecisi (relative clause / عبارة موصولة أو جملة الصلة), kısaca “bir baş adı niteleyen yantümce”⁵²⁴ şeklinde tanımlanabilir. Bu, bir isim veya zamiri tanımlamak, açıklamak veya sınırlamak amacıyla kullanılan bir yancümle türüdür. Bu yüzden sözü edilen cümlecikler, genellikle bir ana cümle ile birlikte kullanılır ve bir isim veya zamire bağlanır.

Tüm diller, isimleri nitelemek için tümcecikler/yantümceler kullanır; ancak bu sınırlayıcı ilgi tümceciklerinin sözdizimsel biçimi ve konumu geniş bir tür yelpazesine girer.⁵²⁵ İlgi tümcecikleri söz sırası veya sözcük dizilişi dikkate alındığında iki tiptir. İlki ilgi tümcecisinin baş olan adı takip ettiği *–ki İngilizce bunlardandır–*, ikincisi ise ilgi tümcecisinin baş olan adın önünde geldiği *–ki Türkçe bunlardandır–* tiptir.⁵²⁶

⁵²² Oliver A. Iggesen, “Feature 49A: Number of Cases”, (Erişim Tarihi: 9.5.2023), <https://wals.info/chapter/49>

⁵²³ Mezkûr ulam hakkında detay için şu referanslara bk. Barry J. Blake, *Case*, (UK: Cambridge University Press, 2004); Mark C. Baker, *Case: Its Principles and its Parameters*, (UK: Cambridge University Press, 2015); Miriam Butt, *Theories of Case*, (US: Cambridge University Press, 2006); Karin Christina Ryding, “Case in Arabic”, içinde *The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Karin Christina Ryding ve David Wilmsen, (UK: Cambridge University Press, 2021), 353-370.

⁵²⁴ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 158.

⁵²⁵ Bruce T. Downing, “Some Universals of Relative Clause Structure”, içinde *Universals of Human Language 4*, ed. Joseph H. Greenberg, (California: Stanford University Press, 1978), 375.

⁵²⁶ Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 145.

(1) I saw **the man** who bought the toy for the child.

(2) Çocuğa oyuncağı alan **adamı** gördüm.

Yukarıdaki cümlelerden (1)'de, baş ad olan “the man” önce gelirken ilgi tümceciği olan “who bought the toy for the child” başı takip etmiştir. (2)'de ise baş olan “adam”, “çocuğa oyuncağı alan” ilgi tümceciğini izlemiştir. İlgi yancümlesi bir tür bağımlı cümledir. Bir öznesi ve eylemi vardır, ancak tek başına bir cümle olarak duramaz. Bazen *sıfat tümceciği* (adjective clause / العبارة التابعة النعتية) olarak da adlandırılır çünkü bir sıfat gibi işlev görebilir. İlgi cümlecisi genellikle bir *ilgi adılı* (relative pronouns / الأسماء الموصولة) ile başlar ve cümleler birleştirildiğinde bir adın, ad öbeğinin veya adılın yerini alır.

Ad sonu (postnominal / بعد اسمي) ilgi tümcecikleri en çok ÖYN dizilişine sahip ve eylem başlangıçlı (verb-initial) dillerde yaygındır.⁵²⁷ Arapça da genel olarak bu diller arasında yer alır. Arapçada sıfat cümlecisi denilen yapı, ismi takiben gelen ve onu çeşitli açılardan niteleyip belirten bir cümle/cümlecik (الجملة) veya cümlemsiden (شبه الجملة) oluşur. Bir cümle niteleme işleviyle kullanılacağı zaman, kendisinden önce gelen ismin *cinsiyet* (جنس), *sayı* (عدد) ve *belirlilik-belirsizliğine* (نكرة-معرفة) göre şekillenecek; eğer isim belirsizse cümle doğrudan o ismi takip edecek, şayet belirli ise de ismi takiben gelebilmesi için başına ulama göreviyle kullanılacak bir isim yani *ilgi adılı* (relative pronoun / الاسم الموصول أو الضمير الموصول) getirilecektir. Bu uygulamanın temelinde, her cümlemin aslında belirsiz bir isim olması ve belirli yapılabilmesi için de âdeta *belirlilik takısı* (لام التعريف) gibi kullanılan bir isme/adıla (الاسم/الضمير الموصول) ihtiyaç duyması vardır:

(1) هذا رجلٌ يعمل معي.

hāzā raculun ya‘melu me‘ī

bu bir adamdır çalışıyor benimle

“Bu benimle çalışan bir adam.”

(2) الرجلُ الَّذي يعمل معي هذا.

⁵²⁷ Downing, “Some Universals of Relative Clause Structure”, 375.

er-raculu	'llezī	ya'melu	me'ī	hāzā
adam	ki o	çalışıyor	benimle	budur

“Benimle çalışan adam budur.”

Yukarıdaki cümlelerin her ikisinde de “يعمل معي” (çalışıyor benimle/benimle çalışan) ifadesi bir tümcecik olarak ve sıfat işleviyle kullanılmıştır. Ne var ki (1)’de belirsiz olan “رجل” (bir adam) sözcüğünü doğrudan takip ederek sıfat tümceciği olmuş; (2)’de ise belirli olan “الرجل” (adam) sözcüğünü, bu sözcükle arasına giren bir ilgi adlı vasıtasıyla takip edebilmiş ve ilgi tümceciği olmuştur.

Burada yeri gelmişken ilgi tümcecikleriyle ilgili bir başka konuya daha değinmek gerekir. Dünya dillerinde neredeyse evrensel olan ilgi tümceciklerinin tiplerinden biri – genellikle *Hint-Avrupa dillerinde sık görülen*– adıl kalıntılı tiptir (pronoun retention type).⁵²⁸ Bu adıl kalıntısı, Arapçada *dönen adıl* (resumptive pronoun / الضمير العائد) olarak bilinir:

(3) المرأة التي رأيته أمس أي.

el-mer'etu	'lletī	ra'eyte- hā	emsi	ummī
kadın	ki o	gördün- onu	dün	annemdir

“Dün gördüğün kadın annemdir.”

Cümle (3)’ün ilgi tümceciğinde geçen “ها” adılı, ana cümledeki baş isme yani “المرأة” sözcüğüne dönmektedir. Bu gibi adılların kullanımı, şayet *öncül* (antecedent / عائد إليه) –yani bir göndergesel ya da adılısın gönderim kaynağı olan öge⁵²⁹– eylemle kurulu yancümlelerin *öznesi* değilse, bu durumda yancümlede mutlaka bir *dönen adıla* ihtiyaç duyulur:

(4) هذا الكتاب الذي قرأته في السنة الماضية.

hāzā	'l-kitābu	'llezī	ḳara'tu- hū	fī 's-seneti	'l-māḍiye
bu	kitaptır	ki o	okudum- onu	geçen sene	

“Bu geçen sene okuduğum kitaptır.”

⁵²⁸ Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 149.

⁵²⁹ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 202.

Cümle (4)'te görüldüğü üzere öncül olan “الكتاب” (kitap) sözcüğü, ilgi tümcecisiindeki “قرأت” (okudum) çekimli eyleminin öznesi değil nesnesidir. Bu yüzden böylesi bir yancümlede öncüle dönen bir adıl bulunmalıdır.⁵³⁰ Öte yandan şayet bu öncül, yancümlelerin de öznesi durumundaysa doğal olarak yancümlede öncüle dönen bir adıla ihtiyaç kalmayacaktır:

(5) أَحِبُّ الْمُوظَّفَ الَّذِي يَهْتَمُّ بِوُظُفِهِ.

uhibbu 'l-muvazẓafe 'llezī yehtemmu bi-vaẓīfetihī

severim çalışanı ki o önemser işini

“İşini önemseyen çalışanı severim.”

Cümle (5)'ten de anlaşılacağı gibi öncül olan “الموظف” (çalışan) sözcüğü, ilgi tümcecisiindeki “يهتمُّ بِـ” (-i önemser) çekimli eyleminin öznesidir. Bu yüzden ayrıca ona işaret edecek bir adıla ihtiyaç yoktur.

Dünya dillerinde ilgi tümcecisi istatistiklerine gelince, genel verileri şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 6.14: Dünya Dillerinde İlgi Tümcecisi Envanteri

Değer	Dil Sayısı
Ad-ilgi tümcecisi	579
İlgi tümcecisi-ad	141
İçten başlı ilgi tümcecisi	24
Korelatif ilgi tümcecisi	7
Bitişik ilgi tümcecisi	8
Çift başlı ilgi tümcecisi	1
Hiçbiri baskın olmayan karışık türde ilgi tümcecisi	64
Toplam	824

Kaynak: Matthew S. Dryer (2023)⁵³¹

⁵³⁰ Gerald Drißner, *Arabic for Nerds 1: 270 Questions about Arabic Grammar*, (ysz., 2015), 304. İlgi tümcecisi konusunda detay için şu kaynaklara bk. Bruce T. Downing, “Some Universals of Relative Clause Structure”, içinde *Universals of Human Language 4*, ed. Joseph H. Greenberg, (California: Stanford University Press, 1978), 375-418; Bernard Comrie, “Rethinking the Typology of Relative Clauses”, *Journal of Theoretical and Experimental Linguistics*, 1 (1998): 59-86; Guglielmo Cinque, *Typological Studies: Word Order and Relative Clauses*, (New York: Routledge, 2013).

⁵³¹ Matthew S. Dryer, “Feature 90A: Order of Relative Clause and Noun”, (Erişim Tarihi: 13.5.2023), <https://wals.info/chapter/90>

WALS veri tabanından elde edilen yukarıdaki verilere, toplam 824 dil esas alınarak ulaşılmıştır ve *Arapça*, ilgi tümceciği tipi açısından 579 dilin de ortak özelliği olan “*ad+ilgi tümceciği*” dizilişine sahiptir. Tam tersi düzene sahip olan Türkçe ise “*ilgi tümceciği+ad*” dizilişi ile sözü edilen diller içerisinde 141 dille müşterek bir yapı arz etmektedir. Buna göre Türkçedeki dizilişin, Arapçadaki dizilişe göre çok daha az dünya dilinde geçerli olduğu sonucuna ulaşılabilir.

6.7. Çatı / Voice

Çatı (voice / صيغة البناء) kavramı, “*öznenin eylemi yapmasına, eylemin etkisi altında kalmasına ya da belli biçimde onunla ilgili olmasına göre eylemin sunduğu durum; buna ilişkin dilbilgisi ulamı*”⁵³² belirtir. Diğer bir ifade ile “*Sözel bilgi akışına bağlı olarak eyleme katılanlardan yapan/etkilenen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklemlemeye çatı denir.*”⁵³³ Türkçede çatı kavramı, özne ve nesne dikkate alınarak sınıflandırılır ve öznesine göre eylem çatısı *etken* (active / معلوم), *edilgen* (passive / مجهول), *dönüştürme* (reflexive / مطاوعة) ve *işteş* (reciprocal / مشاركة); nesnesine göre ise *geçişli* (transitive / متعد), *geçişsiz* (intransitive / لازم), *ettirgen* (causative / تعدي) ve *oldurgan* (transitivity / تعدي) olabilir. Bütün bu çatılar, eyleme getirilen çeşitli eklerle elde edilir.⁵³⁴

Arapçaya gelince, bu dilde *çatı* (voice / صيغة البناء) konusu tipik özellikler gösterir. Eylemin *etken* ve *edilgen* formlarına ilaveten eylem köklerinin bazı kalıplara aktarılmasıyla oluşturulan *işteşlik* veya *dönüştürme* (reflexiveness / مطاوعة) gibi şekillerle *dönüştürme eylemleri* (أفعال التصيير أو التحويل) denen kategoriler⁵³⁵ sayesinde elde edilebilen *ettirgenlik* (causativity / تعدي) gibi yapılar Arapçada çatının özünü oluşturur. Ayrıca Modern Standart Arapçada “*تم/يتم*” eylemine bir *maşdarın* eklenmesiyle de edilgen yapılar oluşturulabildiği gibi eylemlerden türetilen *etken ortaç* (active participle / اسم الفاعل) ve *edilgen ortaç* (passive participle / اسم المفعول) da çatı kurmakta kullanılabilmektedir.⁵³⁶ Bütün bunlara ek olarak Arapçada eylemin nesne alıp alamaması

⁵³² Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 58.

⁵³³ Ömer Demircan, *Türk Dilinde Çatı*, (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2003), 11.

⁵³⁴ Bunlar için bk. Ömer Demircan, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2005), 105-106.

⁵³⁵ Bk. es-Sāmerrā’ī, *en-Nahvu l-‘Arabī: Ahkāmun ve Me‘ānin*, 338 vd.

⁵³⁶ Ahmet Şen ve Soner Akdağ, “Dilbilimsel Tipoloji ve Arapçanın Dünya Dilleri Arasındaki Yeri”, *Şarkiyat Mecmuası*, 42 (2023): 48.

durumu da önemlidir ve bu açıdan eylemler, klasik gramerlerden bu yana, *geçişli* (transitive / متعدّ) ve *geçişsiz* (intransitive / لازم) şeklinde de kategorize edilmiştir.⁵³⁷

Arapça, çatı ayrımlarını işaretlemek için iç ünlü değişiklikleri içeren bir dildir. Bu dilin geçmiş zaman formunda edilgenlik “C-u-C-i-C-e”, geniş zaman formunda ise “C-u-C-C-e-C-u” şeklinde oluşturulur:

(1) كُتِبَتْ رِسَالَةٌ إِلَيْهِ.

kutibet risāletun ileyhi
yazıldı bir mektup ona

“Ona bir mektup yazıldı.”

(2) تُكْتَبُ رِسَالَةٌ إِلَيْهِ.

tuktebu risāletun ileyhi
yazılıyor bir mektup ona

“Ona bir mektup yazılıyor.”

Yukarıdaki cümlelerin her ikisinde de yüklemi oluşturan eylem *edilgen* çatılıdır ve “رِسَالَةٌ” (mektup) sözcüğü *sözde özne* (نائب الفاعل) olarak cümlelere katılmıştır. Arapçada bu gibi edilgen yapıli eylemlerin *mantıksal/örtülü özneleri* (مسند إليه حقيقي), gerekli olması durumunda cümleye eklenebilir. Bu durumda mezkûr özne, daha önce de ifade edildiği gibi “...larca, ... tarafından” anlamına gelen “عَلَى يَدِ”, “مِنْ قِبَلِ” ve “مِنْ ظَرْفِ” yapılarını izler:

(3) كُتِبَتْ الرِّسَالَةُ مِنْ طَرَفِ رَئِيسِ الْوُزَرَاءِ.

kutibeti 'r-risāletu min ṭaraḫi ra'īsī 'l-vuzerā'ī
yazıldı mektup tarafından başbakan

“Mektup Başbakan tarafından yazıldı.”

⁵³⁷ Bk. Ebu'l-Ḳasim b. Muḫammed b. Se'īd el-Mu'eddeb, *Deḳā'iku't-Taṣrīf*, nşr. Hātim Sālīḫ eḍ-Ḍāmin, (Dimeşq: Dāru'l-Beşā'ir, 2004), 153.

Klasik Arapçadan farklı olarak Modern Standart Arapçada, yukarıda verilen edilgen tiplerin dışında bir de “تَمَّ/يَتَمَّ” eyleminin bir fiilimsi çeşidi olan ve yalın durumda (رفع) bulunan *isim-fiil* (مصدر) ile kurmuş olduğu birliktelikle elde edilen edilgen tip vardır:

(4) تَمَّ بِنَاءُ الْمَنْزِلِ فِي وَقْتٍ قَصِيرٍ.

temme	binā' u' l-menzili	fī vaqtin kaşīrin
tamamlandı	evin inşası	kısa sürede

“Evin inşası kısa sürede tamamlandı.”

Arapça çatı oluşumunda tipik özelliklerden biri olarak *dönüştürme eylemleri* (أفعال التصيير أو التحويل) kategorisinin önemli bir yeri vardır. Bu sayede *ettirgenlik* (causativity / تعديّة) elde edilebilmektedir ki bu, öznenin bir işi başkasına yaptırdığını belirten dilbilgisi ulamını ifade eder:

(5) جَعَلَهُ أَبُوهُ يُنْظِفُ الْبَيْتَ.

ce'alehu	ebūhu	yunezzifu	'l-beyte
onu yaptı	babası	temizler	evi

“Babası ona evi temizletti.”

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi *dönüştürme eylemlerinden* biri olan “جَعَلَ”, cümlede kullanılan diğer eylem “يُنْظِفُ” ile birlikte “yaptırma/ettirme” anlamı kazanmıştır. Sözü edilen bu eylemlerin en önemlileri şunlardır: “صَيَّرَ”, “رَدَّ”, “تَرَكَ”, “تَخَذَ”, “اتَّخَذَ”, “جَعَلَ” ve “وَهَبَ”.⁵³⁸

Bütün bunların dışında Arapçada çatı oluşumu, eylemlerin morfolojik bazı formlarını belirleyen ve *mezīd bāblar* adı verilen olgu çerçevesinde de gerçekleşebilmektedir. Sözü edilen *bābların* çatı açısından durumlarını şu şekilde tablolatabiliriz:

⁵³⁸ ‘Azīze Fevvāl Bābestī, *el-Mu‘cemu’l-Mufaşşal fi’n-Naḥvi’l-‘Arabī*, (Beyrūt: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1992), 207.

Tablo 6.15: Arapçada Bazı Mezîd Bâbların Çatı Durumları

Form	Yapı	Çatı Durumu	Örnek	Anlam
II	فَعَّلَ	ettirgenlik geçişlilik	بَلَّغَ خَرَّجَ	yutturmak çıkarmak
III	فَاعَلَ	işteşlik geçişlilik	ضَارَبَ عَافَى	dövüşmek iyileştirmek
IV	أَفْعَلَ	ettirgenlik geçişlilik	أَجَزَى أَعْلَنَ	akıtmak ilan etmek
V	تَفَعَّلَ	dönüşlülük	تَجَنَّبَ	kaçınmak
VI	تَفَاعَلَ	işteşlik	تَنَاصَرَ	yardımlaşmak
VII	إِنْفَعَلَ	edilgenlik	إِنْكَسَرَ	kırılmak
VIII	إِفْتَعَلَ	dönüşlülük işteşlik	إِتَّخَذَ إِسْتَبَقَ	edinmek yarışmak

Tabloda verilen *dönüşlülük* kategorisi, Türkçe yazılan kaynaklarda genellikle Arapça “مطاوعة” olgusuna karşılık olarak takdim edilir.⁵³⁹ Bu kısmen doğru olmakla birlikte, Arapçadaki *mutâva‘at* olgusunun her zaman Türkçedeki *dönüşlülük* ulamına karşılık gelmediği ve bunun Arapça öğretiminde bazı sorunlar ortaya çıkardığı da bilinmelidir.⁵⁴⁰ Arapça çatı konusunda tipik olan son mevzumuza gelince bu, aslen *geçişsiz* olan kimi eylemlerin *harf-i cerr* ulamından yardım alınarak *geçişli* yapılabilmektedir.⁵⁴¹

(6) اذهب بكتابي هذا!

izheb *bi*-kitābī hāzā

götür mektubumu bu

“Bu mektubumu götür.”

Neml Sûresi (27/93)’nin 28. âyetinden alınan bu tümcede, aslen *geçişsiz* olan “ذَهَبَ” (gitmek) eyleminin emir kipi kullanılmış ve bu eylem “يُ” *harf-i cerr*inin yardımıyla “-i götürmek” anlamı verecek şekilde *geçişli* yapılmıştır.

⁵³⁹ Örnek olarak bk. Hüseyin Günday ve Şener Şahin, *Arapça Dilbilgisi: Sarf Bilgisi*, (İstanbul: Alfa, 2011), 100.

⁵⁴⁰ Bu konuda etraflıca bir değerlendirme için bk. Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 235 vd. Arapçada mezkûr konuyla ilgili diğer bir çalışma olarak bk. Şahabettin Ergüven, “Arapçada Dönüşlülük (Mutâva‘at) Anlamı İfade Eden Mezid Fiiller”, *Şarkiyat Mecmuası*, 10/1 (2020): 1-25.

⁵⁴¹ Ayrıntı için bk. Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 227.

6.8. Zaman, Kip ve Görünüş / Tense, Mood & Aspect

Zaman (tense / زمن), “eyleme bağlı olarak gerçek ya da doğal sürenin çeşitli dilbilgisel bölümlerini belirten ulam ve bu ulama bağlı olarak ortaya çıkan altulamalardan her biri”⁵⁴²; *kip* (mood / جهة), “eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu; bir başka deyişle, salt bildirmeyle mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklik, buyrum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği”⁵⁴³; *görünüş* (aspect / هيئة) ise “çoğunlukla eylemlerin çekimlenmesinde söz konusu olan ve eylemin gösterdiği iş veya oluştaki sürenin iç düzenlemesini ve sürekliliğini belirleyen dilbilgisel ulam”⁵⁴⁴ anlamına gelmektedir.

Bir kelime kategorisi olan eylemin yüklem olarak şekillenmesi durumunda gramer açısından dört önemli kavram ortaya çıkar: *çatı*, *zaman*, *kip* ve *görünüş*. Bunlardan *çatı*, cümleyi oluşturan özne, nesne ve yüklem arasındaki genel ilişkiyi; *zaman*, yüklemde belirtilen işin dönemini; *kip*, öznenin olay, iş, eylem veya durum karşısındaki tavır veya durumunu; *görünüş* ise yüklemde belirtilen işin bitmemişlik veya bitmişliğini, dolayısıyla da eylemin zamana yayılışını ifade eder. Bir temel cümle fiilinin aldığı ekler, zaman göstermenin yanında kip ve görünüş de gösterirler. Bu üç işlev, çoğunlukla aynı ekler aracılığıyla yansıtılır. Bu yüzden sözü edilen kavramları anlamak güç olabilir.⁵⁴⁵

Arapçada bu *görünüş* ulamının *zaman* ile arasındaki ilişki her zaman düzenli değildir. Cümlede açık bir zaman belirtisi, yani zaman zarfları bulunmadığında, *bitmemişlik görünüşü* (imperfective or non-perfective aspect / هيئة الاستمرار), *geniş zamanı* ifade eder. Benzer şekilde, *bitmişlik görünüşü* (perfective aspect / هيئة التمام) de *geçmişe* işaret edebilir. Bununla birlikte, *görünüş* ve *zaman* kavramı bazen oldukça çelişkili olabilir. Örneğin; *bitmemişlik görünüşünün* kullanımlarından biri,⁵⁴⁶ aşağıdaki cümlede görüleceği gibi *geleceği* belirtmektir:

(1) يُصَحِّحُ الْأُسْتَاذُ الْأَوْرَاقَ آخِرَ الْعَامِ.

yuşaḥḥihu 'l-ustāzu 'l-evrāka āḥira'l-āmi

⁵⁴² Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 228.

⁵⁴³ Vardar vd., *Dilbilim Terimleri*, 135.

⁵⁴⁴ Kocaman, İmer ve Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 142.

⁵⁴⁵ Akdağ, *Türkçeden Arapçaya Çeviri*, 93.

⁵⁴⁶ Bilgi ve örnekler için bk. Mohammed Ziad Kebbe, *A Transformational Grammar of Modern Literary Arabic*, (New York: Routledge, 2010), 20. (Tasarrufla)

tashih eder hoca kâğıtları yıl sonunda

“Hoca yıl sonunda kâğıtları tashih eder.”

Yukarıdaki örnekte geçen “يُصَحِّحُ” (tashih etmek) eylemi açıkça, eylem *bitmemişlik* için işaretlenmiş olmasına rağmen “آخِرَ العام” (yılın sonunda) zarfı tarafından vurgulanan bir *gelecek* imasına sahiptir. Ayrıca *bitmişlik* görünüşü, *geleceği* belirtmek için de kullanılabilir:

(2) سأزورك إذا زرتني.

se-ezūruke iza zurtenī

ziyaret edeceğim seni şayet ziyaret ettin beni

“Sen beni ziyaret edersen ben de seni ziyaret ederim/edeceğim.”

Cümle (2)’de de “زرتني” (beni ziyaret ettin) eylemi, *bitmişlik* görünüşüyle işaretlenmiştir ancak açık bir şekilde *geleceğe* işaret etmektedir.

Aslında Semitik diller bağlamında, dilbilgisel *zaman* (tense / زمن) ifadesinin eksik olup olmadığı konusunda eski-yeni bir tartışma söz konusudur ve bu Semitik bir dili bir “görünüş dili” (aspect language) yapabilir. Aynı şekilde “zaman dilleri” (tense languages) arasında sadece *Slavca* veya *Yunanca* gibi dillerin “gerçekten” görünüşlü olup olmadığı, yani görünüşün sadece bu dillerde gramatik olarak ifade edilip edilmediği konusunda da bir tartışma bulunmaktadır.⁵⁴⁷ Modern Batılı araştırmacılar, bir Sami dili olan *Arapça*yı genellikle bir *görünüş dili* olarak kabul ettiklerinden onlara göre *māḍī* ve *muḍārī* ‘sîgaları eylemin zamanını değil, görünüşü işaretlemektedir. Buna göre *māḍī* ve *muḍārī* ‘sîgalarının temel işlevi görünüşü, yani eylemin bitip bitmediğini kodlamaktır; dilbilgisel zamana işaret etmesi ise ikincil bir işlevdir ve Arapça eylemlerde dilbilgisel zaman, görünüşten hareketle ulaşılan bir ulamdır. Bu da demek oluyor ki Arapçada eylemin çekimi, zaman ulamını değil, bitmişlik ve bitmemişlik görünüşünü göstermektedir.⁵⁴⁸ Bununla birlikte *Fehri* ve *Akşit* gibi araştırmacılar, öne sürdükleri çeşitli gerekçelerle, bunu reddetmişlerdir.⁵⁴⁹ Yine de klasik tasniflerden itibaren zikredilen Arapça 3 zamanın

⁵⁴⁷ Abdelkader Fassi Fehri, *Key Features and Parameters in Arabic Grammar*, (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2012), 3.

⁵⁴⁸ Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 202-203.

⁵⁴⁹ Bk. Fehri, *Key Features and Parameters in Arabic Grammar*, 25; Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 203 vd.

(*māḍī*, *muḍāri* ‘ ve *emr*) üzerinde durulduğunda bunlardan *emr*in zaman ulamı içerisinde değil, dünya dilleri çerçevesinde şekillenen dilbilimsel tipoloji de dikkate alındığında *kip* ulamı içerisinde değerlendirilmesinin daha evrensel ve sağlıklı olacağı söylenebilir. Ayrıca *muḍāri* ‘nin de birçok zamana işaret edebildiği ama spesifik bir zamana ancak belli edat veya zarflarla göndermede bulunabildiği, dolayısıyla da yalın olarak *muḍāri* ‘ yapısının zamandan çok görünüşü ima ettiği unutulmamalıdır. Sözü edilen zamanlardan sadece *māḍī* açıkça bir zamana delalet edebilmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında Arapçanın salt *görünüştü dili* veya *zaman dili* olduğunu söylemek güçtür.

Eylem söz konusu olunca geçerli olan diğer bir ulam *kip* (mood / *جَهَة*)’tir. Bu ulam da *kiplik* (modality / *مَوْجَهَة* أو *مَوْجَهِيَّة*) kavramıyla iç içedir ve izahı güçtür. Bununla birlikte *kip*, kipliğin gramatik biçimi olarak tanımlanır.⁵⁵⁰ Kip çoklukla dildeki *emir*, *soru*, *istek* gibi temel ifade tiplerini karşılamak için kullanılmaktadır. Ayrıca *bildirme* (indicative) ve *tasarlama* (subjunctive) ya da *gerçeklik* (realis) ve *gerçek dışılık* (irrealis) gibi ayrımları kapsayan bir terim gibi de kullanılmaktadır. Emir, istek gibi geleneksel kiplik ifadelerin kiple ilişkili görülmesi kip ve kiplik ilişkisinin yakınlığını göstermektedir. Ancak kip ve kiplik arasındaki farkın da uzmanlar tarafından sıklıkla hatırlatıldığı görülür. Bazı dilbilimciler tarafından kiplik işlevine sahip olan bir fiilin biçimsel olarak gramatikleşmiş kategorisi şeklinde tanımlanan kiplik çekimsel olarak (inflectionally) *bildirme* (indicative), *tasarlama* (subjunctive), *istek* (optative), *emir* (imperative), *şart* (conditional) gibi fiille ilişkilendirilen anlam alanlarını karşıladığı; oysa kipliğin daha geniş bir alanda semantik ayrımları (*emir*, *öneri*, *niyet*, *zorunluluk*, *varsayım* vb.) da içinde barındıran daha kapsamlı bir alan olduğu belirtilir. Bununla birlikte kip ve kiplik biçiminde tamamen farklı iki kategori düşünmek de doğru değildir.⁵⁵¹

Bütün bu söylenenleri İngilizcedeki “may”, “must” ve “will” ifadeleri ile örneklendirebiliriz:

(1) That **may** be the postman.

“Bu, postacı **olabilir**.”

(2) That **must** be the postman.

⁵⁵⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 180.

⁵⁵¹ Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 2.

“Bu, postacı **olmalı**.”

(3) That **will** be the postman.

“Bu, postacı **olacak**.”

Bu cümlelerle ilgili olarak şunlar söylenebilir: “Can/may” (possibility / olasılık) ve “must” (necessity / gereklilik) içeren kipli tümceler, konuşmacının bir önermenin doğru olduğuna dair artan inanç gücünü gösterirken; “will” içeren tümceler genellikle bir önermenin doğru olacağına dair bir tahmin ifade eder. Buna göre birinci cümlede önerme yalnızca olası ya da muhtemel olarak sunulur. İkinci cümleyi kuran konuşmacılar, söylediklerinin doğru olduğuna dair güçlü bir karineye işaret ederken; bunun sorgulanmaya açık olduğunu da kabul ederler. Son cümleyse konuşmacıya ait bir tahmin veya öngörüü ifade eder.⁵⁵²

Arapçada da kip/kiplik konusu önemli bir yer işgal eder. *Māḍī* sîgası *bildirim* (indicative / الوجه البَيَانِي أو التَّعْيِينِي), *muḍāri* sîgası ise *emir-istek* (jussive / الوجه الطَّلْبِي), *dilek-istek* (subjunctive / الوجه الافتراضي) ve *koşul* (conditional / الوجه الشرطي) gibi kip veya kip değeri taşıyan unsurlara delalet edebilir.⁵⁵³ Bunları şöylece örneklendirebiliriz:

(1) ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا.

darabe zeydun ‘amran

dövdü Zeyd Amr’ı

“Zeyd Amr’ı dövdü.”

(2) لِيَكْتُبْ دَرَسَهُ.

li-yektub dersehū

yazsın dersini

“Dersini yazsın!”

(3) أَوَدُّ أَنْ أَصَدِّقَ هَذِهِ النَّظَرِيَّةَ.

eveddu en uşaddıka hāzihi’n-naẓariyyete

⁵⁵² Örnek ve açıklamalar için bk. Brown ve Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, 289.

⁵⁵³ Konu hakkında detay için bk. Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*, 221-223.

istiyorum inanmak bu teoriye

“Bu teoriye inanmak istiyorum.”

(4) سَأَزُورُكَ إِذَا زَرَّتَنِي.

se-ezūruke iza zurtenī

ziyaret edeceğim seni şayet ziyaret ettin beni

“Sen beni ziyaret edersen ben de seni ziyaret edeceğim.”

Yukarıdaki cümlelerden (1)’de “ضرب” (dövdü) mādī eylemi tarafsız bir *bildirim*, (2)’de “لِيَكْتُبْ” (yazsın) eylemi bir *komut*, (3)’te “أَوَدُّ” (istiyorum) eylemi bir *dilek*, (4)’te ise “إِذَا زَرَّتَنِي” (beni ziyaret edersen) yancümlesi bir *koşul* anlamı ifade etmektedir.

Her ne kadar Arapça dilbilgisi ile ilgili zengin literatürde kip/kiplik gibi konulara özel başlıklar ayrılmamışsa da klasik Arap dilbilgisi uzmanları, “değiştirici sözcükler”in (modifying words / النواسخ) sözlüksel-sözdizimsel kategorisinden bahsederken akıllarında üstü kapalı bir kiplikler teorisi tutmuşlardır. Yani geleneksel Arapça dilbilgisinde sözel değeri olan çok sayıda kiplik eylem ve ifade, “değiştirici kelimeler” (modifying words / النواسخ) kategorisinde takdim edilmiştir.⁵⁵⁴ Bazılarıyla ilgili şu örnekleri verebiliriz:

(1) يَجِبُ عَلَيْنَا أَنْ نَذْهَبَ.

yecibu ‘aleynā en nezhebe

gerekir bize gitmemiz

“Gitmeliyiz./Gitmemiz gerekiyor.”

(2) لَا أَسْتَطِيعُ النَّوْمَ مِنْ كَثَرَةِ التَّفَكُّيرِ.

lā esteṭī‘u ’n-nevme min keṣrati’t-tefkīri

yok -ebiliyorum uyku çok düşünmekten

“Çok düşünmekten uyuyamıyorum”

(3) قَدْ يَنْزِلُ الْمَطَرُ الْيَوْمَ.

⁵⁵⁴ Daniela Rodica Firanescu, “Modal Verbs”, içinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, (Leiden: Brill, 2006), 3: 234.

ḳad yenzilu 'l-maṭaru 'l-yevme
-ebil- yağıyor yağmur bugün

“Bugün yağmur yağabilir.”

(4) رَبِّمَا يَذْهَبُ أَبِي غَدًا.

rubbemā yezhebu ebī ḡaden
belki gider babam yarın

“Babam yarın gidebilir.”

(5) مِنَ الضَّرُورِيِّ أَنْ تَغْسِلَ يَدَيْكَ قَبْلَ أَكْلِ الطَّعَامِ.

mine' d-ḏarūriyyi en tegsile yedeyke ḳable ekli' t-ṭa'āmi
gerekir yıkaman iki elini yemek yeme öncesi

“Yemek yemeden önce ellerini yıkamalısın.”

Yukarıdaki cümlelerden (1) ve (5)'teki *zorunluluk/gereklilik* (necessity / وجوبية) anlamı “يجبُ على” eylem grubu ve “من الضَّرُورِيِّ أَنْ” yapısıyla; (2), (3) ve (4)'teki *imkân/olasılık* (possibility / إمكانية) anlamıysa sırasıyla “أستطيعُ” eylemi, “قد” ve “ربّما” ilgeçleriyle elde edilmiştir. Görüldüğü gibi Arapça dilbilgisi geleneğinde kip/kiplik için hususi başlıklar olmasa da bu ulamlar farklı konular içerisinde değerlendirilmiştir ve Arapçada bu kategorileri karşılayacak nitelikteki yapılar son derece zengin ve çeşitlidir. Bu yüzdendir ki *Firanescu*, Arapçada kip/kiplik karşılığı olarak kullanılabilecek yapıları 11 sınıf olarak tespit etmiş ve bunları da detaylandırarak çok sayıda yapıya ulaşabilmiştir.⁵⁵⁵

⁵⁵⁵ Firanescu, “Modal Verbs”, 3: 234-235.

SONUÇ

Arap dilini, “dil evrensellikleri” ve “dilbilim tipolojisi” açısından incelemeye hasretmiş olduğumuz bu çalışmayla şu sonuçlara ulaşmış bulunuyoruz:

1. Arapça, doğuda Umman’dan batıda Moritanya’ya kadar Orta Doğu ve Kuzey Afrika’daki 21 ülkenin resmi dilidir. Buna Arapçanın İbraniceden sonra ikinci resmi dil olduğu İsrail de dâhildir. Ayrıca İran, Türkiye, Çad ve Nijerya’nın yanı sıra Batı Avrupa ve Amerika’da da önemli Arap azınlıklar vardır. Bu da Arapçanın dünya üzerinde yayılan dillerden biri olduğunu göstermektedir.
2. Arapça, *Nostratik* filumuna dâhil *Afroasyatik* dil ailesi içerisinde yer alan *Semitik* dil grubuna mensup bir dil olup ailenin yaşayan diğer fertleri arasında en çok konuşulan dil olma özelliğine sahiptir.
3. 2022 yılına ait en güncel bilgilere göre Arapça, en az 50 milyon kişi tarafından birinci dil olarak konuşulan diller sıralamasında 4. olup yaklaşık 362 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.
4. Doğuda Umman’dan batıda Moritanya’ya, kuzeyde Van Gölü’nden güneyde Çad Gölü’ne kadar konuşulmakta olan Modern Arap lehçeleri, geleneksel tasnife göre beş ana gruptan müteşekkildir. Bu gruplar şunlardır: Levant (Levantine) veya Suriye-Filistin (Syro-Palestinian) lehçeleri, Arap Yarımadası (The Arabian Peninsula) lehçeleri, Mısır ve Sudan (Egyptian and Sudanese) lehçeleri, Mezopotamya (Mesopotamia) Arap lehçeleri ve Kuzey Afrika (North-Africa) lehçeleri.
5. “Klasik Arapça” terimi, birbirinden biraz farklı en az iki anlamda kullanılır. Örneğin Arap dünyasında yazı dilini ve bazen de resmi konuşma için kullanılan dili belirtebilir. Arapçada bu dil, günümüzde sıklıkla el-luġatu’l-fuṣḥā “saf dil” olarak adlandırılmaktadır. Bu açıkça, Klasik Arapçanın “doğru” olduğu ve yerel lehçelerin bir şekilde onun yozlaşmış versiyonları olduğu şeklindeki geleneksel görüşle bağlantılı bir değerlendirme terimidir. Batılı “klasik” terimi bile benzer çağrışımlara sahiptir. Klasik Arapçanın bir başka tanımıysa başlangıç noktasını, terimin daha açık bir şekilde normativist bir iması ile ele alır ve Klasik Arapça, 9

- ve 10. yüzyıllarda Irak'taki Orta Çağ Arap gramercileri tarafından vazedilen kurallar bütünü olarak tanımlanır.
6. Klasik Arapça, bir şiir ve ilmî edebiyat dili olarak günümüze kadar devam etmiştir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Batı medeniyetinin ve gücünün etkisi altında ortaya çıkan yeni seçkinler, “Klasik Arapça”yı canlandırmış ve böylece modern hayatın tüm konularına uygun, genellikle “Modern Standart Arapça” olarak adlandırılan bir dil ortamı oluşturmuştur. Bu anlamda sözü edilen dil için Batı’da “Çağdaş Klasik Arapça” (Contemporary Classical Arabic) terimi de kullanılmıştır.
 7. Modern Standart Arapça, Klasik Arapçadan yalnızca kelime ve üslup özelliklerinde farklıdır. Morfolojiye ve temel sözdizimsel yapılara dokunulmadan kalmıştır, ancak klasik otoriteler tarafından sıkı bir şekilde düzenlenmeyen bölümlerde bazı yenilikler vardır. Genel olarak, Modern Standart Arapça homojen değildir; klasik modellere çok yakın bir üslupla yazan yazarlar olduğu gibi yeni üslup kalıpları yaratmaya çalışan yazarlar da vardır.
 8. Standart Arapçada ve bazı Arap diyalektlerinde, “ل” yazacıyla sembolize edilen /l/ sesbirimi için [l^s] şeklinde bir altses daha vardır. Bu sesbirimcik, “اللام المفخّمة” ya da “اللام المغلّظة” şekillerinde adlandırılır. Standart dilde bu altsese, çoğunlukla “الله” sözcüğünün artikülasyonunda tesadüf edilir.
 9. Arapçada, “ر” yazacıyla yazılan ve “الراء المفخّمة” veya “الراء المغلّظة” şekillerinde isimlendirilen /r^s/ sesbirimi için yine aynı yazaçla sembolize edilen [r] şeklinde bir altses daha vardır. Bu sesbirimcik de “الراء المرقّقة” şeklinde adlandırılır. Standart dilde, sözü edilen ünsüz de ses çevresindeki ünlünün niteliğine göre ince veya kalın telaffuz edilir.
 10. Arapçada çok tipik sesbirimler vardır. Bunlardan özellikle “ح” ile resmedilen /h/ ve “ع” ile resmedilen /ʕ/ çok karakteristiktir. Özellikle de [ʕ] sesini, Arapçadaki biçimiyle başka dünya dillerinde duymak kolay değildir. Sözü edilen bu tipik sesler genellikle yutaksıl (pharyngeal / بُلعويّ) seslerdir ve bu sesler dünya dillerinde sık bulunmaz. Hatta UPSID-PC (The UCLA Phonological Segment Inventory Database) veritabanındaki 451 dilin 19’unda (%4,21) yutaksıl ünsüzler oldukça nadir olarak bulunur.

11. Arapça sadece bünyesinde bulundurduğu seslerle değil, bulundurmadağı bazı seslerle de tipik bir görünüm arz eder. Örneğin dünya dillerinin yaklaşık %98’inde bulunan ve bu yönüyle evrensel bir ses olan [p] Arapçada yer almamaktadır. Burada asıl dikkat çekici olan [p] sesinin, Arapçanın da dâhil olduğı Semitik grubu oluşturan dillerde –örneğin İbranicede– var olmasına rağmen Arapçada bulunmamasıdır.
12. Arapça, ünsüzleri açısından oldukça zengin bir varlık ortaya koyar, ayrıca ünsüzlerinin birçoğunun tipik özellikleriyle de diğer dünya dillerinden ayrılır. WALS’e göre 563 dünya dili içerisinde Arapça, ünsüzleri açısından “Kısmen Büyük” kategorisinde yer almaktadır. Meseleye bir de diyalektler eklenirse, ünsüzlerin sayısı daha da artacaktır.
13. Standart Arapçada 3’ü kısa, 3’ü ise uzun olmak üzere 6 ünlüden söz edilirse de *terkîk* (inceltme) durumundaki *fetha* ile *tefhîm* (kalınlaştırma) durumundaki *fetha* aynı sesi göstermediğinden Arapçada kısa-uzun 2 ünlünün daha varlığını kabul etmemiz gerekir ki bu durumda toplam 8 ünlüden söz edilebilir. Yine de Arapça ünlüleri açısından pek zengin bir varlık ortaya koyamamaktadır. Zira WALS’e göre 564 dünya dilinin içerisinde Arapça, ünlüleri açısından “Ortalama” kategorisinde yer almaktadır. Bütün bu ünlüler, *tekünlüler* (monophthongs / الصوائت البسيطة المفردة) kategorisinde yer alır ve *tekünlü* kavramı “bir seslem (hece) içinde fark edilebilir bir değişim göstermeyen ünlü” şeklinde tanımlanır.
14. Arapçada tekünlüler dışında *çiftünlüler* (diphthongs / الصوائت المركبة المزدوجة) de vardır. Arapçadaki 4 çiftünlü de şunlardır: [aj], [ej], [aw] ve [ew]. Bununla birlikte bazı dilciler, bu seslerin seslem taşıma özelliğı olmadığını ifade ederek Arapçada çiftünlü bulunmadığına kani olmuşlardır.
15. Arapçanın her kısa ünlüsünün nicelik açısından bir karşıtı yani uzun şekli vardır ve Arapça ünlü sistemi içerisinde bulunan 8 temel ünlünün 4’ü kısa, 4’üyse uzun olup ünlülerin uzunluk-kısalık durumları, anlam ayırt edici bir işlev ortaya koymaktadır.
16. Arapçadaki ünlüler *art-ön*, *düz-yuvarlak*, *yüksek-alçak* ve *açık-kapalı* gibi özelliklerle nitelik karşıtlığı sergiler.
17. Standart Arapçada sesler, asırlardır neredeyse hiç değişmemiş ve standart dilden herhangi bir ses çıkmadağı gibi bu dile yeni ses ilavesi de gerçekleşmemiştir.

18. Arapçada sesleri yazıda ifade etmekte kullanılan yazaçlar yani harf sembolleri de oldukça tipiktir ve bu yazı; *Osmanlı Türkçesi*, *Uygur Türkçesi*, *Farsça* ve *Urduca* gibi dillerin yazımında da kullanılmış ya da kullanılmaya devam etmektedir.
19. Arapça seslem çeşitliliği açısından oldukça zengindir ve WALS'e göre 486 dünya dili içerisinde "karmaşık seslem yapısı" kategorisinde yer alır. Arapçanın bünyesinde 6 çeşit seslem tipi bulunur.
20. Modern Standart Arapçada en sık kullanılan seslem tipleri CV, CVC ve CVV'dir.
21. Arapçada *hafif* seslem tiplerine ilaveten *ağır* ve *ekstra ağır* seslem tipleri de vardır.
22. Arapçada seslem tamir işlemlerinden *ıçtüreme* ve *konsonant protezi* denilen uygulamalara rastlanır.
23. Arapçada *vurgu*, sabit değil serbesttir. Yani Arapçada *sabit vurgu* (fixed stress / نبر ثابت) değil, *serbest vurgu* (free stress / نبر حرّ) vardır.
24. Prozodik bir unsur olarak *ezgi* (intonation / تنغيم), Arapça konuşmada anlamı etkileyen önemli bir yere sahiptir. Konuşma diline ait bir kavram olan ezgi sayesinde, örneğin soru sözcükleri kullanılmadan da soru anlamı muhataba iletilebilmektedir.
25. Arapça dilbilgisel çözümlemenin iki ana kategorisi, sırasıyla *biçimbilim* ve *sözdizim* olarak tercüme edilen *şarf* ve *naḥv*'dir. Bununla birlikte, aralarındaki sınır, Batı dilbilgisi teorisindekiyle aynı değildir. Şarf kategorisi, *türetimsel biçimbilimin* (derivational morphology) birçok alanını (örneğin fiilin on formunu) ve *çekimsel biçimbilimin* (inflectional morphology) bir kısmını (örneğin geçmiş zaman paradigmasını) kapsar; ancak *durum* (case) ve *kip* (mood) çalışmasını içermez.
26. Birçok dünya dilinde olduğu gibi Arapçada da yapısal olarak somut varlık ortaya koyamayan biçimbirimler bulunmaktadır ki böylesi sesbilimsel olarak gerçekleşmeyen biçimbirimlere *sıfır biçimbirimcik* (null morpheme or zero morpheme / وحدة صرفيّة صفریّة) denir.
27. Bazı biçimbirimler, kelime olarak tek başına durabilir. Bunlara *bağımsız biçimbirimler* (free morpheme / وحدة صرفيّة حرّة) denir. Tek başına duramayanlara ise *bağımlı biçimbirimler* (bound morpheme / وحدة صرفيّة مقیّدة) adı verilir. Arapçada her iki tip biçimbirim de bulunmaktadır.

28. Arapçada “düzenli-eril-çoğul” anlamı taşıyan morfemi belirtmekte kullanılan iki altbiçim bulunmaktadır ve bu altbiçimler, sözcük-biçimin cümle içindeki konumuna göre değişebilmektedir (ون/ين). Bununla birlikte Arapçada bazı biçimbirimlerin, cümle içerisindeki konumlarından bağımsız olarak farklı altbiçimciklerle gösterildiği durumlar da vardır. Bu durumlardan biri kendisini isimlerdeki cinsiyet kategorisinde gösterir (ة،ى،اء).
29. Kadim dildilerden *Sîbeveyh*, günümüzdeki biçimbirim kavramıyla neredeyse aynı denebilecek şekilde anlamlı en küçük birimleri ikiye ayırıp birine “کلم” (sözcük) diğerine ise “زوائد” (fazlalıklar) der ve belirli morfolojik kalıplarda oluşan fiil ve isim biçimlerinde bulunan bazı morfemleri *kelim* olarak değil, *zevâ'id* olarak sınıflandırır. Tıpkı onun gibi birçok klasik bilgin, bugünkü morfem teorisine oldukça benzeyen bir usul benimsemişler ve sözcüğü genel olarak “*kendi başına durabilen biçimbirim*” şeklinde anlamışlardır.
30. Yazıyla takip edilebilen Sami dillerindeki kelimelerin çoğunun, genellikle 3 ünsüz ile 1 veya daha fazla ünlünün birleşimi neticesinde oluştuğu iddia edilir. Bu anlayış, fikirleri ve Arapçadan çeviri yoluyla önerdiği terimler bilhassa *İbranice* gramercileri tarafından bugüne kadar takip edilen Yahudi dilbilimci *Ebū Zekeriyā Yahyā b. Dāvūd Ḥayyūc el-Fāsī* (יהודה בן דוד חייג) tarafından MS 10. yüzyılda güçlü bir şekilde savunulmuştur. Bu geleneksel gramer analizine göre, *kökenler* (radicals) adı verilen 3 ünsüz, dilin en küçük sözlüksel birimini kurar ve *kök* (root) morfemi oluşturur. Sami dilleri için bu kök, ne ad ne de eylem olan ve sadece sözlüklerde madde başı olarak yer alan birimi ifade eder.
31. Sami dilleri, neredeyse tüm kelime türetme ve çekimi için *girişikek* kullanır. Bir Sami dili olan Arapça, ek çeşitliliği açısından oldukça zengin bir dildir. Zira çalışmada sözü edilen ek çeşitlerinin neredeyse hepsi Arapçada bulunur. Arapçada bir kök veya gövdenin çeşitli yerlerine çok farklı ekler getirmek suretiyle ya sözcükler çekime girmekte veyahut yeni kavramlar türetilmektedir. Sami dilleri için oldukça tipik olan bu durumdan ötürü *Lohmann* “*Semitik dillerde kök, insan dilinin en büyük mucizelerinden biridir.*” ifadesini kullanmıştır.
32. Arapçanın da dâhil olduğu Semitik diller, farklı tipte ayrık morfemlerin bir örneğini sunar. Sözcük anlamı ünsüzlerden oluşan *kök biçimbirim* (root morpheme / مورفيم جذري) tarafından taşınırken, *girişikek* olarak bilinen farklı ünlü

ve ünsüz dizileri, köke çekim ve türetim anlamlarını eklemeye yarar. *Girişikekleme* (transfixation) neredeyse tamamen Afroasyatik ailesinin Sami koluyla sınırlı çok nadir bir süreç gibi görünmektedir ve sadece ünsüzlerden oluşan soyut bir köke bir dizi ünlünün eklenmesinden oluşan ve *kök-kalıp morfolojisi* (root-and-pattern morphology) olarak bilinen şeyin ortaya çıkmasına neden olur.

33. Arapçada çekim; *önekleme* (prefixation / إسباق), *sonekleme* (suffixation / إلحاق), *ayrıkek* (circumfix / زائدة منفصلة) veya *girişikek* (transfix / زائدة متنقلة) marifetiyle yapılabilir ama daha önce de belirttiğimiz üzere diğer Semitik dillerde olduğu gibi Arapçada da hem *çekim* hem de *türetim* genel olarak *girişikek*lerle gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte özellikle eylem çekimi tipik bir özellik arz eder. Zira *māḍī* yapılı eylemler soneklerle çekime girerken, *muḍāriʿ* yapılı eylemler kahir ekseriyetle *ayrıkek*lerle çekimlenir.
34. Arapça, yapısı bakımından *bireşimsel-bükümlü bir dil* (synthetic-fusional language / لغة تأليفية-صاهرة) olarak kabul edilmektedir. Zira Arapçada çekim ve türetim gibi morfolojik süreçlerde bağımlı ve bağımsız morfemler bir araya gelebilmekte ama aynı zamanda birçok bağımlı morfemi, kök morfemlerden ayırmak her zaman kolay olmamaktadır.
35. Arapça sözcük türetim yollarından biri *bileştirmedir* (compounding / تركيب). Bununla birlikte Arap ve Batı literatüründe, Arapça bileştirmenin nadir ve verimsiz bir sözlükbirim oluşturma süreci olduğuna işaret edilmiştir. Arapçada bileştirmenin birkaç türü vardır: *iḍāfet tabanlı* (ʾiḍāafa-based), *olumsuzlama tabanlı* (negation-based) ve *öbek tabanlı* (phrase-based). Arapçada bu süreç genellikle *terkīb* olarak bilinir. Birden fazla kelimedenden yeni bir kelime oluşturma anlamındaki *naḥt* uygulaması da bileşik elde etme süreçlerindendir.
36. Arapçada *sayı isimleri* (numeral / أسماء العدد) konusu, diğer birçok dünya diline göre biraz farklılık arz eder. Zira bu sayı adlarında erillik ve dişillik gibi kavramların yanı sıra *binā* ve *iʿrāb* olgusu da etkilidir. Ayrıca bazı sayılar, sayılanlarıyla (معدود) cinsiyet açısından zıtlık arz edecek şekilde gelebilmektedir.
37. Arapçada *öznenin* bazen konulaştırıldığı ve dilbilgisel bir görünüm arz etmesine rağmen mantıksal bir özne varlığı ortaya koyamadığı durumlar da vardır. Bu durumlar öznenin ad cümlelerinde yer aldığı örneklerde görülür.

38. Arapçada *sıfır koşaç* (zero copula / فعل رابط صفري) konusu ad cümlelerinde özne ve yüklem açısından tipik bir özelliktir. Bununla birlikte bu durum sadece Arapçaya has olmayıp *Rusça* gibi dillerde de müşahede edilmektedir.
39. Arapça gibi bazı dillerde *özne-yüklem uyumu* kişi, sayı ve cinsiyet gibi kategorilerin hepsinde gözlemlenebilmektedir. Bunun yanında Arapça ve *Rusça* gibi bazı dillerde *sıfat-mevsûf uyumu* sayı, cinsiyet ve durum (Arapça için ayrıca belirlilik-belirsizlik) gibi kategorilerde de görülmektedir. Bu yönüyle Arapça uyum konusunda *Türkçe* gibi birçok dilden ayrılrsa da *Rusça* gibi bazı dillerle çok ciddi bir benzerlikler arz eder.
40. Arapçada bir eylemin argümanlarının dizilişi oldukça serbesttir. Her ne kadar kanonik diziliş “YÖN” şeklinde olsa da başka birçok diziliş de mümkün olabilir. Cümlelerin iki temel unsurdan yani isim öbeği (İÖ) –*ki özne grubunu temsil eder*– ve eylem öbeğinden (EÖ) –*ki eylemin özne dışındaki öğelerle oluşturduğu gruba temil eder*– teşekkül ettiği düşünüldüğünde Arapçada birçok diziliş şekli vardır. Bunlara *devrik* yapılar da dâhildir. Bu durum da Arapça cümlelerdeki sözcük dizilişinin, *İngilizce* gibi neredeyse sadece ÖYN dizilişi olan dillere göre esnek ve çeşitli olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Arapça cümlelerde sözcük dizilişi, *Türkçe*deki kadar serbest ve çeşitli de değildir.
41. Arapçanın tipik özelliklerinden birisi de *cinsiyet* kategorisidir. Arapçada biyolojik cinsleri tanımlayan sözcüklere ek olarak tüm kelimelerde *erillik-dişillik* durumu vardır. *Dişilleştirme* (تأنيث) durumu “ناظرة” (bakan) örneğinde olduğu gibi “â” ve benzeri bazı eklerle sağlanabileceği gibi, “شمس” (güneş) örneğinde görüldüğü üzere herhangi bir yapı elemanı olmaksızın da gerçekleşebilir. Ayrıca cinsiyet kavramı, *adıl* (pronoun / ضمير) ve *sayı* (number / عدد) gibi kategorilerle eylem çekimlerinde ve *şifât-mevşûf uyumu* gibi konularda da söz konusu olmaktadır. Ek olarak Arapçada –*her ne kadar bazı sözcükler hem erkek hem de kadın için kullanılabilse de*–, *Rusça*daki gibi eril ve dişil kategorilerinden bağımsız olarak –*sıfat işlevli bazı sözcük kalıpları (فَعُول، فَعِيل) ve kimi adılar hâriç– nötr cinsiyet kategorisi yoktur.*
42. Arapça için tipik bir özellik olarak *ikil* (dual / تثنية) kategorisi de mutlaka anılmalıdır. Zira bu ulam, dünya dillerinin çoğunda bulunmaz. Yine de bu, Arapçaya has bir durum olmayıp Avrasya’nın kuzeyindeki *Nganasan* ve *Ket*

- dilleri, Orta Avrupa'daki *Slovençe*, Kuzey Amerika'daki *Kiowa* dili ve Kuzey Avustralya'daki *Gooniyandi* dili de dâhil olmak üzere çeşitli dillerde de varlık gösterir.
43. Arapçada *çoğul* (plural / جمع) ulamı da oldukça tipik bir konudur. Çünkü bu dilde *düzenli çokluk* (sound plural / الجمع السالم) yapılarının dışında *düzensiz çokluk* (broken plural / جمع التكسير) yapıları da vardır ve düzensiz yapılar için belirlenmiş *ölçü* (وزن) sayısı da oldukça fazladır. Böylesi bir özelliği bilinen dünya dilleri arasında başka bir dilde görmek oldukça zordur.
44. Türkçedeki kadar geniş bir imkân aralığı arz etmese de Arapçada da *durum* (case / حالة إعرابية) olgusu vardır ve oldukça tipik bir ulamdır. Ad türündeki sözcüklerin cümle içerisindeki konumlarına göre son seslerinde meydana gelen değişiklikler –*ki bu, çoğunlukla ünlü değişimi şeklinde gerçekleşmektedir*– bu kelimelerde durum kategorisine işaret etmektedir. En eski Arap dili kaynaklarından itibaren bu olgu, *i 'rāb* (declension / إعراب) şeklinde adlandırılmaktadır. Bu ulam, Arapçada nispeten esnek bir cümle yapısı oluşturabilme imkânı tanımaktadır.
45. *İlgi tümceciği* (relative clause / عبارة موصولة أو جملة الصلة) konusu, Arapçada yer alan çok önemli bir tipolojik parametreyi oluşturur. *Ad sonu* (postnominal / بعد اسمي) ilgi tümcecikleri en çok ÖYN dizilişine sahip ve *eylem başlangıçlı* (verb-initial) dillerde yaygındır. Arapça da genel olarak bu diller arasında yer alır. Bu dilde *sıfat cümleciği* denilen yapı, ismi takiben gelen ve onu çeşitli açılardan niteleyip belirten bir *cümle/cümlecik* (الجملة) veya *cümlemsiden* (شبه الجملة) oluşur. Bir cümle niteleme işleviyle kullanılacağı zaman, kendisinden önce gelen ismin *cinsiyet* (جنس), *sayı* (عدد) ve *belirlilik-belirsizliğine* (نكرة-معرفة) göre şekillenecek; eğer isim belirsizse cümle doğrudan o ismi takip edecek, şayet belirli ise de ismi takiben gelebilmesi için başına ulama göreviyle kullanılacak bir isim yani *ilgi adlı* (relative pronoun / الاسم الموصول أو الضمير الموصول) getirilecektir. Bu uygulamanın temelinde, her cümlede aslında belirsiz bir isim olması ve belirli yapılabilmesi için de âdeta *belirlilik takısı* (definite article / لام التعريف) gibi kullanılan bir *isme/adıla* (الاسم/الضمير الموصول) ihtiyaç duyması vardır.
46. Dünya dillerinde neredeyse evrensel olan ilgi tümceciklerinin tiplerinden biri – genellikle Hint-Avrupa dillerinde sık görülen– *adıl kalıntılı tiptir* (pronoun

retention type). Bu adıl kalıntısı, Arapçada *döneren adıl* (resumptive pronoun / الضمير العائد) olarak bilinir ve tümceciğe bulunup bulunmaması duruma göre değişmektedir.

47. Arapçada *çatı* (voice / صيغة البناء) konusu tipik özellikler gösterir. Eylemin etken ve edilgen formlarına ilaveten eylem köklerinin bazı kalıplara aktarılmasıyla oluşturulan *işteşlik* veya *dönüşlülük* (reflexiveness / مطاوعة) gibi şekillerle *dönüştürme eylemleri* (أفعال التصيير أو التحويل) denen kategoriler sayesinde elde edilebilen *ettirgenlik* (causativity / تعدية) gibi yapılar Arapçada çatının özünü oluşturur. Ayrıca Modern Standart Arapçada “تَمَّ/يَتَمَّ” eylemine bir *maşdarın* eklenmesiyle de edilgen yapılar oluşturulabildiği gibi eylemlerden türetilen *etken ortaç* (active participle / اسم الفاعل) ve *edilgen ortaç* (passive participle / اسم المفعول) da çatı kurmakta kullanılabilmektedir. Bütün bunlara ek olarak Arapçada eylemin nesne alıp alamaması durumu da önemlidir ve bu açıdan eylemler, klasik gramerlerden bu yana, *geçişli* (transitive / متعدّ) ve *geçişsiz* (intransitive / لازم) şeklinde de kategorize edilmiştir.

48. Arapça, çatı ayrımlarını işaretlemek için *iç ünlü değişiklikleri* içeren bir dildir. Bu dilin geçmiş zaman formunda edilgenlik “C-u-C-i-C-e”, geniş zaman formunda ise “C-u-C-C-e-C-u” şeklinde oluşturulur. Kök harf sayısı arttıkça da durum değişir.

49. Arapçada *görünüş* ulamın zaman ile arasındaki ilişki her zaman düzenli değildir. Cümlede açık bir zaman belirtisi, yani zaman zarfları bulunmadığında, *bitmemişlik görünüşü* (imperfective or non-perfective aspect / هيئة الاستمرار), geniş zamanı ifade eder. Benzer şekilde, *bitmişlik görünüşü* (perfective aspect / هيئة التمام) de geçmişe işaret edebilir. Bununla birlikte, *görünüş* ve *zaman* kavramı bazen oldukça çelişkili olabilir. Modern Batılı araştırmacılar, bir Sami dili olan Arapçayı genellikle bir *görünüş dili* olarak kabul ettiklerinden onlara göre *māḍī* ve *muḍāri* ‘sîgaları eylemin zamanını değil, görünüşü işaretlemektedir. Buna göre *māḍī* ve *muḍāri* ‘sîgalarının temel işlevi görünüşü, yani eylemin bitip bitmediğini kodlamaktır; dilbilgisel zamana işaret etmesi ise ikincil bir işlevdir ve Arapça eylemlerde dilbilgisel zaman, görünüşten hareketle ulaşılan bir ulamdır. Bu da demek oluyor ki Arapçada eylemin çekimi, zaman ulamını değil, bitmişlik ve bitmemişlik görünüşünü göstermektedir. *Fehri* ve *Akşit* gibi araştırmacılar, öne

sürdükleri çeşitli gerekçelerle, bunu reddetmişlerdir. Bununla birlikte klasik tasniflerden itibaren zikredilen Arapça 3 zamanın (*māḍī*, *muḍāri* ve *emr*) üzerinde durulduğunda bunlardan emrin zaman ulamı içerisinde değil, dünya dilleri çerçevesinde şekillenen dilbilimsel tipoloji de dikkate alındığında kip ulamı içerisinde değerlendirilmesinin daha evrensel ve sağlıklı olacağı söylenebilir. Ayrıca *muḍāri* nin de birçok zamana işaret edebildiği ama spesifik bir zamana ancak belli edat veya zarflarla göndermede bulunabildiği, dolayısıyla da yalnız olarak *muḍāri* yapısının zamandan çok görünüşü ima ettiği unutulmamalıdır. Sözü edilen zamanlardan sadece *māḍī* açıkça bir zamana delalet edebilmektedir. Bütün bunlar dikkate alındığında Arapçanın salt görünüş dili veya zaman dili olduğunu söylemek güçleşmektedir.

50. Arapçada kip/kiplik konusu önemli bir yer işgal eder. *Māḍī* sîgası *bildirim* (indicative / الوجه البياني أو التعييني), *muḍāri* sîgası ise *emir-istek* (jussive / الوجه الطلبي), *dilek-istek* (subjunctive / الوجه الافتراضي) ve *koşul* (conditional / الوجه الشرطي) gibi *kip* veya *kip değeri taşıyan* unsurlara delalet edebilir. Her ne kadar Arapça dilbilgisi ile ilgili zengin literatürde *kip/kiplik* gibi konulara özel başlıklar ayrılmamışsa da klasik Arap dilbilgisi uzmanları, *değiştirici sözcüklerin* (modifying words / النواسخ) sözlüksel-sözdizimsel kategorisinden bahsederken akıllarında üstü kapalı bir kiplikler teorisi tutmuşlardır. Yani geleneksel Arapça dilbilgisinde sözel değeri olan çok sayıda kiplik eylem ve ifade, *değiştirici kelimeler* kategorisinde takdim edilmiştir.
51. Son olarak –ya dilbilimin yapısal branşlarıyla doğrudan ilgili olmadığından veya genel değerlendirmenin dışında çok spesifik olması dolayısıyla– çalışmamızda değinilmese de Arapçanın *sebebî sıfat* (الصِّفَةُ السَّبَبِيَّة), *nekranın sıfatının önce gelmesi durumunda hâl üzere naşb edilmesi*, *fiil gibi* 'amel eden türemiş isimler ve *eddād* (الأضداد) gibi birçok özelliğiyle de oldukça tipik bir görünüm ortaya koyduğunu söyleyerek araştırmamızı noktalayabiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdul-Raof, Hussein. *Subject, Theme and Agent in Modern Standard Arabic*. UK: Routledge, 1998.
- Acquaviva, Paolo ve Michael Daniel. "Number in the World's Languages: Configuring the Variation Space". İçinde *Number in the World's Languages*, ed. Paolo Acquaviva and Michael Daniel. 1-14. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022.
- Agnihotri, Rama Kant. *Hindi: An Essential Grammar*. New York: Routledge, 2023.
- Aikhenvald, Alexandra Y. *Imperatives and Commands*. UK: Oxford University Press, 2010.
- Aikhenvald, Alexandra Y. "Typological Distinctions in Word-Formation". İçinde *Language Typology and Syntactic Description III: Grammatical Categories and the Lexicon*, ed. Timothy Shopen. 1-65. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Akdağ, Soner. *Kur'an Dilinin Fonetik Yapısı: Kiraat ve Dilbilim Çerçevesinde*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Akdağ, Soner. *Türkçeden Arapçaya Çeviri: Orta Düzey*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim Cilt: I-III*. Ankara: TDK, 2003.
- Akşit, Eyup. *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri: Biçim - Sözdizim - Anlam*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.
- Aktan, Bilal. *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2016.
- AlA'amiri, Bushra Farhood Khudheyier ve Abdulkareem Fadhil Jameel. "Morphological Typology: A Comparative Study of Some Selected Languages". *Cāmi'atu Vāsīt Mecelletu Kulliyyeti't-Terbiyye*. 37/1 (2019): 709-724.
- Alhawary, Mohammad T. *Arabic Grammar in Context*. US: Routledge, 2016.
- Alhawary, Mohammad T. *Arabic Second Language Learning and Effects of Input, Transfer, and Typology*, US: Georgetown University Press, 2019.
- 'Alī, Cevād. *el-Mufaşşal fī Tārīhi'l-'Arabi Kable'l-İslām*. Bağdād: ysz, 1993.
- Allerton, D. J. *Essentials of Grammatical Theory: A Consensus View of Syntax and Morphology*. New York: Routledge, 2017.
- Ambrose-Grillet, Jeanne. *Glossary of Transformational Grammar*. US: Newbury House Publishers, 1978.
- Amha, Azeb. "Omotic". İçinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay. 423-504. London: Routledge, 2001.
- Al-Ani, Salman H. *Arabic Phonology: An Acoustical and Physiological Investigation*. The Netherlands: Mouton, 1970.
- Ansaldò, Umberto Jan Don ve Roland Pfau. "Parts of Speech: Particulars, Universals and Theoretical Constructs". İçinde *Parts of Speech: Empirical and Theoretical Advances*, ed. Umberto Ansaldò, Jan Don ve Roland Pfau. 1-4. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010.
- Aoun, Joseph E., Elabbas Benmamoun ve Lina Choueiri. *The Syntax of Arabic*. US: Cambridge University Press, 2010.
- Appleyard, David L. "Personal Pronoun (Standard Arabic)". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 3: 588-593. Leiden: Brill, 2006.

- Arıkoğlu, Ekrem. “Nostratik Dil Teorisi İçerisinde Altay Dilleri”. *Journal of Turkish Studies*, 4/8 (2009): 177-184.
- Aronoff, Mark ve Kirsten Fudeman. *What is Morphology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011.
- Aussant, Emilie. “Classifications of Words in Ancient Sanskrit Grammars”. İçinde *History of Linguistics 2014: Selected papers from the 13th International Conference on the History of the Language Sciences*, ed. Carlos Assunção, Gonçalo Fernandes and Rolf Kemmler. 97-110. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2016.
- Baalbaki, Ramzi Munir. *Dictionary of Linguistic Terms: English-Arabic*. Lebanon: Dar el-İlm Lilmalayin, 1990.
- Bābestī, ‘Azīze Fevvāl. *el-Mu‘cemu l-Mufaşşal fī n-Naḥvi l-‘Arabī*. Beyrūt: Dāru l-Kutubi l-‘İlmiyye, 1992.
- Babich, G. N. *Lexicology: A Current Guide*. Moskova: Flinta, 2010.
- Badawi, Elsaid, Michael Carter ve Adrian Gully. *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge, 2016.
- Bākellā, Muḥammed Ḥasen vd. *Mu‘cemu Muştalahāti ‘İlmi l-Luġati l-Ḥadīş*. Lubnān: Mektebetu Lubnān, 1983.
- Ball, Martin J. ve Joan Rahilly. *Phonetics: The Science of Speech*. New York: Routledge, 2013.
- Baskakov, A. N. *Çağdaş Türkçede Cümle*, çev. Oktay Selim Karaca, Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- Bassiouny, Reem. *Arabic Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- Başkan, Özcan. *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingul, 2003.
- Bauer, Laurie. *Introducing Linguistic Morphology*. UK: Edinburgh University Press, 2003.
- Beck, David. *The Typology of Parts of Speech Systems: The Markedness of Adjectives*. UK: Routledge, 2002.
- Beck, David. “The Typology of Morphological Processes: Form and Function”. İçinde *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald and R. M. W. Dixon. 325-360. UK: Cambridge University Press, 2017.
- Bedevī, es-Sa‘īd Muḥammed. *Musteveyātu l-‘Arabiiyeti l-Mu‘āşira fī Mişr*. el-Ḳāhira: Dāru l-Ma‘ārif bi-Mişr, 1973.
- Beeston, A. F. L. *Written Arabic*. UK: Cambridge University Press, 1968.
- Benkirane, Thami. “Intonation in Western Arabic (Morocco)”. İçinde *Intonation Systems*, ed. Daniel Hirst ve Albert Di Cristo. 348-362. UK: Cambridge University Press, 1998.
- Benkirane, Thami. “Prosody”. İçinde *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 3:724-728. Leiden: Brill, 2006.
- el-Bezzāz, Tefkī ‘Azīz ‘Abdullāh, Huseyn ‘Alī Aḥmed ve Ṭalāl Yaḥyā İbrāhīm. *Mu‘cemu Muştalahāti ‘İlmi l-Luġa: Faransī-İncilīzī-‘Arabī*. ‘Ammān: Dāru Zehrān, 2010.
- Bhat, D. N. S. *Pronouns*. UK: Oxford University Press, 2004.

- el-Birgivi, Zeynuddin Muhammed b. Pîr 'Alî b. İskender. *İzhāru 'l-Esrār fî 'n-Nahv*, nşr. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyhî ed-Dāgistānî. Beyrût: Dāru'l-Minhāc, 2009.
- Birnstiel, Daniel. "Classical Arabic". İçinde *The Semitic Languages*. ed. John Huehnergard ve Na'ama Pat-El. 367-402. New York: Routledge, 2019.
- Bloomfield, Leonard. *Language*. China: Foreign Language Teaching and Research Press, 2002.
- Bomhard, Allan R, John C. Kerns. *The Nostratic Macrofamily: A Study in Distant Linguistic Relationship*. New York: Mouton de Gruyter, 1994.
- Bomhard, Allan R. "Nostratic, Eurasiatic, and Indo-European". İçinde *Nostratic: Sifting The Evidence*. ed. Joseph C. Salmons ve Brian D. Joseph. 17-39. Amsterdam: John Benjamins B.V., 1998.
- Bomhard, Allan R. *Afrasian Comparative Phonology and Vocabulary*. Charleston, SC: 2014.
- Booij, Geert. *The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*. UK: Oxford University Press, 2007.
- Broselow, Ellen. "Syllable Structure in The Dialects of Arabic". İçinde *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Elabbas Benmamoun ve Reem Bassiouney. 32-47. New York, NY: Routledge, 2018.
- Brown, Edward Keith ve James Edward Miller. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. UK: Cambridge University Press, 2013.
- Bulut, Ali. *Arapça Fiil ve İsimlerde Kolay Çekim*. İstanbul: Furkan Yayınevi, 2016.
- Bussmann, Hadumod. *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. New York: Routledge, 1996.
- Bybee, Joan L. "Formal Universals as Emergent Phenomena: The Origins of Structure Preservation". İçinde *Linguistic Universals and Language Change*, ed. Jeff Good. 108-120. US: Oxford University Press, 2008.
- Carr, Philip. *A Glossary of Phonology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
- Cebel, Muhammed Hasan Hasan. *el-Muhtaşar fî Eşvāti 'l-Luġati 'l-'Arabiyye*. el-Ķāhira: Mektebetu 'l-Ādāb, 2006.
- Chabrolle-Cerretini, Anne-Marie ve Savina Raynaud. "Humboldt's innere Sprachform: Its Contribution to the Lexicographical Description of Language Diversity". *Language and History*. 58/2 (2015): 95-110.
- Chacra, Faruk Abu. *Arabic: An Essential Grammar*. New York: Routledge, 2007.
- Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts: MIT Press, 2015.
- Cinque, Guglielmo. *Typological Studies Word Order and Relative Clauses*. UK: Routledge, 2013.
- Comrie, Bernard. *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
- Comrie, Bernard. "Rethinking the Typology of Relative Clauses". *Journal of Theoretical and Experimental Linguistics*. 1 (1998): 59-86.
- Coşkun, M. Volkan. "Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması". *Bilgi*. 48 (2009): 41-52.
- Crass, J. "Afroasiatic Languages". İçinde *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, ed. Keith Brown ve Sarah Ogilvie. 12-15. London: Elsevier Ltd., 2009.

- Cristofaro, Sonia. *Subordination*. US: Oxford University Press, 2003.
- Crockett, Dina B. *Agreement in Contemporary Standard Russian*. US: Slavica Publishers, 1976.
- Crystal, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. UK: Blackwell, 2008.
- el-Curcānī, ‘Abdulkāhir. *el-Muḳteṣid fī Şerḥi’t-Tekmile*, nşr. Ahmed b. ‘Abdillāh b. İbrāhīm ed-Devīş. er-Riyād: Cāmi’atu’l-İmām Muḥammed b. Su’ūd el-İslāmiyye, 2007.
- el-Curcānī, ‘Abdulkāhir. *el-‘Avāmilu’l-Mi’eh*, nşr. Enver b. Ebī Bekr eş-Şeyḥī ed-Dāgistānī. Beyrūt: Dāru’l-Minhāc, 2009.
- Cysouw, Michael. *The Paradigmatic Structure of Person Marking*. US: Oxford University Press, 2009.
- Çögenli, M. Sadi. *Kur’ân’ın Dil Yapısı: Sarf-Nahiv-Belâgat*. Erzurum: Zafer Yayınevi, 2019.
- Dallı, Hüseyin. *Türkçede Söz Diziminin Yapı Birimleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim, 2018.
- Danesi, Marcel. *A Basic Course in Anthropological Linguistics*. Toronto: Canadian Scholars’ Press Inc., 2004.
- ed-Dānī, Ebū ‘Amr ‘Uṣmān b. Sa’id. *et-Taḥdīd fī’l-İtkāni ve’t-Tecvīd*, nşr. Ğānim Ḳaddūrī el-Ḥamed. ‘Ammān: Dāru ‘Ammār, 2000.
- Daşdemir, Muharrem. *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayıncılık, 2014.
- Demir, Necati. *Türkçe Cümle Bilgisi*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.
- Demircan, Ömer. *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2003.
- Demircan, Ömer. *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2005.
- Demircan, Ömer. *Türkçenin Sesdizimi*. İstanbul: DER Yayınları, 2015.
- Demirci, Kerim. “Fonem Teorisinin Önemi Hakkında”. *Turkish Studies*. 6/2 (2011): 359-366.
- Demirci, Kerim. *Kelime Bilgisi El Kitabı*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
- Demirci, Kerim. *Türkoloji İçin Dilbilim: Konular, Kavramlar, Teoriler*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2014.
- Denham, Kristin ve Anne Lobeck. *Linguistics for Everyone: An Introduction*. US: Wadsworth, 2013.
- Department of Linguistics The Ohio State University. *Language Files: Materials for an Introduction to Language and Linguistics*, ed. Hope C. Dawson ve Michael Phelan. Columbus: The Ohio State University Press, 2016.
- Deutscher, Guy. *Dilin Aynasından: Kelimeler Dünyamızı Nasıl Renklendirir*, çev. Cemal Yardımcı, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Diakonoff, Igor Mikhailovich. *Afrasian Languages*. Moscow: Nauka, 1988.
- Dickins, James. “Dialects of Egypt and Sudan”. İçinde *The Semitic Languages: An International Handbook*. ed. Stefan Weninger. 935-953. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.

- Doğan, Candemir. *Karşılaştırmalı Arapça-Türkçe Bağlaçlar*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2013.
- Downing, Bruce T. "Some Universals of Relative Clause Structure". İçinde *Universals of Human Language 4*, ed. Joseph H. Greenberg. 375-418. California: Stanford University Press, 1978.
- Dryer, Matthew S. "Feature 37A: Definite Articles". Erişim Tarihi: 12.4.2023, <https://wals.info/chapter/37>
- Dryer, Matthew S. "Chapter Order of Adposition and Noun Phrase". Erişim Tarihi: 7.4.2023, <https://wals.info/chapter/85>
- Dryer, Matthew S. "Feature 90A: Order of Relative Clause and Noun". Erişim Tarihi: 13.5.2023, <https://wals.info/chapter/90>
- Eberhard, David M, Garry F. Simons ve Charles D. Fennig. *Ethnologue: Languages of Africa and Europe*. Texas: SIL International, 2022.
- Ehret, Christopher. *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian): Vowels, Tone, Consonants, and Vocabulary*. US: University of California Press, 1995.
- Eisenstein, Herbert. "Interjection". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 2: 378-380. Leiden: Brill, 2006.
- Eker, Süer. "Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri". *İlmî Araştırmalar*. 24 (2007): 23-42.
- Emîn, ‘Abdullāh. *el-İştikāk*. el-Ḳāhira: Mektebetu’l-Ḥāncī, 2000.
- el-Endelusī, Ebū ‘Abdillāh Muḥammed Cemāluddīn b. ‘Abdillāh b. Mālīk. *Elfiyyetu’bni Mālīk*, nşr. Suleymān b. ‘Abdīl’azīz b. ‘Abdillāh el-‘Uyūnī. er-Riyāḍ: Mektebetu Dāri’l-Minhāc, 2007.
- Erdim, Enes. *Arapça Söz Diziminde İsim ve Hükümleri*. Ankara: İlâhiyât, 2022.
- Ergüven, Şahabettin. "Arapçada Dönüşlülük (Mutâva‘at) Anlamı İfade Eden Mezid Fiiller". *Şarkiyat Mecmuası*. 10/1 (2020): 1-25.
- el-Esmer, Rācī. *el-Mu‘cemu’l-Mufaşşal fī ‘İlmi’ş-Şarf*. Beyrūt: Dāru’l-Kutubī’l-‘İlmiyye, 1997.
- Etymonline. "Online Etymology Dictionary". Erişim Tarihi 14.11.2022. <https://www.etymonline.com/word/typology>
- Etymonline. "Online Etymology Dictionary". Erişim Tarihi 14.11.2022, https://www.etymonline.com/word/phonology#etymonline_v_35976
- Fehri, Abdelkader Fassi. *Issues in the Structure of Arabic Clauses and Words*. Springer Science+Business Media Dordrecht, 1993.
- Fehri, Abdelkader Fassi. *A Lexicon of Linguistic Terms: English-French-Arabic*. Lebanon: Dar al Kitab al Jadid United Co., 2009.
- Fehri, Abdelkader Fassi. *Key Features and Parameters in Arabic Grammar*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2012.
- Fehri, Abdelkader Fassi. *Constructing Feminine to Mean: Gender, Number, Numeral, and Quantifier Extensions in Arabic*. US: Lexington Books, 2018.
- el-Ferāhīdī, el-Ḥalīl b. Aḥmed. *Kitābu’l-‘Ayn*, nşr. Mehdī el-Maḥzūmī ve dğr. el-‘İrāk: Dāru’r-Raşīd, 1981.
- el-Ferāhīdī, el-Ḥalīl b. Aḥmed. *el-Cumel fī’n-Naḥv*, nşr. Faḥruddīn Ḳabāveh. Beyrūt: Mu’essesetu’r-Risāle, 1985.

- Firanesco, Daniela Rodica. "Modal Verbs". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 3: 233-238. Leiden: Brill, 2006.
- Fischer, Steven Roger. *Dilin Tarihi*, eviren Muhtesim Güvenç, İstanbul: Türkiye İ Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Fischer, Wolfdietrich. "Classical Arabic". İçinde *The Semitic Languages*. ed. Robert Hetzron. 187-219. New York: Routledge, 1997.
- Fischer, Wolfdietrich. "Adjectives". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 1: 16-21. Leiden: Brill, 2006.
- Frajzyngier, Zygmunt, Erin Shay. "Chadic". İçinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay. 236-341. London: Routledge, 2001.
- Fromkin, Victoria, Robert Rodman ve Nina Hyams. *An Introduction to Language*. US: Wadsworth Cengage Learning, 2011.
- Gadalla, Hassan A. H. *Comparative Morphology of Standard and Egyptian Arabic*. München: Lincom Europa, 2004.
- el-amid, Manr b. Muḥammed. "A Spectrographic Analysis of Arabic Vowels: A Cross-dialect Study". *Journal of King Saud University*. 9 (1998): 3-24.
- Gelman, Rochel ve Brian Butterworth. "Number and Language: How Are They Related?". *Trends in Cognitive Sciences*. 9/1 (2005): 6-10.
- Gencer, Duygu Kamac. "Biçimbilim". İçinde *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, ed. Erdoğan Boz. 279-308. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Gil, David. "Number in Indonesian". İçinde *Number in the World's Languages*, ed. Paolo Acquaviva and Michael Daniel. 457-503. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022.
- Glanville, Peter John. *The Lexical Semantics of the Arabic Verb*. New York: Oxford University Press, 2018.
- Goldenberg, Gideon. *Semitic Languages: Features, Structures, Relations, Processes*. UK: Oxford University Press, 2013.
- Gordon, Matthew K. *Phonological Typology*. US: Oxford University Press, 2016.
- Gkday, Hrriyet. *Türkçede bekler*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020.
- Greenberg, Joseph H. *Genetic Linguistics: Essays on Theory and Method*. US: Oxford University Press, 2005.
- Greenberg, Joseph H. *Languages of Africa*. Bloomington: Indiana University Press, 1963.
- Greenberg, Joseph H. *Language Typology: A Historical and Analytic Overview*. The Netherlands: De Gruyter Mouton, 1974.
- Greenberg, Joseph H. *Language Universals with Special Reference to Feature Hierarchies*. Berlin: De Gruyter Mouton, 1966.
- Greenberg, Joseph H. "Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements", içinde *Universals of Language*, ed. Joseph H. Greenberg, 73-113. US: The M.I.T. Press, 1963, 1966.
- Greenberg, Joseph H. "Anlamlı Dil Unsurlarının Diziminde Görülen Bazı Evrensel Dil Bilgisi Kuralları", ev. Uluhan zalan. *Dil Araştırmaları*, 3/3 (2008): 63-86.
- Greenberg, Joseph H., Charles E. Osgood ve James J. Jenkins. "Memorandum Concerning Language Universals". İçinde *Universals of Language*. ed. Joseph H. Greenberg. XV- XXVII. US: The M.I.T. Press, 1963, 1966.

- Günaltay, M. Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Günay, V. Doğan. *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual, 2007.
- Günday, Hüseyin ve Şener Şahin. *Arapça'da Bağlaçlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Gündüzöz, Soner. *Arapçada Kelime Türetimi: Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*. Samsun: Etüt Yayınları, 2005.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Halliday, M. A. K. "Lexicology". İçinde *Lexicology and Corpus Linguistics*, ed. M. A. K. Halliday, Wolfgang Teubert, Colin Yallop ve Anna Cermáková. London: Continuum, 2004.
- Halliday, M. A. K. ve Colin Yallop. *Lexicology: A Short Introduction*. London: Continuum, 2007.
- Hamdi, Rym, Salem Ghazali ve M. Barkat-Defradas. "Syllable Structure in Spoken Arabic: A Comparative Investigation". *Interspeech*, (2005): 2245-2248.
- el-Hamed, Gānim Kaddūrī. *Ebhāşun Cedīde fī 'İlmi'l-Aşvāti ve't-Tecvīd*. Dāru 'Ammār, 'Ammān, 2011.
- el-Hamed, Gānim Kaddūrī. *Ehemmiyyetu 'İlmi'l-Eşvāti'l-Luğaviyye fī Dirāseti 'İlmi't-Tecvīd*. er-Riyād: Merkezu Tefsīr li'd-Dirāsāti'l-Ḳur'āniyye, 2015.
- Ḥammāş, Ḥalīl İbrāhīm. *Mu'cemu'l-Muştalahāti'l-Luğaviyye ve's-Şavtiyye: İnkilāzī-'Arabī*. Bağdād: Maṭba'atu'r-Raşīd, 1982.
- Harbert, Wayne ve Maher Bahloul. "Postverbal Subjects in Arabic and the Theory of Agreement". İçinde *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*. ed. Jamal Ouhalla ve Uri Shlonsky. 45-70. Netherlands: Springer, 2002.
- Haspelmath, Martin. *Indefinite Pronouns*. US: Oxford University Press, 1997.
- Haspelmath, Martin. *Understanding Morphology*. London: Arnold, 2002.
- Ḥassān, Temmām. *Menāhicu'l-Baḥş fī'l-Luğa*. el-Ḳāhira: Mektebetu'l-Enclu'l-Mişriyye, 1990.
- el-Hāşimī, Aḥmed. *Cevāhiru'l-Belāğah fī'l-Me'ānī ve'l-Beyān ve'l-Bedī'*. US: Mu'essesetu Hindāvī, 2019.
- Hawkins, John A. *Word Order Universals*. California: Academic Press, 1983.
- Haywood, J. A, H. M. Nahmad. *A New Arabic Grammar of the Written Language*. London: Lund Humphries, 1993.
- Hengirmen, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınevi, 2009.
- Hetzron, Robert. "Afroasiatic Languages". İçinde *The Major Languages of South Asia, the Middle East and Africa*. ed. Bernard Comrie. 116-120. London: Routledge, 2001.
- Holes, Clive. *Modern Arabic: Structures, Functions, and Varieties*. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2004.
- Holes, Clive. "Introduction". İçinde *Arabic Historical Dialectology*, ed. Clive Holes. 1-28. US: Oxford University Press, 2018.
- Holton, David, Peter Mackridge ve Irene Philippaki-Warbuton. *Greek: An Essential Grammar*. New York: Routledge, 2016.

- Huber, Emel. *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2008.
- Hulst, Harry van der. "Phonological Typology". İçinde *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*, ed. Alexandra Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon. 39-77. UK: Cambridge University Press, 2017.
- Husni, Ronak ve Aziza Zaher. *Working with Arabic Prepositions: Structures and Functions*. New York: Routledge, 2020.
- IPA. *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. UK: Cambridge University Press, 2007.
- İbn Durayd, Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen. *Cemheratu'l-Luḡa*, nşr. Remzī Munīr Ba'lebekkī. Beyrūt: Dāru'l-İlmi li'l-Melāyīn, 1987.
- İbn Fāris, Ebu'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fāris b. Zekerıyyā er-Rāzī el-Luḡavī. *eş-Şāhibī fī Fikḥi'l-Luḡati'l-'Arabiyye ve Mesā'ilihā ve Suneni'l-'Arabi fī Kelāmihā*, nşr. 'Umer Fārūḫ eṭ-Ṭabbā'. Beyrūt: Mektebetu'l-Me'ārif, 1993.
- İbn Ġalbūn, Ebu't-Ṭayyib 'Abdilmun'im b. 'Ubeydillāh. *el-İstikmāl li-Beyāni Cemī'i mā Ye'tī fī Kitābi'llāhi 'Azze ve Celle fī Meẓhebi'l-Ḳurrā'i's-Seb'ati fī't-Tefḥīmi ve'l-İmāleti ve mā Kāne beyne'l-Lafẓayni Muçmelen Kāmilen*, nşr. 'Abdulfettāḥ Buḥayrī İbrāhīm. el-Ḳāhira: ez-Zehrā' li'l-İ'lāmi'l-'Arabī, 1991.
- İbn Hişām en-Naḥvī. *Şerḥu Şuzūri'z-Zeheb fī Ma'rifeti Kelāmi'l-'Arab*, nşr. Muḥammed Ebu'l-Faḍl 'Aşūr. Beyrūt: Dāru İḥyā'i't-Turāṣi'l-'Arabī, 2001.
- İbn Manzūr. *Lisānu'l-'Arab*, nşr. 'Abdullāh 'Alī el-Kebīr vd. el-Ḳāhira: Dāru'l-Me'ārif, 1981.
- İbn 'Uşūr el-İşbīlī, Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. Mu'min b. Muḥammed b. 'Alī. *Şerḥu Cumeli'z-Zeccāci*, nşr. Fevḡāz eş-Şa'ār. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.
- İbn Ya'ış, Ebu'l-Bekā' Ya'ış b. 'Alī. *Şerḥu'l-Mufaşşal li'z-Zemaḥşerī*. Nşr. İmīl Bedī' Ya'ķūb. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001.
- İbnu'l-Cezerī, Ebu'l-Ḥayr Muḥammed b. Muḥammed. *et-Temhīd fī 'İlmi't-Tecvīd*, nşr. Ġānim Ḳaddūrī el-Ḥamed. Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 2001.
- İbnu's-Serrāc, Ebū Bekr Muḥammed b. Sehl es-Serrāc. *el-Uşūl fī'n-Naḥv*, nşr. 'Abdulḥuseyn el-Fetlī. Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1996.
- Iggesen, Oliver A. "Feature 49A: Number of Cases". Erişim Tarihi: 9.5.2023, <https://wals.info/chapter/49>
- İmer, Kamile. "Toplum Dil Bilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 31/1-2 (1987): 213-230.
- Janson, Tore. *Dillerin Tarihi*. Çeviren Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012.
- Jesry, Maher. "Syllable Structure". İçinde *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, 4:387-389. Leiden: Brill, 2006.
- Kaiser, Stefan vd. *Japanese: A Comprehensive Grammar*. New York: Routledge, 2013.
- Karaağaç, Günay. *Dil Bilimi Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları, 2018.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2017.
- Karabulut, Ferhat. *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi: Dilbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
- Karahan, Leyla. *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.

- Katamba, Francis. *Morphology*. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Kayabaşı, Demet. "Üretici Dilbilgisi". İçinde *Dilbilim Kuramları: İki Düzlem Beş Kuram*, ed. Özge Can. 261-329. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Kaye, Alan S. "Arabic". İçinde *The Major Languages of South Asia, the Middle East and Africa*. ed. Bernard Comrie, 129-146. London: Routledge, 2001.
- el-Ğaysī, Mekki b. Ebī Tālib. *er-Ri'āye li-Tecvīdi'l-Ğirā'e ve Tahkiki Lafzi't-Tilāve*, nşr. Ahmed Hasan Ferhāt. 'Ammān: Dāru 'Ammār, 2008.
- Kebbe, Mohammed Ziad. *A Transformational Grammar of Modern Literary Arabic*. New York: Routledge, 2010.
- Kemāluddīn, Hāzim 'Alī. *Dirāse fi 'İlmi'l-Aşvāt*. el-Ğāhira: Mektebetu'l-Ādāb, 1999.
- Kerimoğlu, Caner. *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Ketrez, F. Nihan. *A Student Grammar of Turkish*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Kihm, Alain. "Adjective Phrase". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 1: 12-16. Leiden: Brill, 2006.
- Kocaman, Ahmet, Kāmile İmer ve A. Sumru Özsoy. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Korkmaz, Zeynep. *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- Kossmann, Maarten. "Berber". İçinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay. 18-101. London: Routledge, 2001.
- Koşaner, Özgün, Murat Özgen. *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019.
- Kouloughli, Djamel Eddine. "Inflection". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, 2: 345-354. Leiden: Brill, 2006.
- Kreidler, Charles W. *Describing Spoken English*. US: Routledge, 1997.
- el-Ğurtubī, 'Abdulvehhāb b. Muḥammed. *el-Mūdiḥ fi't-Tecvīd*, nşr. Ğānim Ğaddūrī el-Hamed. 'Ammān: Dāru 'Ammār, 2000.
- Kültürel, Zuhal. *Türkiye Türkçesi Cümle Bilgisi*. Konya: Palet Yayınları, 2018.
- Ladefoged, Peter, Ian Maddieson. *The Sounds of the World's Languages*. US: Blackwell Publishers Inc., 1996.
- Ladefoged, Peter, Sandra Ferrari Disner. *Vowels and Consonants*. UK: Wiley-Blackwell, 2012.
- Lahdo, Ablahad. *The Arabic Dialect of Tillo in the Region of Siirt: (South-eastern Turkey)*. Sweden: Uppsala University, 2009.
- Larcher, Pierre. "Derivation". İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, 1: 573-578. Leiden: Brill, 2006.
- Lebdī, Muḥammed Semīr Necīb. *Mu'cemu'l-Muşṭalahāti'n-Nahviyyeti ve 'Ş-Şarfiyye*. Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1985.
- Lee, EunHee, Sean Madigan ve Mee-Jeong Park. *An Introduction to Korean Linguistics*. New York: Routledge, 2016.
- Levin, Aryeh. "The Concept of Kalima in Old Arabic Grammar". İçinde *The Word in Arabic*, ed. Giuliano Lancioni ve Lidia Bettini. 17-32. Leiden: Brill, 2011.
- Lieber, Rochelle. *Introducing Morphology*. UK: Cambridge University Press, 2016.

- el-Lihyānī, Surūr. “Enmāṭiyyetu Tašnīfi’r-Ru’ūsi’l-Fi’liyyeti’z-Zāhirati ve’r-Ru’ūsi’l-Fi’liyyeti’d-Ḍāmirati fi’d-Dersi’l-Lisāniyyi’l-‘Arabī”. *el-Lisāniyyātu’l-‘Arabiyye*. 9 (2019): 149-181.
- Lipiński, Edward. *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*. Leuven: Peeters, 2001.
- Lohmann, Johannes. “M. Heidegger’s ‘Ontological Difference’ and Language”. İçinde *On Heidegger and Language*, ed. Joseph J. Kockelmans. 303-363. Evanston: Northwestern University Press, 1972.
- Loprieno, Antonio, Matthias Müller. “Ancient Egyptian and Coptic”. İçinde *The Afroasiatic Languages*, ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay. 102-144. London: Routledge, 2001.
- Mace, John. *Intermediate Arabic Workbook*. New York: Hippocrene Books Inc, 2007.
- Maddieson, Ian. “Syllable Structure”. İçinde *The World Atlas of Language Structures*, ed. Martin Haspelmath, Matthew S. Dryer, David Gil ve Bernard Comrie. 54-57. US: Oxford University Press, 2005.
- Maddieson, Ian. “Feature 1A: Consonant Inventories”. Erişim Tarihi: 11.1.2023, <https://wals.info/feature/1A#2/19.3/153.1>
- Maddieson, Ian. “Feature 2A: Vowel Quality Inventories”. Erişim Tarihi: 15.1.2023, <https://wals.info/feature/2A#2/19.3/152.8>
- Maddieson, Ian. “Feature 12A: Syllable Structure”. Erişim Tarihi: 18.1.2023, <https://wals.info/feature/12A#2/19.3/153.1>
- Malmkjær, Kirsten. *The Linguistics Encyclopedia*. New York: Routledge, 1991.
- Matthews, P. H. *Morphology*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- McCarus, Ernest N. “Modern Standard Arabic”. İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 3: 238-262. Leiden: Brill, 2006.
- McLaughlin, Barry. *Theories of Second Language Learning*. London: Edward Arnold, 1987.
- Militarëv, Alexander. “Proto-Afrasian Lexicon Confirming West Asian Homeland: Pastoralism”. *Journal of Language Relationship*. 1 (2009): 95-106.
- Mohammad, Mohammad A. *Word Order Agreement and Pronominalization in Standard and Palestinian Arabic*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000.
- Moravcsik, Edith A. “Agreement”. İçinde *Universals of Human Language 4*, ed. Joseph H. Greenberg. 331-374. California: Stanford University Press, 1978.
- Moravcsik, Edith A. *Introducing Language Typology*. US: Cambridge University Press, 2013.
- Mous, Maarten. “Cushitic”. İçinde *The Afroasiatic Languages*. ed. Zygmunt Frajzyngier ve Erin Shay. 342-422. London: Routledge, 2001.
- Mubārak, Mubārak. *Mu‘cemu’l-Muṣṭalaḥāti’l-Elsuniyye: Faransī-İnkilāzī-‘Arabī*. Beyrūt: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1995.
- el-Muberrid, Ebu’l-‘Abbās Muḥammed b. Yezīd. *el-Mukṭedab*, nşr. Muḥammed ‘Abdilḥālīk ‘Uḍayme. el-Ḳāhira: Vizāratu’l-Evkāf el-Meclisu’l-A’lā li’ş-Şu’ūni’l-İslāmiyye Lecnetu İḥyā’i’t-Turāsi’l-İslāmī, 1994.
- el-Mu’eddeb, Ebu’l-Ḳasim b. Muḥammed b. Se’īd. *Deḳā’iku’t-Taşrīf*, nşr. Hātim Şālīḥ eḍ-Ḍāmin. Dimeşḳ: Dāru’l-Beşā’ir, 2004.

- Mūsā, ‘Abdulmu‘tī Nemr. *el-Eşvātu’l-‘Arabiyyetu’l-Mutehavvile ve ‘Alākatuhā bi’l-Ma’nā*. ‘Ammān: Dāru’l-Kindī, 2014.
- Mutlu, Mehmet Umut. “Wals Veritabanında Bilgisayar Destekli Tipolojik Veri Çözümlemesi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Naīm, Samia. “Dialects of the Levant”. İçinde *The Semitic Languages: An International Handbook*. ed. Stefan Weninger. 920-935. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.
- Nas, Gönül Erdem. “Sesbilim”. İçinde *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*. ed. Erdoğan Boz. 243-275. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- en-Nehhās, Muştafā. *el-‘Aded fi’l-Luğa: Dirāse Luğaviyye ve Nahviyye*. el-Kuveyt: Mektebetu’l-Felāh, 1979.
- Nūruddīn, ‘İşām. *‘İlmu Vezā’ifi’l-Eşvāti’l-Luğaviyye: el-Fūnūlūcyā*. Beyrūt: Dāru’l-Fikri’l-Lubnānī, 1992.
- Odden, David. *Introducing Phonology*. US: Cambridge University Press, 2005.
- O’Leary, De Lacy. *Comparative Grammar of the Semitic Languages*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1923.
- Owens, Jonathan. *A Linguistic History of Arabic*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Özezen, Muna Yüceol. “Dilbilimsel Tipoloji ve Türkçe”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 49 (2021): 117-133.
- Packard, Jerome. “Lexical Word Formation”. İçinde *A Reference Grammar of Chinese*. ed. Chu-Ren Huang ve Dingxu Shi. 67-80. UK: Cambridge University Press, 2016.
- Palva, Heikki. “Dialects: Classification”. İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 1: 604-613. Leiden: Brill, 2006.
- Payne, Thomas E. “Morphological Typology”. İçinde *The Cambridge Handbook of Linguistic Typology*. ed. Alexandra Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon. 78-94. UK: Cambridge University Press, 2017.
- Peled, Yishai. *Sentence Types and Word-Order Patterns in Written Arabic*. Leiden: Brill, 2009.
- Pereira, Christophe. “Arabic in the North African Region”. İçinde *The Semitic Languages: An International Handbook*. ed. Stefan Weninger. 954-969. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.
- Pereltsvaig, Asya. *Languages of the World: An Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Pericliev, Vladimir. “Language Universals: Their Discovery and Verbalization by Machine”. *Journal of Universal Language*. 19/1 (2018): 33-55.
- Procházka, Stephan. “Arabic”. İçinde *Concise Encyclopedia of Languages of the World*. 42-50. London: Elsevier Ltd., 2009.
- Procházka, Stephan. “Arabic Dialectology”. İçinde *The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics*. ed. Karin Christina Ryding ve David Wilmsen. 214-243. UK: Cambridge University Press, 2021.
- er-Rāciḥī, ‘Abduh. *et-Taṭbīku’n-Nahvī*. Beyrūt: Dāru’n-Nehḍati’l-‘Arabiyye, 2010.
- er-Rāciḥī, ‘Abduh. *et-Taṭbīku’s-Şarfī*. Beyrūt: Dāru’n-Nehḍati’l-‘Arabiyye, 2014.

- Ramadan, Abdulkareem Said. *Conjunctions and Interjections in Modern Standard Arabic*. New York: Routledge, 2019.
- Ramat, Paolo. *Linguistic Typology*. The Netherlands: De Gruyter Mouton, 1987.
- Ramsay, Allan ve Hanady Mansour. "Local Constraints on Arabic Word Order". İçinde *Advances in Natural Language Processing Vol. 4139*, ed. Tapio Salakoski ve Öğr. 447-457. Berlin: Springer, 2006.
- er-Rāzī, Muḥammed b. Ebī Bekr b. 'Abdilkādir. *Muḥtāru 'ş-Şihāḥ*, nşr. 'İşām Fāris el-Ḥorastānī. 'Ammān: Dāru 'Ammār, 2005.
- Retsö, Jan. "Classical Arabic". İçinde *The Semitic Languages: An International Handbook*. ed. Stefan Weninger. 782-810. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.
- Rifat, Mehmet. *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1: Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Rowe, Bruce M. ve Diane P. Levine. *A Concise Introduction to Linguistics*. US: Routledge, 2016.
- Rubin, Aaron D. "The Subgrouping of the Semitic Languages". *Language and Linguistics Compass*. 2/1 (2008): 79-102.
- Rubin, Aaron D. *A Brief Introduction to the Semitic Languages*. US: Gorgias Press, 2010.
- Ruhlen, Merritt. *Dilin Kökeni: Ana Dilin Gelişimi*, ev. İsmail Ulutaş, Ankara: Hece Yayınları, 2017.
- Ryding, Karin Christina. *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*. US: Cambridge University Press, 2005.
- Ryding, Karin Christina. "Modern Standard Arabic". İçinde *The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger. 844-850. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.
- Ryding, Karin Christina. *Arabic: A Linguistic Introduction*. US: Cambridge University Press, 2014.
- Ryding, Karin Christina. "Case in Arabic". İçinde *The Cambridge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Karin Christina Ryding ve David Wilmsen. 353-370. UK: Cambridge University Press, 2021.
- es-Sāmerrā'ī, Fāḍil Şāliḥ. *el-Cumletu'l-'Arabıyye: Te'līfuhā ve Aḫsāmuhā*. 'Ammān: Dāru'l-Fıkr, 2007.
- es-Sāmerrā'ī, Muḥammed Fāḍil. *eş-Şarfu'l-'Arabī: Aḫkāmun ve Me'ānin*. Dimeşğ: Dāru'bnu Keşīr, 2013.
- es-Sāmerrā'ī, Muḥammed Fāḍil. *en-Naḥvu'l-'Arabī: Aḫkāmun ve Me'ānin*. Dimeşğ: Dāru'bnu Keşīr, 2014.
- Sarage, Japen. "The Zero Copula in Russian and Arabic Sentences as Compared with English". *International Journal on Studies in English Language and Literature*. 2/11 (2014): 119-126.
- es-Sa'rān, Maḥmūd. *İlmu'l-Luğā*. Beyrūt: Dāru'n-Nehḍati'l-'Arabıyye, tsz.
- Schwink, Frederick W. *Linguistic Typology, Universality and the Realism of Reconstruction*. Washington, D.C: Institute for the Study of Man, 1994.
- Sebzecioğlu, Turgay. *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.

- es-Seraḳūsī, Ebu'r-Rabī' Suleymān b. Ebi'l-Ḳāsim et-Temīmī. *Zā'ātu'l-Ḳur'ān*, nşr. Hātim Şālih eş-Dāmin. Dimaşk: Dāru'l-Beşā'ir, 2003.
- Shagal, Ksenia. *Participles: A Typological Study*. Berlin: De Gruyter Mouton, 2019.
- Al-Sharkawi, Muhammad. *History and Development of the Arabic Language*. New York: Routledge, 2016.
- Shibatani, Masayoshi. "Linguistic Typology". İçinde *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 14: 208-214. Netherlands: Elsevier, 2015.
- Shosted, Ryan K, Maojing Fu ve Zainab Hermes. "Arabic Pharyngeal and Emphatic Consonants". İçinde *The Routledge Handbook of Arabic Linguistics*, ed. Elabbas Benmamoun ve Reem Bassiouney. 48-61. New York, NY: Routledge, 2018.
- Sībeveyh, Ebū Bişr 'Amr b. 'Uşmān b. Ḳanber. *el-Kitāb*, nşr. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn. el-Ḳāhira: Mektebetu'l-Hāncī, 1988.
- es-Sicistānī, Ebū Hātim Sehl Muḥammed. *el-Muzekker ve'l-Mu'enneş*, nşr. Hātim Şālih eş-Dāmin. Dimeşk: Dāru'l-Fikr, 1997.
- Siewierska, Anna. *Person*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- eş-Şikillī, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ebi'l-Ferac el-Ḳaysī. *Ma'rifetu'd-Ḍādī ve'z-Zā'*, nşr. Hātim Şālih eş-Dāmin. Dimaşk: Dāru'l-Beşā'ir, 2003.
- Song, Jae Jung. *Linguistic Typology*. US: Oxford University Press, 2018.
- Song, Jae Jung. *Linguistic Typology: Morphology and Syntax*. US: Routledge, 2014.
- Spencer, Andrew ve Ana R. Luís. *Clitics: An Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Stegovec, Adrian. "Number in Slovenian". İçinde *Number in the World's Languages*, ed. Paolo Acquaviva and Michael Daniel. 187-259. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2022.
- Stump, Gregory, Raphael A. Finkel. *Morphological Typology from Word to Paradigm*. US: Cambridge University Press, 2013.
- Şen Ahmet, Soner Akdağ. "Modern Standart Arapça ve Bazı Arap Diyalektlerinde Gelecek Zaman Formları". *Nüşa*. 21/52 (2021): 179-198.
- Şen Ahmet, Soner Akdağ. "Dilbilimsel Tipoloji ve Arapçanın Dünya Dilleri Arasındaki Yeri". *Şarkiyat Mecmuası*. 42 (2023): 35-52.
- eş-Şirāzī, es-Seyyid Ḥasen. *el-İştikāk*. Beyrūt: Mu'essesetu'l-Vefā, 1981.
- Tahat, Abdelrazzaq. "Morphological Patterns of Personal Naming Practice: A Case Study of Non-Concatenative Arabic Language". *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 10/6 (2020): 573-585.
- Talay, Shabo. "Arabic Dialects of Mesopotamia". İçinde *The Semitic Languages: An International Handbook*. ed. Stefan Weninger. 909-920. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.
- Thatcher, Griffithes Wheeler. *Arabic Grammar of the Written Language*. London: 1922.
- Thomas, Margaret. "Greenberg, Joseph H. (1915–2001)". İçinde *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. 155-156. Amsterdam: Elsevier Ltd., 2006.
- Thraks, Dionysios. *Gramer Sanatı*, çev. Eyüp Çoraklı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Trask, R. L. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. New York: Routledge, 1993.

- el-Ülevî, Husâmuddîn Huseyn b. İbrâhîm. *Ğuraru'l-Kavâ'id*, nşr. Hüseyin Elmalı. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2018.
- ‘Umer, Ahmed Muhtâr. *Dirâsetu's-Şavti'l-Lugavî*. el-Kâhira: 'Âlemu'l-Kutub, 2006.
- al-Utbi, Mahdi I. Kareem ve Sundus Muhsin al-Ubaidy. *The Guide: A Dictionary of Linguistic Terms, English- Arabic*. London: Al-Hikma Publishing and Distribution, 2014.
- Uzun, Nadir Engin. *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2000.
- Uzun, Nadir Engin. *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları: Türkçe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2004.
- Uzun, Nadir Engin. *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2006.
- Uzun, Nadir Engin. “Biçimbilim”. *İçinde Dilbilim: Temel Kavramlar, Sorunlar, Tartışmalar*. ed. Ahmet Kocaman. 43-62. Ankara: Dil Derneği, 2006.
- Uzun, Nadir Engin ve Özgür Aydın. “Sözdizim”. *İçinde Dilbilim: Temel Kavramlar, Sorunlar, Tartışmalar*. ed. Ahmet Kocaman. 63-76. Ankara: Dil Derneği, 2006.
- Üçok, Necip. *Genel Fonetik*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.
- Vardar, Berke vd. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002.
- Velupillai, Viveka. *An Introduction to Linguistic Typology*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2012.
- Versteegh, Kees. *The Arabic Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
- Watson, Janet C. E. *The Phonology and Morphology of Arabic*. US: Oxford University Press, 2002.
- Watson, Janet C. E. “Adverbs”. *İçinde The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 1: 21-25. Leiden: Brill, 2006.
- Watson, Janet C. E. “Arabic Dialects”. *İçinde The Semitic Languages: An International Handbook*, ed. Stefan Weninger. 851-895. Germany: De Gruyter Mouton, 2011.
- Watson, Janet C. E. “Word Stress in Arabic”. *İçinde The Blackwell Companion to Phonology*, ed. Marc van Oostendorp, Colin J. Ewen, Elizabeth Hume ve Keren Rice. 2990-3019. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011.
- Watson, Janet C. E. “Dialects of the Arabian Peninsula”. *İçinde The Semitic Languages: An International Handbook*. ed. Stefan Weninger. 897-908. (Germany: De Gruyter Mouton, 2011), 897-908.
- Whaley, Lindsay J. *Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language*. US: Sage Publications Inc, 1997.
- Wiltschko, Martina. *The Universal Structure of Categories: Towards a Formal Typology*. UK: Cambridge University Press, 2014.
- Wright, W. *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge: 1896-1898.
- Ya'kûb, İmîl Bedî'. *el-Mu'cemu'l-Mufaşşal fi'l-Cumû'*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Yanık, Nevzat H. *Arapçada Sayılar*. Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, 1999.

- Yazıcı, Hüseyin. *Örnekleriyle Arapçada Bağlaçlar ve Yapılar*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2017.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Arap (Tarih)”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3: 272-276. İstanbul: TDV, 1991.
- Yılmaz, Emine. “Türkçenin Tipolojisi”. İçinde *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, Kuramlar, Yöntemler, Beceriler, Uygulamalar*, ed. Faruk Yıldırım ve Burak Tüfekçioğlu. 1-15. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Nurullah. *Arapçada İsimler ve İsim Türetme*. Erzurum: Fenomen, 2013.
- Zaborski, Andrzej. “Afro-Asiatic Languages”. İçinde *The Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 1: 35-40. Leiden: Brill, 2006.
- ez-Zeccācī, Ebū'l-Kāsim ‘Abdurrahmān b. İshāk. *el-Cumel fī'n-Nahv*, nşr. ‘Alī Tefvīk el-Hamed. Beyrūt: Mu’essesetu’r-Risāle, 1984.
- ez-Zeccācī, Ebū'l-Kāsim ‘Abdurrahmān b. İshāk. *İştikāku Esmā’illāh*, nşr. ‘Abdulhuseyn el-Mubārak. Beyrūt: Mu’essesetu’r-Risāle, 1986.
- ez-Zemaḥşerī, Ebu'l-Kāsim Maḥmūd b. ‘Umer. *el-Mufaṣṣal fī ‘İlmi’l-‘Arabiyye*, nşr. Faḥr Şālih Kādārah. ‘Ammān: Dāru ‘Ammār, 2004.
- Zfinkī, Şāfiye. *Mu‘cemu Muṣṭalahāti’l-Lisāniyyāt: İnkilzī-‘Arabī-Kurdī*. Berlin: Democratic Arab Center For Strategic, Political & Economic Studies, 2022.
- Ziadeh, Farhat J, R. Bayly Winder. *An Introduction to Modern Arabic*. New York: Dover Publications, 2003.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Soner AKDAĞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Atatürk Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Türk Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans	
Üniversite	Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Tefsir
Makaleler	
1. Akdağ, S. (2008). Süleyman Çelebi'nin Mevlidi Üzerine. <i>Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi</i>, 14 (36), 81-98. 2. Akdağ, S. (2009). Klâsik Türk Edebiyatı'nda Adına Mesnevîler Yazılan Kadın: "Züleyhâ". <i>Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi</i>, 16 (40), 59-74. 3. Akdağ, S. (2010). Kur'ân Fonetğinde "Sâkin Mîm" Foneminin Seslendirilişi Üzerine Yeni Bir İnceleme. <i>Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi</i>, 10 (1), 129-141. 4. Akdağ, S. & Kuş, B. (2012). Bazı Arap Lehçelerinde Kullanılan Türkçe Sonekler Üzerine Yeni Bir İnceleme. <i>Journal of Turkish Studies</i>, 7 (1), 1567-1582. 5. Akdağ, S. & Şen, A. (2021). Modern Standart Arapça ve Bazı Arap Diyalektlerinde Gelecek Zaman Formları. <i>Nüşa</i>, 21 (52), 179-198. 6. Akdağ, S. & Şen, A. (2023). Dilbilimsel Tipoloji ve Arapçanın Dünya Dilleri Arasındaki Yeri. <i>Şarkiyat Mecmuası</i>, 42, 35-52.	